

ISSN 2076–7382 (print)

ISSN 2522–4786 (online)

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДУХОВНОСТІ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Засновано в 1995 році

Випуск 24

Кривий Ріг
2023

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Криворізького державного педагогічного університету
(протокол № 5 від 09 листопада 2023 р.)

Головний редактор: **Ярослав Шрамко**
Криворізький державний педагогічний університет, Україна

Відповідальні редактори:
Надія Козаченко, Оксана Панафідіна
Криворізький державний педагогічний університет, Україна

Редакційна колегія:

Андрій Дахній, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Україна; **Інна Голубович**, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна; **Наталя Кудрявцева**, Криворізький державний педагогічний університет, Україна; **Світлана Куцепал**, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, Україна; **Кріс Лоренц**, Рурський університет в Бохумі, Німеччина; **Жуан Маркуш**, Федеральний університет Ріу-Гранді-ду-Норти, Натал, Бразилія; **Вадим Менжулін**, Національний університет «Кієво-Могилянська академія», Україна; **Дмитро Сепетий**, Запорізький державний медичний університет, Україна; **Ірина Хоменко**, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна; **Дмитро Шевчук**, Національний університет «Острозька академія», Україна.

Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць. Вип. 24 / Гол. ред. Я.В. Шрамко. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2023. 277 с.

Науковий філософський журнал «Актуальні проблеми духовності» публікує оригінальні дослідницькі статті з усіх галузей філософського знання. Журнал орієнтований на залучення здобутків сучасної аналітичної філософської думки до проблемного кола вітчизняної філософії. Редакційна рада схвалює публікації українських перекладів статей закордонних авторів, які репрезентують актуальні, сучасні або класичні філософські дослідження, за умов дотримання авторських прав та за згодою авторів.

Для науковців, викладачів філософії, філософських і суспільно-гуманітарних дисциплін, аспірантів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами філософії.

Видання засноване за ініціативою *Тавриди Хорольської*

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ	7
<i>Ярослав Шрамко</i> Актуальні проблеми сучасної прикладної етики.....	9
<i>Андрій Абдула</i> Сучасна філософія науки: передумови формування та основні напрями.....	23
<i>Олена Оліфер</i> Порівняння практичного й онтологічного підходів до проблеми ідентичності особистості в аналітичній філософії	45
<i>Віталія Мироняк</i> Логіка у навчальній літературі XVII і XIX століть	61
<i>Дмитро Сепетий</i> Чи має матерія недиспозиційні внутрішні властивості? Сідні Шумейкер проти квідитизму	75
<i>Олена Мішалова</i> Стратегії наративізації історичного знання в теорії історії Хейдена Вайта.....	89

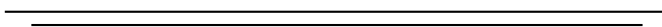
НАШІ ПЕРЕКЛАДИ	117
<i>Рудольф Карнап</i> Подолання метафізики логічним аналізом мови	119
<i>Надія Козаченко</i> Чому і як Карнап долав метафізику?	140
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ	163
<i>Юрій Писаренко</i> «Усі як один». Ментальні підвалини солідарної дії.....	165
<i>Оксана Шрамко</i> Глобалізація освіти: мистецтво як гарант збереження ідентичності	177
<i>Світлана Куцепал</i> Digitalization: реалії та симулякри паралельної реальності.....	191
<i>Стефанія Сідорова</i> В очікуванні епістемічної несправедливості: порівняльний аналіз теорій превентивно-антиципаторних несправедливостей	205
<i>Олександр Тягло</i> До експлікації поняття квантової заплутаності	225
<i>Володимир Навроцький</i> Цінності, оцінки й емоції в обґрунтуванні прийняття рішень	249
<i>Галина Балута</i> Теоретико-методологічна програма в контексті формування лінгвістичної феноменології	260

CONTENT

HISTORY OF PHILOSOPHY AND MODERNITY	7
<i>Yaroslav Shramko</i>	
Topical issues of the modern applied ethics.....	9
<i>Andrii Abdula</i>	
Modern philosophy of science: preconditions of formation and main directions.....	23
<i>Olena Olifer</i>	
Comparison of practical and metaphysical approaches to the problem of personal identity in analytic philosophy.....	45
<i>Vitaliia Myroniak</i>	
Logic in educational literature of the XVII and XIX centuries.....	61
<i>Dmytro Sepetyi</i>	
Does matter have non-dispositional intrinsic qualities? Sydney Shoemaker against quidditism	75
<i>Olena Mishalova</i>	
The narrativization strategies of historical knowledge in Hayden White's theory of history	89

OUR TRANSLATIONS	117
<i>Rudolf Carnap</i>	
The elimination of metaphysics through logical analysis of language..	119
<i>Nadiia Kozachenko</i>	
How and why did Carnap overcome metaphysics?.....	140
TOPICAL ISSUES IN THEORETICAL AND PRACTICAL PHILOSOPHY	163
<i>Yuriy Pysarenko</i>	
«One as all». Mental foundations of solidarity action.....	165
<i>Oksana Shramko</i>	
Globalization of education: art as a guarantor of identity preservation	177
<i>Svitlana Kutsepal</i>	
Digitalization: realities and simularies of parallel reality.....	191
<i>Stefaniia Sidorova</i>	
Awaiting for epistemic injustice: comparative analysis of theories of preventive anticipatory injustices.....	205
<i>Oleksandr Tiaglo</i>	
On explication of concept of quantum entanglement	225
<i>Volodymyr Navrotskyi</i>	
Values, evaluations, and emotions in the justification of decision-making.....	249
<i>Baluta Halyna</i>	
Theoretical and methodological program in the context of the formation of linguistic phenomenology.....	260

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПРИКЛАДНОЇ ЕТИКИ

Ярослав Шрамко

Анотація. У цій статті подано огляд сучасних досліджень у галузі прикладної етики, які здійснено в межах аналітичної моральної філософії. Систематичне застосування інструментарію нормативної етики до розгляду практичних питань життя людини та суспільства утворює царину прикладної (або практичної) етики, що піддає аналізу моральні аспекти гострих життєвих проблем, які перебувають у самому центрі суспільних дискусій і зазвичай мають велику соціальну значущість, зокрема, для ухвалення важливих рішень як із боку державних структур, так і конкретних суб'єктів суспільства: чи то соціальні групи, чи то окремі індивіди. Серед розділів сучасної прикладної етики зазвичай виокремлюють як найактуальніші й такі, що динамічно розвиваються: ділову етику, екологічну етику та біомедичну етику. Крім того, у прикладній етиці активно обговорюють сукупність проблем, що зачіпають ключові питання життя і смерті, як-от: смертна кара, евтаназія, самогубство, взаємини між статями, ставлення до різного роду меншин і багато інших. У статті зроблено висновок, що розвиток прикладної етики в межах аналітико-філософських досліджень, з одного боку, сприяє виявленню і всебічній обробці різноманітного емпіричного матеріалу, який ефективно залучається до підтвердження класичних нормативних теорій, а з іншого — надає значного імпульсу для подальших розробок новітніх концепцій у галузі нормативної етики.

Ключові слова: моральна філософія, нормативна етика, прикладна етика, ділова етика, екологічна етика, біомедична етика.

Розвиток аналітичної філософії у ХХ столітті призвів зокрема до виникнення та систематичного розроблення нових напрямів етичного знання, яких до цього фактично не існувало як самостійних дисциплін. У класичних концепціях моралі, як-от: учення Аристотеля, Канта або утилітаризму Бенґама і Мілля, — філософський розгляд здебільшого обмежувався нормативною етикою, а проблеми прикладної етики (як і метаетики), якщо і порушувалися, то лише епізодично та зазвичай у зв'язку з потребами розроблення й обґрунтування нормативних

етичних теорій. Типовою в цьому плані є Кантівська постановка питання про «уявне право брехати з людинолюбства»,¹ коли моделювання деякої гіпотетичної життєвої ситуації (щодо можливої відповіді на запитання зловмисника про місце перебування вашого друга) слугує лише зручним приводом для аналізу та підтвердження деякої загальної етичної норми.

«Енциклопедія етики» (друге видання, 2001)² наводить цілий перелік конкретних етичних проблем, що привертали увагу видатних мислителів усіх часів, починаючи від обґрунтування Сократом неправомірності ухилання від виконання (хай навіть несправедливого) вироку суду, до обстоювання Расселом необхідності громадянської непокори на знак протесту проти застосування ядерної зброї. Серед цих мислителів помітне місце посідають філософи Нового часу, які присвячували окремі праці обговоренню конкретних проблем, що зачіпають суспільну мораль. Так, окрім згаданої вище статті Канта про абсолютну неприпустимість брехні, ми бачимо серед цих праць лист Локка про релігійну терпимість (1686), есе Юма про проблему самогубства (1755), памфлет Бентама про французьку Декларацію прав людини та громадянина (1795) і промову Мілля на захист смертної кари (1868). Проте автори цієї енциклопедії зазначають, що увага філософів до такої прикладної проблематики тривалий час була досить «швидкоплинною» і зводилася до розгляду окремих прикладів.

На відміну від таких поодиноких випадків, становлення та всебічний розвиток прикладної етики (так, як і метаетики) як повноцінного розділу загальної науки про мораль виявилось можливим у філософії ХХ століття саме в межах широкого аналітичного підходу. Водночас, якщо створення метаетики припало на ранній етап розвитку аналітичної філософії, то інтенсивне дослідження прикладних етичних проблем розпочинається тільки з 60-х років ХХ століття. Останнє значною мірою пов'язане, по-перше, з активізацією та зростанням масових суспільних рухів, які висунули на передній план проблеми гуманізму, цінностей індивідуального вибору, людської особистості та свободи, а по-друге, зі стрімким прогресом у царині науки й технологій, який приводить як до загострення вже наявних глобальних (і не тільки) проблем, так і до появи нових. Зазначені проблеми мають суттєву етичну складову, тож їхній аналіз і розв'язання цілком очікувано

¹ *Kant I Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen*. GRIN Verlag, 2007.

² *Encyclopedia of Ethics* / L. C. Becker and C. B. Becker (eds). Second Edition. Vol. I. New York and London: Routledge, 2001. С. 81.

потребували залучення спеціального етичного інструментарію, розроблюваного в межах нормативної моральної філософії.

Систематичне застосування цього інструментарію до розгляду практичних питань життя людини та суспільства утворює царину прикладної (або практичної) етики, що піддає аналізу моральні аспекти гострих життєвих проблем, які перебувають у самому центрі суспільних дискусій і зазвичай мають велику соціальну значущість, зокрема, для ухвалення важливих рішень як із боку державних структур, так і конкретних суб'єктів суспільства: чи то соціальні групи, чи то окремі індивіди. Це, наприклад, такі проблеми, як допустимість абортів, евтаназії, смертної кари, виправданість позитивної дискримінації, наслідки клонування людей, дозволені межі використання тварин (і взагалі, природи) в інтересах людини та багато інших.

Показовою в цьому плані є книга П. Стінгера «Практична етика», перше видання якої вийшло у 1979 році і яка багато в чому окреслила конституювання прикладної етики як повноцінної та систематично зорганізованої царини етичних досліджень.³ Тематика цієї праці охоплює широкий спектр питань, починаючи від рівності статей, расової дискримінації, прав тварин, припустимості позбавлення життя будь-кого, і закінчуючи проблемами подолання бідності, збереження довкілля, громадянської непокори, насильства й тероризму. Стінгер визначає практичну етику як застосування етики або моралі до «практичних проблем».⁴ У цьому сенсі прикладна етика є частиною прикладної філософії, коли ті чи ті філософські концепції застосовують для аналізу проблем певної предметної області нефілософського характеру.

К. Ліпперт-Расмусен порівнює кілька підходів до витлумачення поняття «прикладна філософія», які, частково взаємодоповнюючи один одного, дають доволі повне загальне уявлення про природу цієї царини філософських досліджень.⁵ Згідно із цими підходами, філософія є прикладною, якщо вона

(1) має справу з важливими проблемами повсякденності;

(2) опікується відносно вузькими (спеціальними) питаннями того чи того розділу філософії;

³ Див.: *Singer P. Practical Ethics. 3rd edition. Cambridge University Press, 2011.*

⁴ *Op. cit.* С. 1.

⁵ Див.: *Lippert-Rasmussen K. The nature of applied philosophy. A Companion to Applied Philosophy / ed. by K. Lippert-Rasmussen, K. Brownlee and D. Coady. Chichester, UK ; Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, 2017. С. 3–17.*

(3) даючи відповіді на такі питання, прагне регулювати людську поведінку, тобто вказувати, як ми маємо діяти;

(4) прагне певним чином вплинути на стан справ у світі, тобто «змінити його»;

(5) використовує спеціальні методи філософського дослідження для розгляду проблем, що виходять за межі філософії;

(6) істотно спирається на емпіричні дані та, зокрема, на дані конкретних наук;

(7) значною мірою звернена до нефілософської аудиторії.

Таким чином, Ліпшерт-Расмусен фактично формулює сім загальних умов, володіння якими (причому не обов'язково всіма з них) характеризує прикладну філософію того чи того типу.

Стосовно галузі моральної філософії Р. Арнесон формулює таке визначення прикладної етики:

Прикладна моральна філософія — це застосування моральної філософії для відповіді на запитання, які закони та яку державну політику слід ухвалити і здійснити, а також які індивідуальні дії мають обрати і здійснювати окремі суб'єкти. У ширшому сенсі, прикладна моральна філософія може включати в себе оцінку конкретних соціальних практик і соціальних механізмів, соціальних норм і наявних моральних доктрин, що переважають у конкретних суспільствах у певний час, відповідно до нормативних стандартів, що їх надають основоположні моральні принципи.⁶

Такого роду етичне дослідження соціальних проблем може здійснюватися в різний спосіб і передбачає використання як дедуктивної, так і індуктивної методології, а також деяке їх поєднання. Дедуктивна модель розгляду проблем прикладної етики будується на кшталт силлогістичного умовиводу, коли певне загальне правило моралі, встановлене в межах певної нормативної етичної теорії, застосовують до певного конкретного випадку, на підставі чого роблять висновок про відповідність або невідповідність цього випадку зазначеному правилу і дають відповідну етичну оцінку вжитим у межах цього випадку діям, а також відповідні рекомендації стосовно дій, які необхідно здійснити або від вчинення яких слід відмовитися.

⁶ Arneson R. Applied moral philosophy. *A Companion to Applied Philosophy* / ed. by K. Lippert-Rasmussen, K. Brownlee and D. Coady. Chichester, UK ; Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2017. С. 255.

Схема такого типу міркування:

Будь-яка дія типу A є морально обов'язковою.

Дія b належить до дій типу A .

Отже, дія b є морально обов'язковою.⁷

Наприклад, послідовник утилітаризму може вважати, що будь-яка дія, яка дає змогу запобігти загибелі великої кількості людей, є виправданою. Далі він може також вважати, спираючись на деякі наявні в його розпорядженні дані, що смертна кара за навмисне вбивство дає змогу запобігти значній кількості подальших убивств. З огляду на це, такий послідовник утилітаризму виступатиме (слідом за Дж. Ст. Міллем) на захист смертної кари.

Але в багатьох випадках дедуктивна модель для розгляду проблем прикладної етики виявляється не цілком придатною, наприклад, коли, аналізуючи якусь проблему, доводиться залучати одразу кілька етичних норм, що можуть суперечити одна одній у їхньому практичному застосуванні. Тут далеко не завжди буває зрозуміло, чи слід обмежитися якимось одним (пріоритетним) моральним принципом, і якщо так, то яким саме. Якщо ж застосовними виявляються всі залучені принципи, то в якій послідовності їх слід використовувати. Тому в таких випадках ефективнішою може бути індуктивна методологія, що ґрунтується на конкретному розборі реальних життєвих ситуацій і врахуванні типових моральних настанов, прийнятих у цих ситуаціях. Такого штибу типові настанови можуть слугувати підставою для виведення з них певних моральних норм, які, таким чином, виявляються загальненням реальної життєвої практики та прийнятих у суспільстві моральних підходів. Окрім того, ретельний аналіз якогось окремого випадку й ухвалене на основі такого аналізу рішення може зіграти роль своєрідного морального прецеденту, який надалі використовуватиметься в усіх аналогічних ситуаціях як своєрідний моральний еталон.

Зрозуміло, що індуктивна модель теж має свої обмеження, зумовлені сильною залежністю окремих ситуацій і життєвих практик, які використовуються в тих чи тих обставинах, від конкретних соціальних умов, що неминуче підриває універсальність сформульованих на цій основі моральних норм і невиправдано релятивізує їх. Тому

⁷ Див.: Beauchamp T.L. The nature of applied ethics. *A Companion to Applied Ethics* / R. G. Frey and C. H. Wellman eds. Blackwell Publishing, Malden, 2003. С. 7.

в дослідженнях із прикладної етики найпоширенішою є комбінована методологія, яка дістала назву «рефлексивної рівноваги», що являє собою методологію когерентистського типу.

Модель рефлексивної рівноваги була детально розроблена Дж. Ролзом у межах його теорії справедливості як метод обґрунтування етичних і соціально-політичних положень різного ступеня загальності, який Ролз охарактеризував як «процес взаємного припасування принципів і виважених суджень».⁸ Суть цього методу полягає в досягненні оптимальної узгодженості між загальними моральними принципами та конкретними твердженнями, що описують окремі життєві дії та ситуації, які мають етичний вимір. У результаті ми отримуємо певну когерентну сукупність моральних переконань, що включає як певний набір загальних етичних норм, так і конкретні приписи щодо припустимих чи неприпустимих дій за тих чи тих обставин. Процедура вироблення зазначеної сукупності переконань полягає в ретельному зіставленні та взаємному узгодженні наявних моральних принципів і конкретних умов їхнього застосування в контексті моральних проблем, що підлягають розв'язанню.

Як приклад можна розглянути проблему справедливого розподілу органів для їхньої подальшої трансплантації.⁹ Це цілком реальна проблема зі сфери медичної етики, пов'язана з тим, що зазвичай людям доводиться значний час очікувати на підходящий донорський орган, а коли такий орган прибуває, лікар часто опиняється перед вибором пріоритетного пацієнта для відповідної операції. Водночас лікар може керуватися різними принципами, як-от: (1) пріоритет під час пересадки органу має той пацієнт, якому ця операція забезпечить більшу тривалість життя або (2) органи слід розподіляти відповідно до черговості запису пацієнтів на операцію. Зрозуміло, що ці принципи, за їхнього конкретного застосування, можуть входити в суперечність один з одним, а отже, абсолютне (необмежене) прийняття одного з них виключає таке ж необмежене прийняття іншого. Тож, якщо ми хочемо в тому чи тому вигляді зберегти обидва ці принципи, необхідно в якийсь спосіб узгодити їх між собою, шляхом взаємного обмеження їх застосування, задля досягнення певного балансу як між самими цими принципами, так і між ними й іншими етичними нормами.

Серед розділів сучасної прикладної етики зазвичай виокремлюють як найактуальніші й такі, що динамічно розвиваються: ділову етику,

⁸ Див.: Rawls J. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971. С. 42.

⁹ Див.: Beauchamp T.L. *Op. cit.* С. 11.

екологічну етику та біомедичну етику. Крім того, як уже зазначалося вище, у прикладній етиці активно обговорюють сукупність проблем, що зачіпають ключові питання життя і смерті, як-от: смертна кара, евтаназія, самогубство, взаємини між статями, ставлення до різного роду меншин і багато інших.

Ділову етику як розділ прикладної етики (яку називають також корпоративною етикою, або бізнес-етикою) слід розуміти в максимально широкому сенсі як вивчення етичної проблематики, що виникає під час будь-якого роду ділової активності, тобто активності, пов'язаної з виробництвом та обміном товарів і послуг.¹⁰ Таке вивчення може відноситися до будь-якого рівня вказаної активності: індивідуальних аспектів економічної та професійної діяльності, діяльності цілих корпорацій, стосунків усередині підприємств і організацій, взаємин між підприємствами та організаціями, а також між ними і їхніми партнерами.

Практичні проблеми та конкретні ситуації в галузі ділової етики можуть включати такі теми: порядність, чесність, надійність і справедливість в організації бізнесу; проблеми хабарництва та корупції, зловживання довірою та конфлікт інтересів; шахрайство, маніпуляції та крадіжки; етика ринку (наприклад, антимонопольне законодавство); корпоративне управління та захист інвестицій; [...] фінансова етика (наприклад, злиття і поглинання компаній); етичні проблеми в різних галузях економіки (наприклад, у фармацевтичних компаніях або біотехнологічних фірмах); [...] соціальна відповідальність бізнесу; [...] глобалізація, культурне розмаїття та повага до прав людини; соціально відповідальне інвестування; робоча етика, права працівників і демократія на робочому місці; етика службовців (захист особистого простору, позитивна дискримінація); етика керівництва й етична поведінка керівних кадрів; етичне ставлення до замовників і клієнтів, включно з політично вмотивованими споживачами та захистом інтересів споживача; етичний захист довкілля та екологічних систем; [...] ставлення корпорацій до місцевих спільнот (і внесок у їхній розвиток); філантропія з боку корпорацій і пожертвування на користь місцевих спільнот; [...] історія ділової етики та цінності соціальних і економічних систем; і ділова етика в глобалізаційних процесах і інтернаціоналізації світових культур.¹¹

Екологічна (енвайронментальна) етика, або етика довкілля, вивчає моральні взаємовідносини між людиною та навколишнім середовищем,

¹⁰ Див.: Moriarty Jeffrey. Business Ethics. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Fall 2021 Edition / Edward N. Zalta (ed.). URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/ethics-business/>>.

¹¹ Rendtorff J.D. Business ethics, overview. *Encyclopedia of Applied Ethics*. Second edition / Editor-in-Chief Ruth Chadwick. Elsevier, 2012. С. 365–366.

включно з усім природним і неприродним світом, що утворює це оточення. Цей напрям досліджень прикладної етики особливо активно розвивається, починаючи з останньої третини ХХ століття, коли екологічна проблема набула глобального масштабу. Як зазначає Сандлер у своєму огляді для «Енциклопедії прикладної етики», основні проблеми екологічної етики зводяться до таких:

(1) У яких взаємовідносинах перебувають людина та навколишня природа?

(2) Якого роду цінності лежать в основі взаємодії між людиною і природою?

(3) Які етичні норми мають регулювати цю взаємодію;

(4) Які дії та яку саме поведінку наказують зазначені норми людині стосовно природи, що її оточує?¹²

Щодо питання про взаємовідносини людини з природою, у західній філософській традиції значного поширення набуло уявлення про винятковість людини та її особливе становище у природі. Є кілька різновидів такого підходу:

(1) дихотомічний, у межах якого людина взагалі відокремлюється від природи і трактується як певна позаприродна (надприродна) сутність;

(2) винятковий, коли людину хоча й визнають частиною природи, проте такою її частиною, що посідає цілком особливе, привілейоване (виняткове) становище щодо інших її частин;

(3) ієрархічний, який розглядає природу як деяку ієрархічно зорганізовану систему, вершину якої займає людина.

Цей підхід, який часто характеризують як антропоцентричний, ґрунтується на поділі всіх цінностей на внутрішні, тобто такі, які об'єкти мають самі собою, унаслідок своїх внутрішніх якостей, та інструментальні, які мають підпорядковане (допоміжне) значення і є лише засобом для досягнення тих чи тих зовнішніх цілей. Згідно з антропоцентричним підходом (у будь-якому його різновиді), людину завжди розглядають як безумовну внутрішню цінність, водночас навколишня природа та будь-які її елементи, зрештою, мають лише інструментальне значення для досягнення блага окремих людей, соціальних груп і людського суспільства загалом. Слід зазначити, що такого роду підхід цілком сумісний із дбайливим і раціональним ставленням до природи, проте антропоцентризм зазвичай обґрунтовує

¹² Sandler R. Environmental ethics, overview. *Encyclopedia of Applied Ethics*. Second edition / Editor-in-Chief Ruth Chadwick. Elsevier, 2012. С. 105.

таке ставлення певними прагматичними міркуваннями, а не цінністю природи як такої.

Багато представників сучасної екологічної етики, спираючись на досягнення еволюційної теорії, генетики й екології, активно переглядають антропоцентричні уявлення та розвивають концепції людини як невід'ємної складової частини природи, що має певні обов'язки щодо інших її частин, оскільки ці інші володіють власними правами, які, зі свого боку, мають бути забезпечені.¹³ Такі концепції зазвичай характеризуються як фізіоцентричні: всі вони підкреслюють внутрішню цінність природи самої собою, безвідносно до наявності в ній людини, а також цінність найрізноманітніших її елементів, наприклад, рослин і тварин.

Проблематика екологічної етики пов'язана з обґрунтуванням обов'язків людини, що слідує з її впливу (далеко не завжди позитивного) на навколишнє середовище, і розробкою необхідних дій, спрямованих на збереження та розвиток природи у всіх її проявах. Ця проблематика пов'язана, зокрема, з обмеженістю природних ресурсів і необхідністю їх поповнення та збереження для майбутніх поколінь, а також на благо всіх живих істот, що населяють Землю. Важливою є і проблема прав тварин, що є прямим наслідком поширення поняття внутрішньої цінності не тільки на людину, а й на інших істот.

Екологічну етику іноді тлумачать як складову частину біоетики, яку розуміють у найширшому сенсі. У такому сенсі біоетика визначається як етичний розгляд будь-якого роду питань, що виникають у зв'язку з практичним застосуванням біологічних дисциплін і взагалі будь-якого роду наук про життя.¹⁴ Якщо ж екологічну етику виділити в окрему галузь, то сфера біоетики звужується до того, що можна позначити як «біомедична етика». Остання містить (1) власне медичну етику, (2) етичні проблеми, що стосуються відносин між статями, відтворенням життя, генетикою, демографією, а також (3) різного роду соціополітичні моральні проблеми, пов'язані з негативним впливом на здоров'я людини соціальних чинників, як-от: безробіття, бідність, злочинність, дискримінація, війна і т. п.

¹³ Цей сучасний, «дружній до природи» підхід є близьким до характерних для матеріалістичної філософії раннього Нового часу (французькі просвітителі, Гоббс, Спіноза) уявлень про людину як звичайну частину природи, яка принципово нічим не відрізняється від інших її частин. Радикальним вираженням такого погляду став знаменитий твір Ламетрі «Людина-машина».

¹⁴ Див.: *Gillon R. Bioethics, Overview. Encyclopedia of Applied Ethics. Second edition / Editor-in-Chief Ruth Chadwick. Elsevier, 2012. С. 267.*

Проблемне поле біомедичної етики охоплює насамперед питання, що виникають у сфері охорони здоров'я та взаємовідносин у системі «лікар-пацієнт». До яких меж може доходити опіка лікаря над пацієнтом, наскільки допустимо здійснювати лікування без детального інформування пацієнта про його перебіг і наскільки обов'язковим є отримання згоди пацієнта на кожну дію лікаря (проблема патерналізму)? За яких обставин і до якої міри припустиме, і чи припустиме взагалі, розголошення лікарської таємниці (проблема конфіденційності)? Чи дозволена брехня з боку лікаря, а якщо так, то за яких умов? Яким чином можуть одні люди ухвалювати рішення за інших людей із питань їхнього здоров'я та лікування, наприклад, коли йдеться про дітей або хворих у несвідомому стані (проблема обмеженої автономії)? Розв'язання цих і багатьох інших проблем потребує ретельного етичного аналізу й часто виявляється неможливим без надійного етичного обґрунтування, що і здійснюється в межах біомедичної етики.

Однак проблематика біомедичної етики не обмежується такого роду питаннями, а зачіпає також й інші фундаментальні проблеми життя і смерті:

Чи виправдані аборти, і якщо так, то за яких умов і чому? Яким чином мають розв'язуватися моральні суперечності між інтересами вагітної жінки та її плода — або ненародженої дитини, — якщо такі суперечності виникають? Чи відрізняється моральний статус ембріона, зародка або щойно народженої дитини від морального статусу людини на пізніших стадіях розвитку? Чи існують якісь моральні виправдання для того, щоб дозволити пацієнтові померти? Чи є якась моральна відмінність між убивством і дозволом померти? Що означає смерть? Чи є «смерть мозку», за умови якщо все інше тіло залишається живим завдяки підключенню до системи штучного дихання й інших приладів, морально еквівалентною смерті у звичному розумінні, коли разом зі смертю мозку припиняється також биття серця та дихання? Які моральні обов'язки має лікар щодо пацієнта, який перебуває в комі, але в якого не зафіксовано смерть мозку (наприклад, пацієнта, який постійно перебуває у вегетативному стані)? Наскільки лікар зобов'язаний підтримувати життя пацієнта, ймовірність одужання якого дуже низька? Що має вважатися одужанням і чому?¹⁵

Останнім часом дедалі більшої ваги набувають проблеми, пов'язані з науковим прогресом у медицині та практичним застосуванням різноманітних наукових здобутків генетики, трансплантології, біоінформатики, зокрема проблеми клонування живих організмів і їхніх органів,

¹⁵ Gillon R. Op. cit. С. 270.

пересадження людині органів тварин, подовження людського життя за рахунок кого/чого і т. п.

Класичною для біомедичної етики роботою, яка багато в чому визначила основні для неї підходи, є монографія Т.Бошана та Дж.Чілдреса «Принципи біомедичної етики», що вийшла в 1979 році і відтоді витримала 7 видань.¹⁶ У цій праці обгрунтовано основні етичні принципи, дотримання яких є обов'язковою умовою будь-якого практичного рішення в царині біоетики. Водночас згадані принципи формулюються максимально широко й узагальнено, так, щоб зробити їх прийнятними для різних етичних теорій і напрямів. Як наслідок, розв'язання моральних проблем спирається не на якусь одну етичну концепцію (скажімо, утилітаризм, або етику обов'язку), а на деякі загальноновизнані принципи, що здатні виступати моральними регулятивами з погляду різних етичних напрямів.

Йдеться про такі чотири принципи.

(1) *Повага до автономії суб'єкта.* Автономну особистість не можна примушувати до будь-яких дій проти її волі, і її поведінка має визначатися виключно нею самою. У галузі медицини це передбачає, зокрема, обов'язкове повне інформування пацієнта, перш ніж стосовно нього будуть зроблені будь-які дії медичного характеру та його добровільну згоду на такі дії.

(2) *Неспричинення шкоди.* Цей принцип відомий із часів античності, коли він увійшов до знаменитої клятви Гіппократа, і який забороняє лікарю навмисно завдавати шкоди тому, хто зазнає медичного впливу (лікування). Ба більше, лікування має бути негайно припинено, якщо його продовження призводить до негативних наслідків для пацієнта.

(3) *Принесення користі.* Цей принцип наказує лікарю максимально дбати про благо пацієнта і з усіх можливих дій щодо пацієнта обирати такі, що є максимально корисними для нього та ведуть до його найбільшого блага.

(4) *Справедливість.* Насамперед ідеться про дистрибутивну (розподільчу) справедливість, що передбачає чесний, рівноправний і пропорційний розподіл благ і ресурсів відповідно до визначених критеріїв. Система охорони здоров'я має бути організована в такий спосіб, щоб забезпечити якомога повнішу реалізацію принципу справедливості для всіх членів суспільства.

¹⁶ Beauchamp T., Childress J. Principles of Biomedical Ethics. 7th ed. New York, Oxford: Oxford University Press, 2013.

Нескладно бачити, що ці принципи цілком можна трактувати максимально широко в їхньому застосуванні до людської поведінки загалом, а не тільки у вузькій галузі біомедичної теорії та практики зокрема. Це підтверджує таке спостереження Д. Грації:

Біоетика більше не є дисципліною або рухом, обмеженим якоюсь однією нацією або культурною групою. Я вважаю, що в останнє десятиліття двадцятого століття біоетика стає громадянською етикою всіх наших суспільств. Із кожним днем дедалі важче знайти важливу проблему нашого суспільства (не тільки біологічну, а й економічну, соціальну, політичну, наукову або культурну), яка не була б безпосередньо пов'язана з біоетикою.¹⁷

Отже, розвиток прикладної етики в межах аналітико-філософських досліджень, з одного боку, сприяє виявленню та всебічній обробці різноманітного емпіричного матеріалу, який ефективно залучається до підтвердження класичних нормативних теорій, а з іншого — надає значного імпульсу для подальших розробок новітніх концепцій у галузі нормативної етики.

References

1. *Kant I. Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen.* GRIN Verlag, 2007.
2. *Encyclopedia of Ethics* / L. C. Becker and C. B. Becker (eds). Second Edition. Vol. I. New York and London : Routledge, 2001. P. 81.
3. *Singer P. Practical Ethics.* 3rd edition. Cambridge University Press, 2011.
4. *Lippert-Rasmussen K. The nature of applied philosophy. A Companion to Applied Philosophy* / ed. by K. Lippert-Rasmussen, K. Brownlee and D. Coady. Chichester, UK ; Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, 2017. P. 3–17.
5. *Arneson R. Applied moral philosophy. A Companion to Applied Philosophy* / ed. by K. Lippert-Rasmussen, K. Brownlee and D. Coady. Chichester, UK ; Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, 2017. P. 255.
6. *Beauchamp T.L. The nature of applied ethics. A Companion to Applied Ethics* / R. G. Frey and C. H. Wellman eds. Blackwell Publishing, Malden, 2003. P. 7.

¹⁷ *Gracia D. The intellectual basis of bioethics in southern European countries. Bioethics* 7. 1993. С. 97–107.

7. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971. P. 42.
8. Moriarty J. Business Ethics. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Fall 2021 Edition / Edward N. Zalta (ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/ethics-business/>.
9. Rendtorff J.D. Business ethics, overview. *Encyclopedia of Applied Ethics*. Second edition / Editor-in-Chief Ruth Chadwick. Elsevier, 2012. P. 365–366.
10. Sandler R. Environmental ethics, overview. *Encyclopedia of Applied Ethics*. Second edition / Editor-in-Chief Ruth Chadwick. Elsevier, 2012. P. 105.
11. Gillon R. Bioethics, Overview. *Encyclopedia of Applied Ethics*. Second edition / Editor-in-Chief Ruth Chadwick. Elsevier, 2012. P. 267.
12. Beauchamp T., Childress J. Principles of Biomedical Ethics. 7th ed. New York, Oxford: Oxford University Press, 2013.
13. Gracia D. The intellectual basis of bioethics in southern European countries. *Bioethics* 7. 1993. P. 97–107.

TOPICAL ISSUES OF THE MODERN APPLIED ETHICS

Yaroslav Shramko

Abstract. This article provides an overview of contemporary studies in the field of applied ethics carried out within the framework of analytical moral philosophy. The systematic application of the tools of normative ethics to the consideration of practical issues of human and social life forms the field of applied (or practical) ethics, which analyses the moral aspects of vital problems that are at the very heart of public debate and usually have great social significance, in particular, for making important decisions by both state structures and specific agents of society, whether it be social groups or individuals. Among the branches of modern applied ethics, business ethics, environmental ethics and biomedical ethics are usually distinguished as the most relevant and dynamically developing. In addition, applied ethics actively discusses a set of problems that affect key issues of life and death, such as the death penalty, euthanasia, suicide, relations between the sexes, attitudes towards various minorities and many others. The article concludes that the development of applied ethics within the framework of analytical and philosophical research, on the one hand, contributes to the revealing and comprehensive processing of various empirical material that is effectively used to confirm classical normative theories, and on the other hand, provides a significant impetus for further development of the newest concepts in the field of normative ethics.

Keywords: Moral philosophy, normative ethics, applied ethics, business ethics, environmental ethics, biomedical ethics.

Надійшла до редакції 01 вересня 2023 р.

Шрамко Ярослав Владиславович

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Shramko Yaroslav

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0003-4843-0328>

shramko@rocketmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7679>

СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ НАУКИ: ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ

Андрій Абдула

Анотація. У статті розглянуто проблему формування образу сучасної філософії науки, визначення основних етапів і тенденцій її розвитку. Цю проблему розкрито, виходячи з наступних тез.

I. Складне співвідношення науки та філософії, зміщення акцентів у бік науки вплинули на специфіку соціального й освітнього запитів щодо філософських досліджень. Зазначена ситуація зумовила необхідність формування такого образу філософії науки, який мав би репрезентувати спектр її найбільш актуальних і гострих проблем, а також окреслити провідні підходи до їх вирішення, орієнтуючись на науку та наукову раціональність.

II. Основою конструювання такого образу став історико-філософський аналіз, який не міг уникнути певної спрямованості чи концептуалізації. На цьому фоні сформувався уніфікований підхід (відображений у більшості сучасних навчальних матеріалів), який передбачав деяке узагальнене уявлення щодо становлення філософії науки. Однак цей погляд, який претендував зокрема й на те, щоб бути відповіддю на питання, чим є філософія науки, виявився досить обмеженим, оскільки орієнтував, з одного боку, на пронаукову традицію у філософії в досить вузьких історичних межах: від 20-х років до 80-х років ХХ ст., — а з іншого — характеризував її завершальний етап як кризовий щодо цінностей наукової раціональності.

III. Виникає проблема обґрунтованості такого підходу з історичного, методологічного чи навіть освітнього поглядів. Одним зі шляхів подолання його обмеженості стає застосування більш широкого, плюралістичного підходу, який розширював дискурс філософії науки за рахунок включення до нього значної кількості філософських напрямів, зокрема й тих, що належать до континентальної традиції. Інший спосіб вирішення зазначеної проблеми полягає в пошуку оновлених раціональних орієнтирів розвитку сучасної філософії науки.

IV. Відповідно, зберігають свою актуальність дискусії щодо статусу сучасної філософії науки, її дослідницьких можливостей у руслі раціоналістичної традиції, перспектив розвитку цієї традиції, її значущості.

Запропонована стаття є спробою проаналізувати окреслені проблеми та розглянути найбільш перспективні підходи до їх вирішення. У першій її частині окреслено ключові передумови сучасного філософського дослідження науки, акцентовано на їх особливостях і перевагах Далі, з урахуванням

цих передумов, на основі одного із сучасних підходів, розглянуто історичні типи філософії науки. Значну увагу приділено формуванню образу сучасної філософії науки та її основних тенденцій.

Ключові слова: сучасна філософія науки, раціональність, загальноприйнятий погляд, реалізм, натуралізм, соціальний поворот.

1. Методологічні передумови філософського дослідження науки

Філософські проблеми науки можна без перебільшення віднести до найбільш обговорюваних тем у філософії ХХ ст. Інтерес до них зростає зі зміною статусу самої науки, актуалізації на цьому фоні класичних тем і виникнення нових проблем, що потребували філософської рефлексії в такий спосіб, що філософія науки, за висловом А. Розенберга, «стає неминучою для вчених» [19]. Водночас, підходи щодо вирішення ключових проблем філософії науки були запропоновані в межах суперечливих, а іноді протилежних напрямів і вимагали тієї концептуалізації, яка стала визначальною щодо її формування як складової сучасного філософського знання. Тому пошук відповіді на питання, чим є філософія науки у ХХІ ст., потребує не лише історичного, але й певного метатеоретичного аналізу, тобто визначення тих актуальних проблем і, відповідно, методологічних настанов, дослідницьких стратегій, навколо яких вибудовується її образ.

І. Першою з таких стратегій є історико-філософський аналіз, зорієнтований на раціоналістичну традицію у філософії. «Раціоналістична традиція» розуміється тут в сенсі близькому до характеристики раціоналізму, запропонованої К. Пошпером:

Коли я кажу про «раціоналізм», то користуюся цим словом у тому його значенні, яке охоплює як «емпіризм», так й «інтелектуалізм», адже наука використовує й експерименти, і методи мислення. По-друге: я використовую слово «раціоналізм» для того, щоб позначити в загальних рисах напрямок пошуку способу вирішення якомога більшої кількості проблем, апелюючи радше до розуму, тобто до ясного мислення і досвіду, ніж до емоцій і поривань [16, с. 430-431].

Також можна сказати, що ця традиція досить близька до аналітичної філософії з її прагненням розв'язувати філософські проблеми через філософський аналіз мови, активним використанням методів і засобів сучасної логіки, зв'язком із точною філософською термінологією, високими вимогами до ясності та чіткості аргументації [20, с. 23].

Оскільки йдеться про історико-філософський аналіз, то в межах раціоналістичної традиції становлення філософії науки може бути

простежене від часів Аристотеля, однак, як правило, її образ вибудовується навколо течій XIX–XX ст. — позитивізму й тих напрямів, що критично ставилися, але певною мірою відштовхувалися від нього. Позитивізм у цьому контексті розглядається переважно як логічний позитивізм,¹ або в більш широкому сенсі — як сукупність різноманітних версій позитивізму, які об'єднують спільні емпірична й антиметафізична дослідницькі настанови.² Щодо найбільш впливових раціоналістичних течій, які складала опозицію позитивізму, то серед них особлива роль відводиться критичному раціоналізму К. Поппера (і його послідовників — І. Лакатоса, Х. Альберта, В. Бартлі та ін.).

За такого (раціоналістично зорієнтованого) розуміння філософії науки потенційна відмова від принципів наукової раціональності, посилення тенденції до заперечення можливості раціональної реконструкції науки на користь історичного, соціокультурного чи інших аспектів функціонування науки (Т. Кун, Л. Лаудан, П. Фейєрабенд та ін.), починаючи з 60-х років XX ст. розглядаються як ознаки кризи філософії науки у традиційному її розумінні³ та її завершальний етап. Р. Гір у дискусії щодо майбутнього філософії науки, виданої у 1993 р., пише:

Я вважаю, що історична школа у філософії науки, прикладом якої, як я сказав, є Лаудан та інші люди, теж добігає кінця. Люди більше не знають, що робити. Лакатос помер 1974 року, що було дуже боляче. Погляд Лакатоса просто зафіксований там, де він зупинився; ніхто не зміг посісти його місце. Тому постає питання, що буде далі [21, с. 70].

Відповіддю на це питання, вочевидь міг би стати деякий оновлений образ філософії науки, однак, оскільки раціоналістична традиція, як вважається, не змогла подолати наслідки «історичного повороту» чи «методологічного анархізму», то для формування уявлень про загальні

¹Досить розповсюдженим є погляд, відповідно до якого «більшість нинішніх напрямів у філософії науки багато в чому є реакцією на погляди логічних позитивістів» [4].

²Однак існує і ще більш широке тлумачення позитивізму, яке певною мірою співпадає з розумінням раціоналізму в широкому сенсі та є досить дискусійним. У К. Поппера можна зустріти думку, відповідно до якої його концепція може розглядатись як «другорядна версія логічного позитивізму», «версія середнього рівня» або принаймні «кантіанська версія» [21, с. 38–39]. Щодо доречності такого застосування поняття «позитивізм» див., наприкл. [20]; див. також [12].

³Як зазначає з цього приводу А. Розенберг: «Шокуючі висновки Куна свідчать про те, що наука є такою ж творчою діяльністю, як живопис чи музика, і вони спонукали багатьох вважати науку не більш об'єктивно прогресивною, правильною, наближеною до певної істини про світ, ніж ці інші людські види діяльності» [19, с. 146].

тенденції розвитку філософії науки обмежуються описом тих її форм, що відсилають до праць Т. Куна та П. Фейерабенда.

Прикладом реалізації окресленої стратегії може слугувати підхід, використаний, зокрема Е.-С. Ессєном (Ephraim-Stephen Essien) щодо аналізу історії та філософії науки. Цей аналіз показовий у декількох аспектах. По-перше, розуміння філософії науки як загальної традиції, що бере свій початок із часів Античності, включаючи видатних представників як попередніх епох, так і сучасності (Аристотеля, Ф. Бекона та ін.). По-друге, «горизонтальний» виклад типології позитивізму: соціальний позитивізм; еволюційний позитивізм; критичний позитивізм; логічний позитивізм. По-третє, акцент на проблемах сучасної науки переважно як на проблемах фізики, хімії та біології. По-четверте, вибудовування історичного образу філософії науки навколо традиційної лінії: позитивізм і логічний позитивізм: К. Поппер — Т. Кун — І. Лакатос — П. Фейерабанд [6]. Схожою схемою щодо послідовності становлення філософії науки обмежуються і в інших сучасних виданнях, див.: [22].

П. Друга методологічна настанова передбачає плюралістичний підхід, який не лише спирається на більш широке тлумачення раціоналістичної традиції філософії науки, але й пропонує вихід за її межі. Йдеться про включення до дискурсу філософії науки таких напрямів, як неокантіанство, прагматизм, структуралізм, постструктуралізм, феноменологія, герменевтика та ін. Наприклад, може йти про «герменевтичну» філософію науки, яка відсилає до праць М. Гаїдеггера й Е. Гуссерля, що, на думку В. Бабіч (В. Babich), не лише передбачає «інтерпретацію наукових текстів (дослідницькі нотатки та звіти, наукові статті, підручники, науково-популярні статті) або філософську рефлексію на такі інтерпретації», але й вимагає тлумачення самої природи та людського суб'єкта «на додаток до тематичної рефлексії наукової практики як такої, як поточної, так і історичної» [2, с. 492].

На цьому фоні сучасний етап розвитку філософії науки окреслюється як такий, що відповідає зміщенню акцентів від аналітичної до континентальної традиції у філософії. Його ознаками можна вважати настанову на пошук антропологічних, соціокультурних, історичних чинників наукового розвитку, які набувають статусу його невід'ємної, внутрішньої складової, загальну тенденцію до критики науки та просвітництва, акцент на гуманітаризації знання. У цьому сенсі «занепад» класичної філософії науки, зорієнтований на природознавство, а також «деконструкція» «прихованих» мовних, гендерних, психологічних

та ін. джерел наукової раціональності зумовлюють виникнення нового образу раціональності (чи раціональностей), «вільних від саєнтизму».

ІІІ. Оскільки історичні типи філософії науки не існують ізольовано та не заперечують безумовно один одного (зокрема критичний раціоналізм К. Поппера зберігає свою впливовість і підтримує дослідницький інтерес і в наш час), то історично обмежена інтерпретація філософії науки не виглядає надто продуктивною. Водночас окреслений вище плюралізм також передбачає певне історичне та логічне структурування, що вимагає застосування концептуального підходу. Сутність такого підходу полягає в тому, щоб представити філософію науки насамперед як сукупність проблем і пов'язаних із ними напрямів чи тенденцій (раціоналізм, емпіризм, релятивізм, догматизм, критицизм, реалізм, натуралізм та ін.), розвиток яких виходить за межі певного історичного періоду чи філософської течії та впливає із класичних філософських тем.

Концептуальний підхід використовує, зокрема, Дж. Ладіман (J. Ladyman), розкриваючи проблематику наукового методу через поняття індуктивізму й антиіндуктивізму, фальсифікаціонізму, революційності й раціональності, а тему реалізму відповідно через категорії наукового реалізму й антиреалізму, прогнозу, пояснення та висновку, недовизначенності та ін. [10].

ІV. Ще одна стратегія, яка потребує певної уваги, полягає в тому, щоб сформулювати деякі узагальнені відповіді на ключові питання філософії науки. З одного боку, цей метод можна було б назвати догматичним, оскільки він все-одно неявно відсилає до певної визначеної традиції (наприклад, різноманітних варіацій марксизму). З іншого боку, можливо, цей дискурс має право на існування, зокрема, в освітньому сенсі, окреслюючи певний «загальноприйнятий» образ науки.

V. Також досить актуальною залишається методологічна тема співвідношення «загальної філософії науки» та «філософії окремих наук» (філософія математики, філософія фізики та ін.). Обидва тренди залишаються популярними, незважаючи на те що, наприклад, «загальна філософія науки» розглядається переважно як філософія емпіричних наук,⁴ у якій домінує інтерес до природничих наук, і, зокрема фізики.⁵

⁴Згадаємо, наприклад, попперівське розуміння демаркації як «проблеми пошуку критерію, який би дозволив нам розрізнити емпіричні науки, з одного боку, і математику, логіку, а також «метафізичні» системи, з іншого» [15, с. 34].

⁵Як зазначає Джеймс Ладіман, ототожнення філософії науки з філософією природознавства є «загальноприйнятою практикою» [10, с. 5].

Чи можна надати перевагу якійсь з окреслених стратегій? Відповідаючи на це питання, дослідник має визначитись зі своїм ставленням до наукової раціональності та раціональності загалом. Варто згадати думку К. Поппера, що вибір між раціоналізмом та ірраціоналізмом — це насамперед моральний вибір. Контпродуктивним видається підхід, відповідно до якого філософія науки дискредитує науку як раціональне підприємство чи розмиває її образ, прирівнюючи до науки мистецтва. Логіка викладу змісту філософії науки, яка завершується методологічним анархізмом чи релятивізмом, викликає запитання не стільки до науки, скільки до самої філософії. Не даремно Т. Кун у передмові до «Структури наукових революцій» зазначає:

Однак, хоч би як там було, практика наукових досліджень у галузі астрономії, фізики, хімії чи біології звичайно не дає жодного приводу для того, щоб заперечувати самі основи цих наук [13, с. x].

Тому цілком обґрунтованою постає думка, відповідно до якої використовується підхід, що зберігає увагу до наукової раціональності. Складовою цієї настанови мав би стати пошук збалансованого співвідношення історико-філософського змісту та концептуальних узагальнень, зокрема використання категоріального апарату філософії науки в межах характеристики певного історичного етапу.

Прикладом застосування окресленої стратегії є образ становлення філософії науки, запропонований В. Гонсалесом (Wenceslao J. Gonzalez), що має наступні особливості: 1) філософія науки розглядається в історичному розвитку, й за її основу взято раціоналістичну настанову, що поєднує як позитивізм, так і критичний раціоналізм, однак не обмежується ними; 2) автор уникає занадто широкого плюралістичного підходу із залученням до дискурсу філософії науки течій континентальної філософії; 3) концептуалізація використовується в межах певних історичних етапів розвитку філософії науки; 4) основні проблеми філософії науки розглядаються як відкриті для подальшого обговорення, а відповіді на них — до критики; 5) акцентовано на узагальненому образ сучасної філософії науки, а не на філософії окремих наук.

Спробуємо доповнити цей образ, взявши за основу історичну типологію, використану В. Гонсалесом, з урахуванням характеристик філософії науки, запропонованих Д. Ладіманом, А. Розенбергом, Р. Гіром, Е. Андерсон та іншими сучасними дослідниками, які працювали в цьому напрямі.

2. Формування образу сучасної філософії науки

В. Гонсалес характеризує сучасну філософію науки як поєднання двох трендів: з одного боку, збереження впливу філософсько-методологічних течій ХХ століття, а, з іншого — нових тем, наприклад, у філософії медицини, нейронауці чи нових поглядів щодо впливу суспільства на наукову діяльність. Фактично об'єктом аналізу постає загальна філософія науки, у якій виокремлюються два великих етапи: перший, що відповідає позиціям, які домінували з 20-х до 80-років ХХ ст., і другий, «постісторичний поворот», що втілює, починаючи з 80-х років, нові тенденції («натуралістичний поворот», «соціальний поворот» та «реалістські концептуалізації» [8, с. 1]).

Щодо першого етапу, то передумови сучасної філософії науки, на думку дослідника, формуються в межах трьох основних напрямів: різноманітних позицій, що виникли навколо «загальноприйнятого погляду», «послідовних версій» підходу К. Поппера й «історичного повороту».

І. Для характеристики раннього етапу становлення філософії науки використовується термін «загальноприйнятий погляд» («*received view*»), який був запропонований Г. Пантемом у 60-х роках ХХ ст. «як погляд на роль теорій у сучасній науці, відповідно до якого, теорії слід розглядати як “частково інтерпретовані числення”, у яких “терміни спостереження” “прямо інтерпретуються”, а “теоретичні терміни” є лише “частково інтерпретованими” або “частково зрозумілими”»⁶ [18, с. 240]. Загалом, те, що стало відомо, як загальноприйнятий погляд, або стандартний погляд (*standard view*), перегукується з програмою логічного позитивізму у філософії науки та передбачає раціональну реконструкцію знань, створених наукою (див.: [4], [9]). Як зазначає Гонсалес, загальноприйнятий погляд відображує «імпульс методології науки, заснованої на верифікаційній традиції», а як «відправну точку» тут розглядається маніфест Віденського гуртка (1929 р.), «як вирішальний момент у цій галузі, оскільки конститутивні елементи науки (мова, структура, знання, метод) були — у той чи той спосіб — проаналізовані у філософському русі», а сама наука була поставлена в центр дискусій філософії ХХ ст. Відповідно, загальноприйнятий погляд, відштовхуючись від логічного позитивізму М. Шліка та

⁶Відповідно до цієї точки зору наукова теорія складається із (а) формальної системи, що включає: символи, правила формування, правила дедукції і (б) деякого використання цієї формальної системи для висунення тверджень про фізичний світ і, зокрема, тверджень, що підлягають емпіричній перевірці [9].

Р. Карнапа, набуває більш витончених форм із розвитком логічного позитивізму: початкове методологічне наполягання на верифікації (verification) перейшло у верифікованість (verifiability), а пізніше стало лише підтверджуваністю (confirmability). Цей напрям, як зазначає дослідник, залишався одним із найбільш впливових до середини 60-х років [8, с. 2].

П. «Послідовні версії» підходу К. Поппера, на думку В. Гонсалеса, відповідають його логіко-методологічній, епістемологічній та онтологічній настановам. У запропонованій характеристиці привертають увагу два аспекти: по-перше, погляд на попперівську епістемологію (критичний раціоналізм) і методологію (фальсифікаціонізм), як на своєрідну альтернативу received view (у межах раціоналістичної традиції); по-друге, акцент на тому, що методологічна й епістемологічна орієнтації Поппера (які характеризуються критичним ставленням до наукового знання, фаліблізмом щодо результатів науки, а також наголосом на самому змісті науки, а не на суб'єктах (agents) наукової діяльності чи на соціальному середовищі) стали предметом критики серед представників історичного, натуралістичного та соціального підходів, але водночас зберегли значущість у межах наукового реалізму [8, с. 3]. Якщо у другому аспекті окреслюється відповідь на питання щодо перспектив збереження раціоналістичної традиції у філософії науки, то в першому — вимальовується цілісний погляд на її становлення.

Подібна цілісність сприйняття раціоналістичних засад філософії науки, дозволяє, зокрема, Дж. Ладіману використовувати термін «загальноприйнятий погляд» для характеристики тих спільних принципів, що поєднують як логічний позитивізм, так і концепцію К. Поппера (незважаючи на важливі розбіжності між ними: погляд на проблему індукції, вирішення проблеми демаракації та ін.). До таких спільних принципів загальноприйнятого погляду, на думку Ладімана, слід віднести:

1) кумулятивізм: учені спираються на досягнення своїх попередників, а прогрес науки — це неухильне зростання наших знань про світ (що різко контрастує з іншими видами діяльності, як-от: мистецтво, література та філософія); 2) єдність науки: існує єдиний набір фундаментальних методів для всіх наук (принаймні всі природничі науки в підсумку зводяться до фізики); 3) має місце епістемологічно важлива відмінність між контекстом відкриття та контекстом виправдання (justification);⁷ 4) існує логіка підтвердження (confirmation)

⁷Тобто для відповіді на питання про те, якою мірою спостереження надають

або фальсифікації (falsification), що лежить в основі всіх наукових оцінок доведення певної гіпотези. Такі оцінки вільні від особистих ненаукових поглядів і прихильності вчених; 5) існує чітке розрізнення (або демаркація) між науковими теоріями й іншими видами систем переконань; 6) наявна чітка різниця між термінами спостереження і теоретичними термінами, а також між теоретичними положеннями й тими положеннями, що описують результати експериментів. Спостереження та експеримент є нейтральною основою для наукового знання або, принаймні, для перевірки наукових теорій; 7) наукові терміни мають фіксовані й точні значення [10, с. 95–96].

І хоча щодо цих пунктів можна сформулювати деякі зауваження,⁸ важко не погодитись із думкою, що «кожна з цих тез характеризується тим, що міститься в популярних уявленнях про природу науки, однак, вочевидь суперечить філософії науки Куна» [10, с. 96], (тобто тенденціям, що виявились у так званому «історичному повороті»).

III. «*Історичний поворот*», який, на думку Гонсалеса, «повністю змінив філософського-методологічну панораму», полягає в тому, що наука починає розглядатись як людська діяльність і, відповідно, соціальна подія, що вимагає врахування історичних, соціальних і політичних чинників [8, с. 4]. Ключові моменти «історичного повороту» розглядаються в наступній послідовності: по-перше, вихід програмної праці Куна «Структура наукових революцій», що власне знаменував «історичний поворот», зробивши акцент на науці як людській діяльності. Водночас колишній акцент на ізольованих теоріях був замінений великими «парадигмами» (які включають закони, теорії, методи, інструментарій та ін.), що дозволило по-новому зрозуміти зміни в науці; по-друге, відбувся явний перегляд фальсифікаціонізму, центральною фігурою якого був І. Лакатос, який розвинув пряму критику Поппера у вигляді методології «науково-дослідницьких програм», намагаючись поєднати історичність науки й об'єктивність її змісту, а її прогресивний характер із передбаченням нових фактів; по-третє, згодом багато авторів, як-от Лаудан, продовжили «історичний поворот», встановивши тісний зв'язок між історією науки та філософією науки [8, с. 3].

Цей огляд можна доповнити «методологічним анархізмом» П. Фейе-

обґрунтування теорії, не має значення, хто саме зробив певні спостереження, коли, ким і з якої причини була запропонована теорія [10, с. 195].

⁸Зокрема, щодо першого принципу, можливо, краще було б використати термін «науковий прогрес», а щодо сьомого пункту див. погляд Поппера на проблему значення наукових термінів: [16, с. 27-28].

ребенда, який, як зазначає Е.-С. Ессьєн, здійснив «геніальну спробу» вирішити не лише проблеми, на яких акцентував увагу К. Поппера, але й також проблеми філософії науки, що були в центрі уваги І. Лакатоса й Т. Куна, розглядаючи історію науки «як прояв «анархізму» в науковій методології, згідно з яким відкриття відбуваються не через дотримання будь-якої наукової методології, а через відмову від панівної мудрості та будь-яких усталених способів ведення науки» [6, с. 196–197, 205].

3. Провідні напрями сучасної філософії науки

Другий великий етап, що знаменував собою «постісторичний поворот», відповідає, як вже зазначалося, трьом основним тенденціям, які домінували протягом останніх десятиліть, починаючи з 80-х років ХХ ст.: «натуралістичному повороту», «соціальний повороту» і «реалістським концептуалізаціям». Якщо натуралізм спирається в оцінці наукового прогресу на соціологію чи історію науки, соціальний підхід характеризує науковий прогрес відповідно до зовнішніх чинників (соціальних, культурних, економічних, екологічних та ін.), то реалізм апелює до внутрішніх цінностей (методологічних лінгвістичних, структурних, онтологічних), враховуючи настанову на пошуку істини та об'єктивність в науці [8, с. 4–5].

І. *Натуралізм* загалом характеризують як «групу поглядів, яка ставить природознавство, його метод і його відкриття в центр будь-якої спроби зрозуміти світ і наші відносини з ним» [17, с. 158]. У філософії науки ХХ ст. його розглядають у двох аспектах. Ці аспекти, зокрема, розкриваються у працях В. Квайна, завдяки впливу якого *натуралізм став значною мірою наступником емпіризму* [19, с. 161]. По-перше, це заперечення самої можливості апріорного знання, і, відповідно, пізнавального чи методологічного статусу філософії. Так, відкриття емпіричних наук займає центральне місце в розумінні філософських питань і суперечок. По-друге, це надання переваги психологізму, заперечення апсихологічного характеру традиційної філософії науки, яка прагнула логічного аналізу ключових понять незалежно від психологічних і соціальних процесів [17, с. 158]. У своїй праці «Натуралізована епістемологія» Квайн зазначає: «Епістемологія або щось у цьому роді просто займає своє місце як розділ психології і, отже, природознавства. Вона вивчає природне явище, а саме — фізичний людський суб'єкт» [23, с. 82].

На думку В. Гонсалеса, «натуралістичний поворот» поглибив тенденцію до конституювання різноманітних версій натуралізму, як-от: 1) семантичний натуралізм, відповідно до якого значення набуває суто лінгвістичного використання, оскільки значення ґрунтується на практиці, яку можна описати, а не приписати; 2) епістемологічний натуралізм, який визнає, що людське знання передбачає наступність між наукою та філософією (а отже, метафізичне обґрунтування жодної з них не потрібне); 3) методологічний натуралізм, відповідно до якого прогрес науки (зокрема у випадку соціальних наук) може здійснюватися у вигляді процесів, які можна перевірити емпірично відповідно до критеріїв, прийнятих у природничих науках; 4) онтологічний натуралізм, що допускає лише ті сутності, які в той чи той спосіб можуть спостерігатися (тобто заперечує легітимність, таких сутностей, як «розум», «свідомість» тощо); 5) аксіологічний натуралізм, відповідно до якого наукові цінності впливають із наукової практики. Проте можливі інші версії натуралізму в залежності від історичної, психологічної, біологічної, соціологічної, економічної чи інших дослідницьких орієнтацій [8, с. 5–6].

Характеризуючи натуралізм, А. Розенберг, зі свого боку, звертає увагу на такі його особливості, як довіру до фізики (як до найбільш надійної та обґрунтованої частини людських знань), а також виокремлення певних наукових теорій (важливих для просування філософського розуміння), зокрема дарвінівської теорії природного добору [19, с. 161]. Оскільки у фізиці немає концептуального місця для кінцевих причин, а також відсутній «всемогутній дизайнер, який створює речі відповідно до своїх бажань», із погляду фізичного світогляду привабливою постає дарвінівська теорія, яка передбачає причинно-наслідковий механізм виникнення змін. Відповідно, якщо використати той самий механізм випадкової спадкової варіації та добору для пояснення інших, нефізичних процесів, особливо людських справ, ці процеси можуть бути пристосовані до єдиного науково цілісного світогляду — натуралістичної філософії [19, с. 161].

Прикладом застосування цієї стратегії є так звана «Еволюційна епістемологія» (Дональд Т. Кемпбелл) — як спроба пояснити пізнання, включаючи науку, з погляду селекціоністської моделі, що передбачає дві окремі програми: 1) дослідження еволюційних засад механізмів сприйняття та пізнання живих істот прямими біологічними засобами («біоепістемологія») та 2) аналіз науки й наукових змін як аспекту культури та культурних змін за допомогою еволюційних аналогій або з погляду узагальненої версії природного добору [21, с. xviii]. Цікаво,

що друга програма може узгоджуватись із принципами раціональності й об'єктивності наукового знання, що з погляду деяких критиків є непослідовним і небажаним її аспектом [21, с. xvi]. Це стосується, зокрема, запропонованої К. Поппером концепції, відповідно до якої схема формування теорій (поява проблеми — висунення попередніх теорій — критичний процес усунення помилок — поява нової проблеми) розглядається як загальна еволюційна модель, адже, на думку Поппера, «усі організми вирішують проблеми», що «можна пояснити природним добром» [14, с. 54-55]. Однак між природним і соціальним способами її застосування, відповідно до Поппера, виникає розрив завдяки появі дескриптивної функції мови, виникненню критичного мислення та здатності людини об'єктивувати знання. З позиції критики цього підходу, непослідовність Поппера виявляється в тому, що він намагається поєднати традиційне уявлення щодо прогресу наукового знання, відповідно до якого «раціональне та вільне дослідження породжує сукупність знань, яка поступово наближається до істини», із селекціоністськими моделями біологічної еволюції, «які зазвичай вважаються непрогресивними або, в кращому випадку, локальними» [5].

Іншим напрямом реалізації «натуралістичного повороту» є спроба застосувати когнітивні підходи до філософії та науки. Якщо «процедурний поворот» у наукових дослідженнях закликає натуралістів звернути увагу на немовні (наприклад, наочні та практичні) особливості наукової роботи, якими раніше нехтували, то «коннекціоністські моделі» відкривають нові перспективи в багатьох галузях, включаючи моделювання «соціальних тварин», якими є вчені [21, с. xvii].

Яскравим представником когнітивного підходу вважається зокрема Р. Гір (Ronald N. Giere) [8, с. 6], який у праці «Натуралізована філософія науки» розглядає концепцію Т. Куна як «натуралізовану філософію науки» та «єдиний життєздатний підхід до філософії науки» [7]. Критикуючи два «ненатуралістичні підходи»: «методологічний фундаменталізм» (Карнап, Райхенбах, Поппер) і «метаметодології» (Лактос, Лаудан), — Гір стверджує, що єдино правильна відповідь (на виклики, що стоять перед сучасною філософією науки) — прийняти «еволюційну точку зору», яка, на його думку, міститься у філософії Т. Куна [7, с. 332]. Крім того, він піддає критиці також спробу деяких із представників цих підходів (Лакатос, Тулмин, Лаудан та ін.) поєднати історичний погляд на науку з її раціональною інтерпретацією, адже «раціональність — це не та концепція, яка може виникнути в натуралістичних теоріях науки, якщо тільки вона не зведена до натуралістичних термінів» [7, с. 332]. Незважаючи на це, Гір визнає, що

проти натуралізованої філософії науки можуть бути висунуті досить вагомі аргументи.

Це, по-перше, «аргумент кола»: будь-яке емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення критеріїв, які використовують учені, обов'язково буде передбачати застосування, принаймні, деяких із цих критеріїв; по-друге, «аргумент з норм», який апелює до різниці між фактами та нормами: натуралістичне дослідження науки могло б щонайбільше описати методи, які вчені *використовують*, щоб прийняти гіпотези чи теорії, однак воно не в змозі визначити, які методи вони *повинні використовувати*; по-третє, «аргумент релятивізму»: натуралістична філософія науки виявилася б безсилою відрізнити «хорошу» теорію від «поганої». Наприклад, довелось би розглядати теорію креаціонізму як рівнозначну альтернативу еволюційній теорії [7, с. 332].

На думку дослідника, спроможність філософії розв'язати ці проблеми значною мірою пов'язана зі зверненням до еволюційної теорії (хоча воно мало б бути «набагато скромніше», ніж звернення прибічників «еволюційної епістемології»), а також із досягненнями в галузі когнітивної науки та нейробіології: по-перше, людина має вбудовані механізми для прямої взаємодії з аспектами довкілля, дія яких значною мірою омине її свідомий досвід, а також лінгвістичні чи концептуальні здібності (тобто наші можливості діяти у світі значною мірою адаптовані до цього світу); по-друге, натуралізм заперечує наявність будь-якої основи для норм, що виходять за межі суспільства в його реальному фізичному контексті. Водночас, еволюційна перспектива накладає певні обмеження на те, наскільки різним може бути людське суспільство, тобто обмежує «культурний релятивізм»; по-третє, вчені мають розглядатись як реальні суб'єкти, що стикаються з різними варіантами добору під час свого реального наукового життя. Той вибір теорій, який вони здійснюють, із цього погляду не надто відрізняється від вибору чогось іще, а тому потребує застосування описової теорії прийняття рішень, яку можна розглядати як спеціалізовану частину психології переконань-бажань [7, с. 338–348].

II. *Соціальний поворот* акцентує на соціальному аспекті наукової діяльності. Завдяки цьому повороту відбувається зміщення дослідницького інтересу: а) від з'ясування змісту технології, науки та наукової діяльності до з'ясування їх соціальних передумов; б) від мови та структури фундаментальної науки до характеристик прикладної науки; в) від технології як особливості, за допомогою якої люди контролю-

ють своє природне оточення до технології як соціальної практики й інструменту влади; г) від ролі внутрішніх цінностей, необхідних для «зрілої науки», й «інноваційної технології» до ролі контекстуальних або зовнішніх цінностей (культурних, політичних, економічних) науки й техніки [8, с. 9]. Але головний інтерес у межах соціального повороту полягає не в інтелектуальній історії науки чи технології, а радше в контекстних елементах відкриттів чи вдосконалень (пошук слави, владні відносини, інституційні традиції тощо) [8, с. 9]. Оскільки соціальний поворот, який засвідчує розвиток і розширення започаткованої Т. Куном традиції у філософії науки, передбачає відмову від «вузько-спрямованого» теоретичного дослідження науки на користь соціального та практичного вимірів наукової діяльності, не дивно, що таке дослідження актуалізується, з одного боку, у *соціологічних версіях натуралізму*, а з іншого — у багатьох *постмодерних концепціях науки* [8, с. 10–11].

До перших можна віднести так званий *соціальний конструктивізм* як сукупність поглядів, відповідно до яких наука є лише одним із багатьох можливих «дискурсів», жоден із яких не є принципово більш істинним за будь-який інший, а прийнятність наукових теорій значною мірою, якщо не повністю, є питанням соціальних домовленостей і залежить від домінуючих соціальних і політичних цінностей [17, с. 232–233]. Розрізняють також слабку та сильну форми соціального конструктивізму. Відповідно до «слабкої форми», деякі категорії або сутності (наприклад, гроші, Червоний Хрест, футбольні ігри) є соціально сконструйованими, водночас як «сильна форма» розглядає всю реальність (включно з фізичним світом) як проєкцію наших соціально обумовлених концептуалізацій [17, с. 233].

Мабуть найбільш впливовою версією соціального конструктивізму може вважатись «Сильна програма» соціології наукового знання, яку висунули Б. Барнс і Д. Блур. На думку Д. Блура, «Сильна програма» має втілювати «ті самі цінності, які сприймаються як належне в інших наукових дисциплінах»: 1) «причинність» — зв'язок з умовами, які викликають переконання або стани знання (існують й інші причини, крім соціальних, які сприяють формуванню переконань); 2) «неупередженість» щодо істини та хибі, раціональності чи ірраціональності, успіху чи невдачі. Обидві сторони цих дихотомій потребують пояснення; 3) «симетричність» — одні й ті самі типи причин можуть пояснити істинні та хибні переконання; 4) рефлексивність — її моделі пояснення повинні бути застосовні до самої соціології [3, с. 7]. Показовими в цьому напрямі є також дослідження Б. Латура (зокрема його проєкт «антропології

науки» [11]),⁹ відповідно до яких такі поняття, як «істина», «докази», «факт», «реальність», постають лише риторичними інструментами, що використовуються для перемоги в наукових дебатах і не передбачають ефективного контакту з несоціальною реальністю чи природою [19, с. 174].

Прикладом другого підходу може слугувати *феміністська епістемологія*, яка останнім часом стає все більш популярною. Вона зосереджується на способах, якими гендер впливає і має впливати на уявлення щодо знання, знавців (knowers), пізнавальних практик, визначає, як домінуючі епістемологічні концепції та настанови ставлять у невідгдане становище жінок та інші пригнічені групи й намагається змінити ситуацію в інтересах цих груп [1]. На думку А. Розенберга, «феміністські філософи науки були серед найвпливовіших дослідників науки, які прагнули покращити науку як соціальний інститут» [19, с. 179]. Однак критика науки з боку феміністської епістемології стосується й інших аспектів наукової діяльності, адже традиційна наука, відповідно до цих уявлень, не лише створює теорії соціальних явищ, які роблять діяльність та інтереси жінок непомітними, «нижчими» або значущими лише в тому, як вони слугують інтересам чоловіків, але й виключає жінок із дослідження, позбавляє їх епістемічного авторитету, принижує «жіночі» когнітивні стилі та ін. [1]. Розв'язати ці проблеми феміністська епістемологія намагається в межах трьох основних підходів: «позиційних теорій», постмодерністського напрямку й емпіричного підходу.

Позиційні теорії (stand point theories) виходять з того, що пригнічені групи мають епістемічну перевагу порівняно з групами, які над ними домінують. Відповідно, з позиції фемінізму, точка зору жінки має епістемічну перевагу, порівняно з теоріями, які здійснюють сексистські або андроцентричні припущення на основі чоловічих поглядів, стандартів і цінностей. Різноманітні версії позиційних теорій обґрунтовують цю епістемічну перевагу різними особливостями соціального становища жінок [1].

Феміністський постмодернізм піддає критиці ті (есенціалістські) теорії гендеру, у яких стать розглядається як дещо універсальне,

⁹Латур пише: «Ми передбачили дослідницьку процедуру, подібну до процедури безстрашного дослідника Кот-д'Івуару, який, вивчивши систему вірувань або матеріальне виробництво диких розумів, живучи з одноплемінниками, поділяючи їхні труднощі та майже ставши одним із них, зрештою повертається в сукупність спостережень, які він може представити як попередній звіт щодо дослідження» [11, с. 28].

надісторичне чи необхідне, притаманне усередненому образу жінки. Відповідно, замість універсальної і незмінної пізнавальної перспективи пропонується мінлива (плюралістична) множинність перспектив, жодна з яких не може претендувати на об'єктивність [1].

Емпіричний напрям феміністської епістемології орієнтується на обґрунтування феміністських цінностей як легітимних джерел інформації для емпіричних досліджень, намагаючись визначити спосіб, у який наукові методи можуть бути вдосконалені у світлі виявлення гендерних упереджень у науці [1]. У межах цього напрямку не заперечується об'єктивність наукового знання, натомість розширюється розуміння того, у чому полягає об'єктивність і як досягти мети об'єктивного знання [19, с. 182-184.].

III. *Науковий реалізм*. Реалізм у сучасному розумінні розглядають як філософську доктрину, що підтверджує об'єктивну реальність (існування) класу сутностей і підкреслює, що ці сутності є незалежними від розуму [17, с. 211]. Дж. Ладіман розкриває проблему наукового реалізму так: «Багато об'єктів, що постулюються сучасною наукою, такі як гени, віруси, атоми, чорні діри та більшість форм електромагнітного випромінювання, неможливо спостерігати (принаймні незброєним оком). Отже, яким би не був науковий метод і наскільки б наукове знання не було виправдане, ми можемо поставити питання, чи повинні ми вірити тому, що наука говорить нам про реальність поза видимістю речей. Грубо кажучи, науковий реалізм — це думка, згідно з якою ми повинні вірити в об'єкти, що не спостерігаються, які постульовані нашими найкращими науковими теоріями» [10, с. 130]. Чи можна, виходячи з цього, вважати, що реалізм загалом підтримує віру в науку та захищає позицію наукової раціональності? Відповідаючи на це питання, Ладіман зазначає, що проблема реалізму — це більш тонка проблема ніж тема наукової раціональності, оскільки незважаючи на те, що багато з тих, хто захищає науковий реалізм також захищає раціональність від скептиків і релятивістів, деякі антиреалісти теж не ставлять під сумнів науковий прогрес, однак намагаються обмежити статус наукового знання [10, с. 130]. Тому говорять про наявність, з одного боку, набору важливих альтернатив реалізму в науці, як-от: семантичний антиреалізм М. Дамміта, різноманітні версії методологічного інструменталізму Л. Лаудана, структуралістська програма та ін., — а з іншого, — про наявність антагоністичних щодо реалізму концепцій, як-от: соліпсизм, чи скептицизм [8, с. 11-12].

Що стосується власне реалізму, то може йтися як про його кон-

кретні історичні форми, так і про «стандартну версію» сучасного наукового реалізму. До його історичних форм відносять серед іншого: *метафізичний реалізм* як «погляд, згідно з яким наша звичайна мова стосується світу, незалежного від розуму, а іноді й говорить про нього правдиві речі»; *прямий реалізм* як «найпростіший погляд на світ і його сприйняття», що передбачає існування зовнішніх, незалежних від розуму об'єктів, що сприймаються органами чуття; *каузальний реалізм*, який передбачає, що зовнішні об'єкти, існуючи незалежно від нашого розуму, викликають їх опосередковане сприйняття за допомогою органів чуття; *семантичний реалізм*, що передбачає звернення до кореспондентної теорії істини; *епістемічний реалізм*, який стосується прагнення сприймати мову науки буквально, не намагаючись скоротити чи виключити теоретичні терміни на користь термінів спостереження [10, с. 129–157].

На цих засадах окреслюється «стандартний науковий реалізм» щодо деякого предмета S (яким може бути етика, математика, естетика чи теоретична наука) і який характеризується наступними твердженнями: 1) сутності або типи сутностей, про які говориться та/або які описуються в дискурсі щодо S , існують; 2) їх існування не залежить від наших знань і розуму (метафізичні вимоги); 3) твердження стосовно S не можуть бути редуковані чи усунуті та є асерторичними виразами; 4) умови істинності для висловлювань S є об'єктивними та визначають істинність чи хибність цих тверджень залежно від дійсного стану справ (семантичні вимоги в термінах кореспондентної теорії істини, на відміну від прагматичної або когерентної теорії істини); 5) істини щодо S можна пізнати, і ми справді знаємо деякі з них, і, отже, терміни S стосуються речей у світі (епістемічна вимога) [10, с. 158].

Серед впливових напрямів сучасної філософії науки, які не вписуються в окреслену типологію, особливу увагу привертають ті з них, що орієнтують на використання ймовірнісного підходу, зокрема, сучасні версії баєсіанства. Баєсіанство характеризують як суб'єктивістське та персоналістське вчення, відповідно до якого ймовірності висловлюють особистий або суб'єктивний ступінь впевненості [17, с. 19]. Оскільки об'єктивна ймовірність піддається критиці, теорема Байєса розглядається як засіб вирішення проблеми прогнозування: вона дозволяє уникнути випадкових прогнозів і зробити прогнози цінними з позиції емпіризму. Відповідно, підкреслюючи роль суб'єкта в процесі дослідження і пов'язуючи ступінь впевненості в теорії з появою нових емпіричних даних, як відправну точку розглядають інтуїтивні принципи вченого, а сам процес дослідження передбачає орієнтацію на індуктивну мето-

дологію (всупереч критичним аргументам К. Поппера) [8, с. 17].

Запропонований огляд дозволяє, на нашу думку, зробити декілька узагальнень. Насамперед слід звернути увагу на збереження провідних характеристик наукового пізнання емпіричної та раціоналістичної настанов, у термінах яких можна інтерпретувати тенденції натуралізму та реалізму. Звісно, ці настанови втратили ту цілісність, яка була їм притаманна у формах, окреслених ще на початку ХХ ст. Адже вже критичний раціоналізм К. Поппера постає досить послабленою версією раціоналізму, відповідно до якої розум не має деякого абсолютного підґрунтя, постійно помиляється, вчиться на власних помилках і не може з упевненістю ідентифікувати істину. У цю тенденцію вписується необхідність підтвердження та обґрунтування онтологічного чи епістемічного статусу досліджуваних наукою об'єктів (що може також розглядатись як сучасна актуалізація класичних філософських тем). З іншого боку, емпіризм у версії натуралізму завдяки позбавленню від власних «догм» стає більш привабливим для сучасного «неметафізичного» стилю мислення та більш гнучким стосовно інтерпретацій науки, які не вписуються в раціоналістичну традицію. До цього також можна додати, що найбільш епатажні тенденції, окреслені в «історичному повороті», «соціальному повороті», й максимізовані в «методологічному анархізмі», на кшталт створення на рівні держав альтернативних науковим освітніх інституцій чи критики наукових методів, цілей науки, наукового стилю мислення та ін., не були реалізовані, а також не були сприйняті суспільством і поготів науковою спільнотою.

У підсумку це дає можливість характеризувати сучасний етап розвитку філософії науки не як розрізнений опис поглядів, скептичних щодо наукових цінностей, а як обмежено оптимістичну традицію, що загалом відповідає «позиції розумності».

References

1. *Anderson E.* Feminist epistemology and philosophy of science. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/feminism-epistemology/>.

2. *Babich B.* Hermeneutic philosophy of science: Interpreting nature, reading laboratory science. *A Companion to Hermeneutics*. John Wiley & Sons Inc., 2015.
3. *Bloor D.* Knowledge and Social Imagery. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1991.
4. *Boumans M.*, Maas H., Davis J. The received view of science. *Economic Methodology*. 2016. P. 9–33.
5. *Bradie M.*, Harms W. Evolutionary epistemology. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/epistemology-evolutionary/>.
6. *Essien E.-S.* History and Philosophy of Science. Uyo, Akwa Ibom State University Press, 2016.
7. *Giere R.* Philosophy of science naturalized. *Philosophy of Science*. 1985. Vol. 52. № 3. P. 331–356.
8. *Gonzalez W. J.* Novelty and continuity in philosophy and methodology of science. *Contemporary Perspectives in Philosophy and Methodology of Science*. Netbiblo, 2006. P. 1–31.
9. *Halvorson H.* Scientific theories. *The Oxford Handbook of Philosophy of Science*. Oxford University Press, 2016.
10. *Ladyman D.* Understanding Philosophy of Science. London and New York: Routledge, 2002.
11. *Latour B.*, Woolgar S. Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts. New Jersey: Princeton university press, 2013.
12. *Naraniecki A.* Was Karl Popper a positivist? *Returning to Karl Popper. A reassessment of his politics and philosophy*. Brill, 2014. P. 29–44.
13. *Kuhn T.* The Structure of Scientific Revolutions. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1996.
14. *Popper K. R.* Knowledge and the Body-Mind Problem. In *Defence of Interaction*. London and New York, 1994.

15. *Popper K.* The Logic of Scientific Discovery. Unwin Hyman, 1990.
16. *Popper K.* The Open Society and Its Enemies. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2013.
17. *Psillos S.* Philosophy of Science A–Z. Edinburgh University Press, 2007.
18. *Putnam H.* What theories are not. *Logic, methodology and philosophy of science*. Proceedings of the 1960 International Congress, 1962. P. 240–262.
19. *Rosenberg A.* Philosophy of Science. A contemporary introduction. New York and London: Routledge, 2005.
20. *Shramko Y.* What is analytic philosophy? (in Ukrainian) *Filosofska Dumka*. 2011. № 3. С. 10–27.
21. *Taking the Naturalistic Turn, Or How Real Philosophy of Science Is Done*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1993.
22. *Teplow D. B.* The Philosophy and Practice of Science University of California, Los Angeles. URL: https://www.cambridge.org/jp/universitypress/subjects/physics/history-philosophy-and-foundations-physics/philosophy-and-practice-science?format=HB&utm_source=SFMC&utm_medium=email&utm_content=The+Philosophy+and+Practice+of+Science&utm_campaign=NGV_IOC_SB_PHYS_Teplow_Aug23&WT.mc_id=NGV_IOC_SB_PHYS_Teplow_Aug23.
23. *Quine W. V.* Epistemology Naturalized. *Ontological Relativity and Other Essays*. New York and London: Columbia University Press, 1969.

MODERN PHILOSOPHY OF SCIENCE: PRECONDITIONS OF FORMATION AND MAIN DIRECTIONS

Andrii Abdula

Abstract. The article deals with the problem of forming an image of the modern philosophy of science, identifying the main stages and trends of its development. This problem is revealed on the basis of the following theses.

I. The complex relationship between science and philosophy, the shift of emphasis towards science have influenced the specifics of social and educational demands for philosophical research. This situation has necessitated the formation of an image of the philosophy of science that would represent the range of its most pressing and acute problems, as well as outline the leading approaches to their solution, focusing on science and scientific rationality.

II. The basis for the construction of this image was the historical and philosophical analysis, which could not avoid a certain orientation or conceptualisation. Against this background, a unified approach was formed (reflected in most modern educational materials), which provided a certain generalised view of the formation of the philosophy of science. However, this view, which claimed, among other things, to be an answer to the question of what the philosophy of science is, turned out to be rather limited, since it focused, on the one hand, on the pro-scientific tradition in philosophy within a rather narrow historical framework: from the 1920s to the 1980s, and, on the other hand, characterised its final stage as a crisis in terms of the values of scientific rationality.

III. The problem of the validity of this approach from the historical, methodological or even educational point of view arises. One of the ways to overcome its limitations is to apply a broader, pluralistic approach that would expand the discourse of philosophy of science by including a significant number of philosophical trends, including those belonging to the continental tradition. Another way to solve this problem is to search for updated rational guidelines for the development of modern philosophy of science.

IV. Accordingly, discussions on the status of modern philosophy of science, its research capabilities in the context of the rationalist tradition, the prospects for the development of this tradition, and its significance remain relevant.

The proposed article is an attempt to analyse the outlined problems and consider the most promising approaches to their solution. The first part of the article outlines the key prerequisites of the modern philosophical study of science, focusing on their features and advantages. Then, taking into account these prerequisites, the historical types of philosophy of science are considered on the basis of one of the modern approaches. Considerable attention is paid to the formation of the image of modern philosophy of science and its main trends.

Keywords: modern philosophy of science, rationality, conventional view, realism, naturalism, social turn.

Надійшла до редакції 18 вересня 2023 р.

Абдула Андрій Іванович

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Abdula Andrii

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0001-5484-1639>

standrewne2@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7693>

Порівняння практичного й онтологічного підходів до проблеми ідентичності особистості в аналітичній філософії

Олена Оліфер

Анотація. У статті розглянуто проблему ідентичності особистості в аналітичній філософії, яка полягає в питанні, чому особистість залишається ідентичною собі протягом часу, і на чому ґрунтується її ідентичність. В аналітичній філософії проблему ідентичності особистості зазвичай розглядають в онтології. Однак, як показав Д. Парфіт, проблема ідентичності особистості не має значення в метафізиці. Він пропонує, що її слід переглянути з позицій етики. Завдяки його впливовим працям проблему ідентичності особистості почали розглядати в практичній філософії. З 1980-х років аналітичні філософи розробляють два підходи до зазначеної проблеми. Перший підхід — нормативний. Відповідно до нього, завдяки ідентичності особистості людина перетворюється на моральний суб'єкт. Без ідентичності індивід взагалі не зможе стати особистістю. Інший підхід — наративний, який пояснює, що особистість поєднує різний досвід у наративі, і це спосіб, завдяки якому особистість залишається тією самою в часі. Незважаючи на різницю між цими двома підходами, вони обидва засновані на одній концептуальній моделі — понятті практичної ідентичності. У статті ми пропонуємо, що наративні та нормативні теорії ідентичності особистості слід розглядати в межах практичного підходу до проблеми, який протиставляється метафізичному. У цій статті наведено ключові ідеї практичного підходу до особистої ідентичності та порівняно їх з ідентичністю особистості в онтології. Ці три ключові аспекти — розуміння поняття «особистість», інтерпретація ідентичності та спосіб вирішення проблеми критеріїв ідентичності особистості. У практичному підході до ідентичності особистості є суб'єктом діяльності. Ідентичність розглядається через концепцію приписування дій. Ідентичність особистості полягає в єдності власного «Я». Питання критеріїв ідентичності особистості стає питанням реїдентифікації. Ідентичність особистості ґрунтується не на критеріях, а на механізмі приписування дій. У порівнянні з розумінням ідентичності особистості в онтології, практичний спосіб розгляду підкреслює, що ідентичність — це процес підтримання єдності власного «Я» в часі за допомогою приписування дій.

Ключові слова: суб'єкт діяльності, приписування дій, ідентичність особистості, практична ідентичність, критерій ідентичності особистості, аналітична філософія.

Вступ

Проблема ідентичності особистості — проблема тяглості сталого й самототожного Я особистості в часі попри зміни, що відбуваються, — розкривається з різних позицій у філософії. В аналітичній філософії, зокрема, наявні три напрями, у межах яких здійснюють аналіз цієї проблеми: онтологічний, нормативний і наративний. Онтологічний напрям є історично першим. Його витoki сягають філософії Нового часу, коли ця проблема вперше була поставлена Дж. Локком як самостійна. Онтологічний підхід в аналітичній філософії вибудовує сучасний погляд на проблему ідентичності на основі локкіанської концепції. Зазначений підхід представлений працями П. Грайса, С. Шумейкера, Дж. Перрі, Р. Нозіка, Г. Нунана та ін. Однак, із 1980-х років в аналітичній філософії починається пошук нових підходів до проблеми ідентичності.

Причиною цього стала публікація статті Д. Парфіта «Ідентичність особистості» [18]. У ній, а пізніше також у монографії «Причини й особистості», обґрунтовано позицію, що ідентичність особистості — не та проблема, яка важлива в онтології для опису буття особистості в часі: наявність (або відсутність) ідентичності не впливає на позицію особистості щодо самої себе й не враховується нею у ході прийняття рішень [19, с. 217]. Сама категорія ідентичності видається Д. Парфіту доволі суперечливою. Він зазначає, що в онтологічному напрямі ідентичність особистості — це відношення типу рівності між етапами буття особистості, але це відношення повинно ґрунтуватися на критерії або психічній протяжності, тобто тяглості психічних процесів у часі, або на фізичній протяжності, тобто тяглості фізичного тіла в часі. Він аналізує вимоги до критерію ідентичності, висунуті Б. Вільямсом, на думку якого, якщо ідентичність особистості розглядається як онтологічне відношення, то вона не може полягати в чомусь тривіальному; ідентичність особистості розуміється як відношення внутрішнє, а тому вона не може ґрунтуватися на зовнішній оцінці [19, с. 267]. Однак у серії уявних експериментів Д. Парфіт показує, що ці умови не виконуються. Зрештою, якщо ідентичність особистості неможливо обґрунтувати, виходячи з внутрішніх відношень між психічними процесами, тоді звертаються до фізичної протяжності особистості, однак остання часто

тривіалізується. Тобто ідентичність або не є внутрішнім відношенням, або полягає в чомусь тривіальному [19, с. 271]. Д. Парфіт зазначає, що як прояв відношення типу рівності в онтології ідентичність особистості пов'язана з двома різними видами тотожності: з кількісною та якісною [19, с. 202]. Кожен із запропонованих в аналітичній філософії критеріїв ідентичності заснований тільки на одному виді тотожності. Тому стаються такі випадки, де категорія ідентичності повинна бути застосована для прояснення ситуації, але вона не прояснює нічого, а навпаки тільки ускладнює.

Зазначимо, Б. Вільямс також висуває погляд, що, якщо критерій ідентичності виконується в більшості ситуацій, але не в усіх, то слід визначити два критерії ідентичності, оскільки існує два види тотожності: якісна та кількісна [26, с. 21]. Проте тоді поставало питання, як використати ці два критерії разом і чи не призведе це до виникнення нових суперечностей. Т. Сайдер вважає, що створити несуперечливу концепцію, яка б поєднувала обидва критерії — психічний і фізичний, — неможливо, оскільки жоден із цих двох критеріїв не кращий за інший, і використання жодного з них не дає переваги в порівнянні з іншим; і, крім того, жоден із критеріїв не є більш прийнятним за інший. Якщо в певній ситуації один критерій проявляє себе в застосуванні краще, ніж інший, то це не дає йому абсолютної переваги [22, с. 195]. Т. Сайдер робить висновок, що кожен із критеріїв, розглянутий самостійно, не кращий за інший, а якщо створити певний синтез із них чи запропонувати новий критерій, то він буде менш прийнятним за попередні два або програватиме їм під час застосування [22, с. 200].

Зазначене показує, що ідентичність особистості як категорія онтології завжди міститиме суперечності, тому неможливо з достовірністю стверджувати, що особистість має ідентичність. А якщо факт наявності ідентичності завжди підлягає сумніву, то від ідентичності неможливо відштовхуватися під час розгляду інших проблем. Тому Д. Парфіт пропонує відновитися від ідентичності як категорії онтології та спробувати розглянути її в інших царинах. Він робить спробу переосмислити проблему ідентичності у сфері етики, започатковуючи нормативний або етичний підхід до проблеми ідентичності. Відповідно до цього підходу, особистість розглядають як моральну сутність, а проблему ідентичності досліджують у зв'язку з покладанням обов'язку та відповідальністю: незмінність особистості протягом тривалого часу пояснює, чому певна особа повинна нести відповідальність за майбутні результати своїх теперішніх вчинків. Майже одночасно з етичними концепціями починає розвиватися наративний напрям у вивченні

ідентичності особистості. Ключова теза наративного напрямку — особистість об'єднує свій розрізнений досвід у наратив або ланцюжок взаємопов'язаних подій, а потім проживає своє життя відповідно до створеної історії. Ми більш детально розглянули ці напрями в попередніх публікаціях [16, 17]. Зазначимо, що нормативні та наративні концепції мають багато спільного: обидва напрями засновані на так званій практичній ідентичності. На наш погляд, «практична ідентичність» — це концептуальна модель ідентичності, що використовується аналітичними філософами, коли проблему ідентичності особистості починають розглядати в практичній філософії. Ця концептуальна модель має певні відмінності від онтологічної. Оскільки практична ідентичність представлена працями багатьох філософів, зокрема М. Шехтман, К. Корсгаард, К. Ровейн, К. Еткінза, Д. Шумейкера та ін., можемо говорити про наявність певного практичного підходу до розгляду ідентичності особистості. Мета нашої статті — окреслити практичний підхід в аналітичній філософії, з'ясувавши його характерні риси, а для цього ми порівняємо практичний та онтологічний підходи до розгляду проблеми ідентичності особистості.

Практичний підхід до проблеми ідентичності особистості

Однієї з перших поняття «практична ідентичність» почала вживати К. Корсгаард. Вона вважає, що практична ідентичність — це реалізація ідентичності особистості в межах соціальних ролей. Людина реалізує свою функціональну здатність бути особистістю в різних вимірах, наприклад, в етнічній, гендерній, конфесійній приналежності, у реалізації себе в межах певної професії, сім'ї або дружньому спілкуванні. Практична ідентичність — це все, що дає людині причини чинити як особистість, тобто як моральна істота, що усвідомлює та скеровує власну діяльність, покладає на себе відповідальність за вчинки та діє на підставі обов'язку [7, с. 20].

На нашу думку, таке визначення потребує уточнення. Досліджені нами нормативні та наративні концепції показують, що вони мають спільне розуміння понять «особистість» та «ідентичність особистості», а також розвивають схоже розуміння щодо способу, завдяки якому особистість залишається ідентичною собі в часі. Тому, ми вважаємо, що практична ідентичність — це певна концептуальна модель ідентичності у практичній філософії. Практична ідентичність лежить в основі практичного підходу до проблеми ідентичності особистості, який протиставляється онтологічному розумінню цього питання.

Спершу зауважимо, що нормативні й наративні концепції виходять із функціонального розуміння особистості: особистість — це певна функція людини, яка полягає у здатності пізнавати й діяти на основі сприйнятої інформації [7, с. 39–40]. Такий функціональний вимір людини позначається поняттям «agent». В українській мові немає прямого відповідника цьому слову. Зазвичай його перекладають як «суб'єкт». Однак оскільки повсякчас підкреслюють здатність особистості до діяльності, то ми конкретизуємо поняття «agent» як «суб'єкт діяльності». М. Слорс вважає, що особистість є суб'єктом діяльності, коли несе відповідальність за дію, тому що тоді інші приписують їй цю дію особистості, а значить ідентифікують особистість як суб'єкта діяльності [22, с. 64]. К. Корсгаард пропонує коротке визначення цього поняття як «автономної і діяльнісної причини власних дій» [7, с. 213]. Автономність означає розуміти зроблені дії як власні, тобто передбачає наявність свідомості й самосвідомості. Ця риса дозволяє особистості формувати певні принципи власної діяльності [9, с. 104]. За М. Братманом, бути діяльнісним означає мати здатність до планування й цілепокладання [2, с. 27]. М. Шехтман узагальнює так: здатність бути суб'єктом діяльності включає в себе усвідомлення власних дій і покладання відповідальності на себе за їхнє виконання, що передає лексемою «accountability» [21, с. 14–15].

Практична ідентичність особистості розглядається через діяльність. К. Корсгаард називає цей процес самоформуванням, самостворенням особистості, оскільки діяти означає створювати власне Я [8, с. 102]. Практична ідентичність розуміється через концепцію атрибуції діяльності. Дж. Маккі та М. Айерс розглядають ідентичність як зв'язок, що встановлюється між особистістю та виконаною дією [1, 13]. Здійснюючи дію, особистість усвідомлює її і приписує собі як власну. Унаслідок цього між дією і її виконавцем встановлюється зв'язок. Цей зв'язок є ідентичністю [1, с. 219]. Оскільки людина має ідентичність, вона здатна нести відповідальність. Без ідентичності індивід не є особистістю, що означає несформоване Я і відсутність усвідомлення виконаної дії.

К. Корсгаард натомість вважає, що ідентичність виникає не тільки в результаті виконаної дії. Формування ідентичності починається на етапі формування мотиву, оскільки вже під час планування діяльності людина неодмінно зіштовхнеться із ситуацією боротьби мотивів. Боротьба мотивів — це те, що розколює її Я, тому з необхідністю треба робити вибір на користь одного певного мотиву. Обирання мотиву в ситуації боротьби мотивів є первинним привласненням, адже людина

вже на цьому етапі усвідомлює себе як автора своєї дії, а свій вибір розцінює як власний [6, с. 111–112]. У ситуації вибору людина вже реалізує себе, як особистість. К. Корсгаард почасти розвиває концепцію Г. Франкфурта, який вважав, що ситуація вибору між суперечливими мотивами здійснюється «від усього серця» або «усім еством». «Wholeheartedness», тобто стан, під час якого здійснюється вибір усім серцем, — це атрибутивна властивість особистості: вибір від усього серця призводить до утворення ієрархії мотивів, а це зі свого боку означає виникнення цілісного Я. Так, Г. Франкфурт пов'язує це з виникненням бажань першого й другого порядків [5, с. 7]. Бажання першого порядку — найпростіші бажання, що виникають в індивіда. Вони виражаються формулою «А хоче зробити Х», де «А» — це будь-який індивід, а «зробити Х» означає виконати будь-яку дію. Бажання суб'єкта А безпосередньо пов'язані з виконанням дії Х. Водночас бажання виконати дію Х — це тільки один із мотивів поведінки, а виникнення бажання виконати дію не означає, що особистість обов'язково зробить цю дію [5, с. 7]. Бажання другого порядку — це певна надбудова над бажанням першого порядку. Якщо бажання першого порядку може бути виражене фразою «А хоче зробити Х», то бажання другого порядку можна описати, як «А хоче хотіти зробити Х» [5, с. 8–9].

Г. Франкфурт зазначає, що наявність тільки бажань першого порядку ще не свідчить про створення особистості, тому що будь-який внутрішній конфлікт зруйнує цілісність сформованого Я. Бажання другого порядку забезпечують стійкість Я, унеможливаючи його руйнацію в ситуації конфлікту, оскільки бажання другого порядку — це вольове зусилля, яким пригнічується одне з бажань першого порядку під час виникнення суперечності між ними. Г. Франкфурт припускає, що бажання другого порядку можуть бути протилежні один одному, але разом він вважає, що для вирішення внутрішнього конфлікту особистість здатна сформулювати бажання третього, четвертого, п'ятого й інших порядків. Головне — сам факт наявності ієрархічної структури мотиваційної та вольової сфер особистості, які формують механізм утримання цілісності Я протягом певного часу. Звісно, ця ієрархія не може виглядати як перевернута піраміда, адже кількість рівнів в ієрархії бажань обмежуються здоровим глуздом і тим, що Г. Франкфурт назвав «рятівною втомою» [5, с. 16].

М. Братман розвиває подібну концепцію формування Я, але вважає, що Я формується не тільки завдяки бажанням першого і другого порядків, але й завдяки рефлексії різних рівнів. Коли в індивіда ви-

никає бажання виконати певну дію — у термінології Г. Франкфурта — це бажання першого порядку, — усвідомлення відбувається на основі слабкої рефлексії, оскільки особистість отожднює себе з цим бажанням. А це є першим кроком до утворення Я. Поодинокі мотиви об'єднуються у плани, а рефлексії першого порядку — в оцінні судження. Сукупність останніх призводить до створення установки щодо саморегуляції діяльності особистості. Виникнення такої установки означає, що особистість повністю набула самосвідомості [3, с. 82].

Отже, ідентичність особистості розуміється не тільки як результат привласнення діяльності, а й як набуття особистістю самосвідомості, формування її Я. Така двоїстість обумовлена тим, що основними рисами особистості як суб'єкта діяльності є самосвідомість і виконання діяльності. Концепції, що розглядають ідентичність із практичного боку, об'єднують ці два розуміння ідентичності, оскільки виконання діяльності й усвідомлення її результатів як власних є реалізацією людини як особистості, а формування цілісного Я необхідне для того, що К. Ровейн називає «феноменологічною перспективою» — утворення позиції, із якої здійснюється діяльність [20, с. 17]. Ідентичність особистості, на її думку, полягає в тяглоті в часі цієї феноменологічної перспективи, або позиції першої особи, свідченням чого є спогади особистості. Здатність порівняти свій теперішній стан із минулим станом означає, що протягом цього часу особистість зберігала тяглість цієї позиції першої особи. Збереження такої феноменологічної тяглості можливе, якщо зберігається цілісне й кількісно незмінне Я.

Тобто, з позиції практичного підходу, проблема ідентичності особистості полягає у збереженні цілісного Я протягом часу, що проявляється у відчутті протяжності власного буття, коли шляхом звернення до спогадів особистість порівнює минулий досвід зі своїм теперішнім станом. Якщо особистість, що існує зараз, усвідомлює минулий досвід як свій і приписує його теперішньому Я, то це свідчить, що така особистість протягом усього цього часу зберігала власну ідентичність.

М. Шехтман вважає, що проблема ідентичності особистості в часі полягає не в пошуку надійного критерію, який би пояснював, чому в різні моменти часу особистість залишається тотожною собі, а в проясненні того, що необхідно для існування ідентичності. Тому, на її думку, проблема ідентичності криється в характеристизації. Характеризація — це питання про те, які дії, риси та досвід особистість приписує собі. Ідентичність особистості полягає більше у встановленні зв'язку між елементами свідомості особистості та її діями, аніж у відношенні між різними етапами буття особистості [21, с. 100]. Для того, щоб

можна було сформулювати судження про власну ідентичність, особистість повинна порівняти дії і досвід, які вона собі приписує зараз і в минулому. А для цього необхідно, щоб в неї залишалось цілісне Я і щоб особистість могла приписувати дію собі. Ці дві умови реалізуються тоді, коли в особистості сформований механізм атрибуції діяльності, оскільки необхідність розглядати дії як свої і відрізнити свої дії від чужих лежить в основі формування Я особистості. Тобто, хоч ідентичність проявляється як тривале в часі цілісне й кількісно незмінне Я особистості, по суті це процес, який включає постійне приписування дії, ототожнення суб'єкта діяльності з цією дією, порівняння свого минулого стану, минулого досвіду з щойно приписаним.

Онтологічна ідентичність vs практична ідентичність

Окреслене вище практичне розуміння ідентичності суттєво відрізняється від того, що розвивається в онтологічних концепціях аналітичної філософії. Відмінності стосуються трьох ключових елементів моделі ідентичності: (1) розуміння особистості, (2) витлумачення ідентичності, (3) пояснення способу збереження ідентичності в часі.

В онтологічному підході особистість розуміється як сутність, що має свідомість і самосвідомість. Онтологічний підхід в аналітичній філософії починає свій розвиток від переосмислення локкіанської концепції ідентичності. Відповідно, за основу береться тлумачення особистості Дж. Локка, а саме його судження про те, що «особистість — розумний індивід, який має розум і рефлексію та розуміє себе як себе» [11, с. 188]. Тобто особистість — це сутність, що має свідомість і самосвідомість, а сама ідентичність часто зводиться до тягlosti психічних процесів у часі. Дж. Локк не обмежується тільки таким визначенням особистості. Він також розглядає особистість як суб'єкт покарання та винагород, як сутність, що здатна відповідати за свої вчинки [11, с. 198–199]. У практичній ідентичності реалізуються обидва тлумачення поняття «особистість». З одного боку, особистість — це сутність, що здатна діяти й відповідати за свої дії. З іншого — якщо б в особистості не було свідомості й самосвідомості, то не було б можливим приписувати цю дію собі. Таке розуміння ідентичності обґрунтовує Г. Стросон, який здійснив усебічне дослідження ідентичності особистості в локкіанській концепції. Він описав особистість як сполучення трьох компонентів: матеріального тіла, нематеріальної душі й третього компоненту — діяльності [24, с. 9]. Обґрунтування ідентичності через протяжність у просторі й часі певного фізичного

тіла або тяглості свідомості — це спосіб опису проблеми ідентичності в онтології. Проте саме третій компонент є найбільш вагомим для аналізу проблеми ідентичності, оскільки тотожність індивіда із самим собою означає відмінність від інших. Пояснити унікальність конкретної особистості як одиничної сутності через звернення до тяглого в часі буття фізичного тіла або свідомості неможливо. Тому Г. Стросон вважає за необхідне звернення до досвіду й діяльності. Включення цього компонента у структуру особистості пояснює, чому особистість є моральною сутністю, що здатна нести відповідальність за свої дії. Г. Стросон далі аналізує поняття «відповідальність». За його словами, відповідальність — це певне комплексне поняття, що охоплює три поля: поле зацікавленості (field of concernment), поле свідомості (field of consciousness) і поле відповідальності (field of responsibility). Перше стосується того, на що спрямована увага особистості. Вона охоплює всі предмети, яким особистість надає значення. Тяглість уваги особистості як певного психічного процесу визначає протяжність досвіду особистості [25, с. 24]. Друге поле — поле свідомості — пов'язане з рефлексією, тобто це увага, спрямована всередину особистості. Постійна робота рефлексії забезпечує континуум досвіду, який обумовлює відповідальність особистості перед собою [25, с. 27]. Моральна відповідальність, що пов'язана з третім полем, включена до поля свідомості. Моральна відповідальність — відповідальність перед іншими, вона не може сформуватися без тяглості досвіду й рефлексії. Отже, Г. Стросон показує, що практичне розуміння особистості як суб'єкта діяльності неможливе без звернення до онтологічного аспекту, але розгляд особистості суто з онтологічних позицій не дає повного бачення проблеми ідентичності й зводить її до одного аспекту — тяглості фізичних і психічних процесів у часі. Г. Стросон здійснює аналіз тільки локкіанської концепції ідентичності. Однак, на нашу думку, подібний погляд на особистість і її структуру цілком притаманний іншим філософам, які розвивають практичне розуміння ідентичності.

Із різниці в тлумаченні поняття «особистість» впливають інші відмінності між онтологічним і практичним підходами до проблеми ідентичності особистості. Онтологічний підхід розглядає ідентичність як зв'язок між етапами буття особистості в часі. Цей зв'язок витлумачується як відношення типу рівності, який не допускають ступенів якості. За словами Д. Парфіта, це відношення «все-або-нічого»: якщо замість рівності утворюється подібність, два етапи буття визнаються нетотожними, а значить особистість втрачає ідентичність [19, с. 298]. Практичний підхід до ідентичності розуміє її як зв'язок між

елементами Я, а також зв'язок між дією та її виконавцем, коли суб'єкт діяльності усвідомлює зроблене ним як свою діяльність. Проте такий зв'язок не витлумачується як формально-логічне відношення. М. Шехтман заперечує цей спосіб розгляду ідентичності. Вона вважає, що ідентичність як цілісність Я утворена із сукупності наративів [21, с. 100]. Практичний підхід звертається до опису ідентичності через атрибуцію діяльності, тому ідентичність — це процес постійного приписування діяльності собі й узгодження з попереднім досвідом. Зі свого боку такий спосіб бачення розширює проблемне поле категорії ідентичності особистості: якщо ідентичність — це певний процес, то є певний початок такого процесу. Тобто постає питання про формування Я особистості й становлення ідентичності. Онтологічний підхід залишає цей аспект поза увагою. До процесу набуття ідентичності частково звертається П. Грайс у своїй концепції загальних тимчасових станів. Він стверджує, що умовно вся сенсорна інформація, яку отримує людина за певну умовну одиницю часу, формує певний стан людини. Під час наступної одиниці часу ця сенсорна частково інформація частково або повністю змінюється, що призводить до формування нового загального тимчасового стану. П. Грайс обґрунтовував, що між такими загальними тимчасовими станами існує зв'язок, оскільки в кожен наступний загальний тимчасовий стан входить інформація про попередній. За рахунок того, що кожна частина попереднього загального стану тотожна частині кожного наступного загального тимчасового стану, особистість зберігає свою ідентичність у часі [4, с. 341–342]. Проте він не прояснив, як виникає цей зв'язок між частинами досвіду. Ідентичність розуміється як внутрішнє відношення, що існує в речах, буття яких має певну часову тривалість. Зокрема, П. Ф. Стросон стверджував, що немає сутностей без ідентичності (“No entity without identity”) [24, с. 21]. Д. Льюїс писав так: «Тотожність абсолютно проста і безпроблемна. Усе тотожне самому собі, ніщо не є завжди тотожним нічому іншому, крім самого себе. Ніколи немає проблем із тим, що робить щось тотожним собі. Ніщо не може перестати бути [тотожним]. І ніколи немає проблем із тим, що робить дві речі тотожними; дві речі ніколи не можуть бути тотожними» [10, с. 193]. Отже, онтологічний підхід розуміє ідентичність особистості як щось задане і статичне, що притаманне всім тяглим у часі речам, а практичний підхід ставить питання про формування ідентичності.

В онтологічному підході основним аспектом проблеми ідентичності особистості є питання про її критерії. За словами Е. Дж. Лоу, вимога обґрунтувати критерій ідентичності закладається у філосо-

фії Г. Фреге, хоча сам термін «критерій ідентичності» він приписує Дж. Остіну, який перекладав праці Г. Фреге, а також Л. Вітгенштейну, який також вживав це словосполучення, хоча й в іншому значенні [12, с. 2]. Г. Нунан зазначає, що критерій ідентичності — це логічно необхідні й достатні умови, які дозволяють стверджувати, що між певною означеною особистістю в один проміжок часу є відношення типу рівності з тією версією цієї ж особистості, що існує в інший проміжок часу. Він називає її проблемою специфікації. Проте він також говорить, що критерій ідентичності може розумітися як свідчення, або доказ, ідентичності (evidence) [14, с. 2]. Проблему критеріїв ідентичності особистості ми більш детально описали в іншій публікації [15]. Зазначимо, що позиція, за якою ідентичність особистості може бути зведена до критерію чи критеріїв, називається редукціонізмом. Більшість представників онтологічного підходу, за винятком анімалістів Е. Олсона й П. Сноудена, обстоюють редукціоністський погляд. Практична ідентичність не може бути зведена до критерію чи критеріїв, оскільки мислиться інакше, ніж в онтологічному підході: в основі практичної ідентичності лежить механізм атрибуції, тож, ідентичність особистості — це процес постійного підтримування цілісності Я. Отже, практичний підхід розглядає ідентичність особистості як відновлювальну, а не сталу як в онтологічному підході.

Ідентичність у практичному підході неможливо втратити, оскільки, щоб перестати бути ідентичною, особистість повинна припинити виконувати діяльність або припинити усвідомлювати виконані нею дії як свої. В онтологічному підході ідентичність як відношення типу рівності порушується, якщо етапи не є симетричними щодо один одного, або втрачається транзитивність, що можливо, наприклад, у наслідок як повільного забування, так повної або часткової різкої втрати пам'яті.

Крім того, механізм атрибуції діяльності дає впевненість особистості у власній ідентичності в майбутньому. Особистість реалізує себе в діяльності й розглядає свою майбутню діяльність як майбутній проект себе. Онтологічний підхід також розвиває спробу розглянути ідентичність у майбутньому, але цей аспект є доволі проблемним: майбутнього етапу буття, із яким особистість порівнювала б свій теперішній стан, наразі не існує. Проблема критерію ідентичності, який би обґрунтовував ідентичність особистості у площинах теперішнє та минуле, не розв'язана. А відтак, немає підстав екстраполювати ідентичність у майбутнє. Представники онтологічного підходу намагаються розв'язати цю проблему. Однак це призводить до введення додаткових умов і складних правил, наприклад, як це зробив Г. Нунан

[14, с. 137]. На наш погляд, подібне обґрунтування додаткових правил радше ускладнює ситуацію, а не розв'язує її.

Висновки

Порівняння практичного й онтологічного підходів показує, що в них є багато спільного, але також наявні відмінності. Практичний підхід вводить проблему ідентичності в площину практичної філософії, зберігаючи водночас основні аспекти проблемного поля, а саме: проблема ідентичності в обох підходах розуміється як тотожність особистості із самою собою протягом певного часу; це внутрішнє відношення, яке пов'язане з тяглістю свідомості. Відмінності між зазначеними підходами стосуються витлумачення особистості, розуміння ідентичності та механізму її підтримання. Якщо онтологічний підхід розуміє особистість як самосвідомого суб'єкта, а ідентичність — як формально-логічне відношення типу рівності між різними часовими відрізками в бутті особистості, то у практичному підході особистість розглядають не тільки як наділену свідомістю й самосвідомістю сутність, а і як суб'єкт діяльності, що формує цілісність власного Я шляхом приписування виконаної діяльності собі. Ідентичність — зв'язок між дією та її виконавцем, що проявляється як збереження феноменологічної перспективи протягом певного часу. В онтологічному підході ключовим питанням є обґрунтування критерію, що лежить в основі ідентичності. Ідентичність у практичному підході не зводиться до критерію чи критеріїв, а полягає в постійному підтриманні цілісного Я через приписуванні діяльності собі.

Отже, онтологічний підхід розуміє ідентичність особистості як сталий зв'язок між етапами, а практичний підхід — як динамічний процес постійного відтворення Я особистості.

References

1. *Ayers M.* Locke: Epistemology and Ontology. Vol. 2. Ontology. London and New York: Routledge.
2. *Bratman M.E.* Responsibility and planning. *The Journal of Ethics*. 1997. № 1. P. 27–43.
3. *Bratman M.E.* Structures of Agency. Essays. Oxford: Oxford University Press, 2007.

4. *Grice H.P.* Personal identity. *Mind*. 1941. № 50. P. 330–350.
5. *Frankfurt H.G.* Freedom of the will and the concept of person. *The Journal of Philosophy*. 1971. Vol. 68. № 1. P. 5–20.
6. *Korsgaard C.* Personal identity and the unity of agency: A Kantian response to Parfit. *Philosophy & Public Affairs*. 1989. № 18. P. 101–132.
7. *Korsgaard C.* Self-Constitution: Agency, Identity, and Integrity. Oxford: Oxford University Press, 2009.
8. *Korsgaard C.* The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology. Oxford: Oxford University Press, 2008.
9. *Korsgaard C.* The Sources of Normativity. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
10. *Lewis D.* On the Plurality of Worlds. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
11. *Locke J.* An Essay Concerning Human Understanding / ed. by A. S. Pringle-Pattison. Oxford: The Clarendon Press, 1924.
12. *Lowe E. J.* What is a criterion of identity? *The Philosophical Quarterly*. 1989. Vol. 39. № 154. P. 1–21.
13. *Mackie J. L.* Problems from Locke. Oxford: Clarendon Press, 2005.
14. *Noonan H. W.* Personal Identity. London: Routledge, 2003.
15. *Olifer O. Y.* The criteria of personal identity in Anglo-American philosophy (in Ukrainian). *Actual Problems of Mind*. 2017. № 18. C. 129–147.
16. *Olifer O. Y.* The narrative approach to the problem of personal identity in analytic philosophy (in Ukrainian). *Actual Problems of Mind*. 2020. № 21. C. 46–61.
17. *Olifer O. Y.* The normative or ethical approach to the problem of personal identity in the contemporary Anglo-American philosophy (in Ukrainian). *Actual Problems of Mind*. 2019. № 20. C. 29–45.
18. *Parfit D.* Personal identity. *Philosophical Review*. 1971. № 80. P. 3–27.
19. *Parfit D.* Reasons and Persons. Oxford: Clarendon Press, 1984.

20. *Rovane C.* The Bounds of Agency: An Essay in Revisionary Metaphysics. Princeton : Princeton University Press, 1998.
21. *Schechtman M.* Staying Alive: Personal Identity, Practical Concerns, and the Unity of a Life. Oxford : Oxford University Press, 2014.
22. *Sider T.* Criteria of personal identity and the limits of conceptual analysis. *Philosophical Perspectives*. 2001. Vol. 15. P. 189–209.
23. *Stors M.* The Diachronic Mind: an Essay on Personal Identity, Psychological Continuity and the Mind-Body Problem. Dordrecht, Boston, London : Kluwer Academic Publishers, 2001.
24. *Strawson G.* Locke on Personal Identity: Consciousness and Concernment. Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2011.
25. *Strawson P.* Analysis and Metaphysics : an introduction to philosophy. Oxford : Oxford University Press, 1992.
26. *Williams B.* Problems of the Self : Philosophical Papers 1956-1972. Cambridge : Cambridge University Press, 1973.

COMPARISON OF PRACTICAL AND METAPHYSICAL APPROACHES
TO THE PROBLEM OF PERSONAL IDENTITY IN ANALYTIC
PHILOSOPHY

Olena Olifer

Abstract. The paper considers the problem of personal identity in analytic philosophy, which is a question of why a person remains identical to themselves over time, and what personal identity grounds on. In analytic philosophy, the problem of personal identity is usually considered in metaphysics. However, as Derek Parfit has shown, the problem of personal identity is not what matters in metaphysics. He suggests that it should be revised in ethics. Due to his influential works, the problem of personal identity starts being considered in practical philosophy. Since the 1980s, analytic philosophers have been developing two approaches to the mentioned problem. The first approach is the normative one. According to it, personal identity turns a human being into a moral agent. Without identity, an individual cannot become a person at all. The other approach is narrative one, which explains that a person combines different experiences into a narrative, and that is the way for a person to remain the same over time. Despite the differences between the two approaches, they both base on the same conceptual model – the notion of practical identity. In this paper, we suggest that narrative and normative theories of personal identity should be viewed within the practical approach to the problem, which opposes the metaphysical approach. This article outlines the key ideas of the practical approach to personal identity and compares it to personal identity in metaphysics. These three key points are the understanding of the notion of a person, the interpretation of identity and the way to consider the problem of identity criterion or criteria. In the practical approach to identity, a person is an agent. Identity is viewed through the concept of the attribution of actions. Personal identity consists of the unity of one's self. The question of personal identity criteria becomes a question of reidentification. Personal identity is based not on criterion but on the mechanism of action attribution. As compared to the understanding of personal identity in metaphysics, the practical way to consider it highlights that identity is a process of keeping the unity of one's self over time using action attribution.

Keywords: agent, attribution of action, personal identity, practical identity, personal identity criterion, analytic philosophy.

Надійшла до редакції 12 серпня 2023 р.

Оліфер Олена Євгеніївна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Olifer Olena

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0002-8837-5514>

olifer.olena@kdpu.edu.ua

<https://doi.org/10.31812/apm.7682>

ЛОГІКА В НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVII І XIX СТОЛІТЬ

Віталія Мироняк

Анотація. «Логіка Пор-Рояля» є однією з найвідоміших праць не тільки у сфері логіки, а й філософії. Написана під впливом ясенізму та картезіанства у XVII столітті, вона стала однією з перших, які відійшли від класичного викладу логіки. Спричинивши багато дискусій та обговорень, вона надовго закарбувалася в історії логіки та філософії. Цим і забезпечила собі популярність не тільки у свій час, а й на майбутні покоління. Сьогодні «Логіку Пор-Рояля» розглядають не тільки як підручник чи довідник з логіки, а й як філософський текст, який розкриває проблеми філософії свідомості й теології.

Що складно сказати про іншу розвідку, яка вийшла з-під пера німецького філософа та логіка Зігварта — «Логіка». Хоч і його праця залишила певний відбиток на філософії свого часу, але сьогодні, за деяким винятком, не так активно обговорюється. Погляди Зігварта також виходили за межі свого часу, адже логік запропонував подивитися на формальні підходи під іншим кутом, через що зазнав критики не тільки від феноменологів.

Що може бути спільного у цих працях? Це одне з питань, яке я спробую розкрити в запропонованій статті. Тут я коротко аналізую дві праці за певними ознаками та відповідаю на поставлене вище запитання. Відтак, ми звернемо увагу не тільки на структури праць і головні ідеї, а й на постаті авторів. Важливо також окремо акцентувати на середовищах, у яких ці праці виникли. Адже, з одного боку, ми маємо XVII століття, ясенізм і вплив Декарта й Августина. А вже з іншого боку ми стикаємося із XIX століттям і класичною німецькою філософією, яка диктує нам дещо інші візії та погляди. Окремою темою для дискусії, яку розглядаємо, є переклади праць.

Так чи дійсно ми можемо шукати щось спільне там, де стикаються дві різні традиції? І чи доречно нам їх порівнювати? Чи можемо ми говорити про ці праці не тільки як про підручники, а й про філософські тексти? І що це тоді змінює для нас? Чи дійсно проблема перекладу є перепорою і чи спричинила вона певні непорозуміння та неточності в інтерпретаціях? Це питання, на які я намагаюся коротко тут відповісти.

Ключові слова: логіка, традиційна логіка, історія логіки, підручники з логіки, Антуан Арно, Христоф Зігварт.

Вступ

Кожне століття залишає по собі великий пласт текстів, до яких або втрачається інтерес разом із відходом цього часу, або вони проходять далі і, залишивши по собі слід, закарбовуються в нові сенси пам'яті прийдешнім поколінням і новим інтерпретаціям. У запропонованій статті буде здійснено короткий огляд двох праць, які відносяться до цих різних пластів забуття і пам'яті. Але чи дійсно ми можемо відкинути упередження і конкретно визначати вплив того чи того дослідження?

З одного боку, ми маємо одну з найпопулярніших праць XVII століття, яка була написана у Франції та неодноразово перевидавалася і перекладалася різними мовами. Так, це про розвідку «Логіка, або мистецтво мислити» (далі: «Логіка Пор-Рояля»), яка була написана Антуаном Арно та П'єром Ніколем. А з іншого боку, ми вже маємо працю, яка є продуктом XIX століття і написана німецькою мовою Христофом Зігвартом, а саме — «Логіка». Запропоноване автором бачення структури викладу логіки та його спроби показати особливості підходу до методології викликали значний інтерес у свій час. Пізніше це навіть вилилось у дискусію між Христофом Зігвартом і Францом Brentano і його прихильниками.

З першого погляду, здавалося б, маємо такі різні праці, написані різними мовами, під впливом різних століть і поглядів. Чи є щось спільне і чи варто його взагалі шукати? Відтак, дослідницька задача статті буде полягати в пошуку цих відповідей через порівняння згаданих вище праць, їхніх авторів і середовищ, у яких ці дослідження виникли та розвивалися. Насамперед, тут ми розглянемо постаті авторів підручників, звернемо увагу на структуру доробків і спробуємо їх порівняти за окресленими ознаками. Це питання, на які я намагатимуся відповісти, коротко проаналізувавши дві праці, а також середовища, які стали поштовхом для них.

I. «Логіка Пор-Рояля»: роль і значущість праці для XVII століття і сьогодення

Праця «Логіка, або мистецтво мислити», яка відома більше за назвою «Логіка Пор-Рояля», стала однією з найвпливовіших філософських розвідок у ранньомодерний період. Це зумовлено кількома факторами. Починаючи від Аристотеля і закінчуючи XIX століттям,

це був найбільш читаний текст із формальної логіки. Важливу роль відіграло і те, що фокус у дослідженні був спрямований на загальні принципи правильного мислення, а не на запам'ятовування складних формальних правил, що і спричинило таке зацікавлення, адже з текстом могло взаємодіяти більше коло людей із різними інтересами [9, с. 1]. Окремо також можна згадати зв'язок праці з картезіанством, який теж вплинув на підвищення інтересу до праці, але про це детальніше далі.

Вперше книга була видана у 1662 році у Парижі. Після цього автори змінювали та переглядали її чотири рази. П'яте й останнє видання вийшло у 1683 році. Окрім цього, були ще три перевидання, але дослідники вважають, що це радше копії, а не змінені чи переглянуті праці [14, с. 55]. Між 1662 і 1887 роками «Логіка Пор-Рояля» була видана щонайменше 63 рази французькою, 13 разів латиною і 16 разів англійською. Праця була домінантним логічним текстом на Заході більше 200 років.

Постаті авторів праці. «Логіка Пор-Рояля» була написана двома авторами — Антуаном Арно та П'єром Ніколем, які мали зв'язок з Абатством Пор-Рояля, звідки і пішла неформальна назва роботи. Арно вважають головним автором праці [5, с. 455]. Філософ народився у Парижі у 1612 році. З дитинства він мріяв пов'язати своє життя із правом, але через бажання батьків став теологом. Вступив до Сорбони, де і здобув свою освіту. Арно був досить впізнаваним у свій час завдяки іншій праці — «Четверте заперечення “Медитацій” Декарта». Крім цього, автор протягом певного часу листувався з Готфрідом Ляйбніцом [9, с. 3]. Щодо Ніколя, то він народився у 1624 році у Шартрі. Ніколь, як і Антуан Арно, вивчав теологію в Сорбоні. Вже безпосередньо там він і познайомився ближче з янсенізмом.

Віання часу або особливості середовища. Янсенізм — окремий розділ як і в житті авторів, так і у віяннях самої праці. Це радикальний реформаторський рух у французькому католицизмі, який ґрунтується на поглядах Августина щодо зв'язку між свободою волі та дієвістю благодаті. Янсенізм мав великий вплив на авторів, що в певному сенсі вплинуло і на їхні праці. Абатство у свій час виступало центром єретичного католицького руху у XVII столітті, де Арно та Ніколь могли вільно висловлювати свої вподобання, адже Арно у 1656 році вигнали із Сорбони через захист янсенізму.

Вище вже згадувалося, що праця має картезіанський бекґраунд. Філософія Джил Бурокер у своїй статті «Семантика термінів Пор-Рояля» вказує на те, що «Логіка Пор-Рояля» містить терміни та мову,

які безпосередньо переплітаються з картезіанською філософією: «Наслідуючи Декарта, Пор-Рояль визначає логіку як вчення про чотири ментальні операції, які необхідні для розвитку наукового знання: уявлення, судження, міркування та впорядкування. Це аксіома класичної теорії, що ці операції відбуваються саме у такому порядку, оскільки кожна операція має своїми елементами здобутки попередньої операції» [5, с. 456-457]. Таких прикладів можна навести більше, але не можна не вказати і на розбіжності, чи радше відмінності, які все ж присутні у праці. Картезіанська філософія диктує нам, що непорушна істина, якою може бути математична, була створена Богом. Відтак, ми не можемо сказати, що Арно чітко висловлюється щодо цього питання. І такі неузгодженості з Декартом теж присутні. Часто ці неузгодженості, чи радше відмінності, пов'язані із впливом напрацювань ще одного відомого філософа й теолога — Аврелія Августина. Вплив Августина на Арно складно недооцінити чи пропустити.

Утім, авторитет Декарта й Августина залишається на сьогодні відкритою темою для обговорення. Адже те, що більшість доведень і посилань на картезіанську традицію можуть бути контрверсійними до вчень Августина є не зовсім правильним, оскільки дослідники «Логіки Пор-Рояля» стверджують, що розуміння Арно картезіанської доктрини є моментами хибним: «Арно переплутав Декартове *cogito* з Августиновим аргументом проти скептицизму», — вказує нам Хосе Раймунду Майя Негу [10, с. 141]. Однак, заперечувати сам вплив ми не можемо. Навіть сама назва праці «Логіка, або мистецтво мислити» говорить нам про те, що, хоч і формальні прийоми посідають важливе місце в логіці, ми повинні пам'ятати і про питання, які нам часто ставить епістемологія наприклад, якщо перекладати на сучасний лад. Автори «Логіки Пор-Рояля» показують нам, що приклади, які базуються на релігії чи інших темах, які б, здавалося, не мають відношення до логіки, можуть краще розкривати тему і в такий спосіб зацікавлювати читача, який буде виходити за межі інтересів логіки як науки.

Структура та головні ідеї праці. Ми вже згадували вище, що в тексті є основні чотири ментальні операції, на яких базується побудова нашого наукового знання. Відтак, сама структура праці відтворює порядок цих операцій: формувати, створювати ідеї; затверджувати і відкидати висловлювання (*propositions*); затверджувати і відкидати висловлювання на основі інших висловлювань (тут йдеться про міркування); впорядковувати результати правильного міркування. Послідовне застосування наведених вище міркувань і є логікою [9, с. 7–

8]. Що стосується конкретних пунктів із структури, то спочатку ми маємо вступ. Сюди входить і передмова, яка додана у 1683 році, Перший Дискурс і Другий Дискурс (1664). Також, якщо йдеться про англійський переклад, то є вступ від перекладача.

У Першому Дискурсі ми можемо віднайти щось схоже на план праці. Тут коротко автори наставляють нас, що наші судження можуть бути більш точними та корисними у використанні, а також, що міркування бувають не тільки правильними, а й неправильними. «Маленька любов людей до істини змушує їх здебільшого не докладати зусиль, щоб відрізнити правду від брехні [...] Ми всі сповнені невігластва та помилок. І все ж — найважча річ у світі отримати з вуст людини це зізнання, таке справедливе і таке відповідне її природному станові — я помиляюся і я нічого не знаю про це», — пишуть нам автори «Логіки Пор-Рояля» [3, с. 4]. Що стосується Другого Дискурсу, то це вже радше відповідь до першого видання, у якому йдеться про Аристотеля, окремий внесок і цінність його праць.

Наступні чотири частини — це виклад основного матеріалу. Вони відповідають тим чотирьом операціям, які ми тут уже неодноразово згадували. Перша частина про ідеї складається з 15 розділів, які у свій час теж можна було розділити на теми. У цій частині йдеться про об'єкти, які представляють ідеї, про поділ ідей на прості та складні і про окреме розуміння термінів. Друга частина про судження складається вже з 20 розділів. Тут йдеться про зв'язок ідей зі словами, розглядаються властивості простих, складних і складених тверджень, а також описується, як їх ідентифікувати та класифікувати. Частина закінчується розділами, у яких описано перетворення тверджень, включаючи частину версії «Логіки Пор-Рояля» про середньовічну доктрину розподілу [9, с. 8–9].

Третя частина фокусується на правилах силогістичного міркування і теж поділена на 20 розділів. Тут автори пропонують розглядати силогістичні форми і показувати важливість їхнього визначення та вивчення. Аналіз і виклад матеріалу в цій частині якраз і спрямований на силогізми. Окреме місце у праці займають роздуми про метафізику, де визначено «місця метафізики» як певні загальні терміни, що належать усім істотам, до яких якраз відносяться багато аргументів (причини, наслідки, протилежні терміни).

Закінчується праця четвертою частиною. Перші три частини більше відповідають структурі традиційних логічних текстів, а щодо останньої можна сказати, що вона є інноваційною, адже тут автори спираються на філософські погляди Декарта та Паскаля. У першому

розділі критикується роль почуттів у процесі отримання знання. Наступний розділ пропонує нам розглянути методи аналізу та синтезу, а вже далі йдеться про методи геометрії. В одинадцятому розділі, як уже зрозуміло з назви «Метод наук, зведений до восьми основних правил», автори пояснюють вісім правил наукового методу.

Окремо також варто згадати про висловлювання. Арно та Ніколь не пропонують нам чіткого розрізнення двох типів висловлювань: ментальних та вербальних. Але вони стверджують, що висловлювання мають ідеї як складові, а також складовими можуть виступати і слова. Адже в одних випадках складовими виступають частини мови, що можна побачити в наступній цитаті: «Оскільки наша мета полягає тут в тому, щоб пояснити різні зауваження, які були зроблені щодо суджень, і оскільки судження є висловлюваннями, що складаються з різних частин, якими передусім є іменники, займенники та дієслова» [3, с. 73]. Із цього випливає, що, якщо висловлювання містять іменники, займенники та дієслова, то вони є мовними одиницями, як речення. Але дещо нижче ми стикаємося вже з іншим описом, де безпосередньо йдеться про ідеї. На 82-й сторінці висловлювання ототожнюються із судженнями, а судження описуються як з'єднання або розділення ідей, а не слів [8, с. 257–258].

Висновок. Якщо дивитися із сучасного погляду, то можна сказати, що в «Логіці Пор-Рояля», крім нових і цінних на той час ідей, є досить багато плутанини. Цю плутанину можна знайти там, де йдеться про зв'язки ідей та висловлювання, висловлювання та судження, а особливо між іменем і предикатом. Така дослідниця окресленої теми, як Бурокер у свій час наголошувала на нестабільності семантики через баланс авторів між традиційними баченнями та поглядом навздогін сучасникам. Авторка пропонує розглядати «Логіку Пор-Рояля» не як цілісний текст, а як сукупність декількох логік [5, с. 472–473]. Тоді згадана плутанина буде сприйматися як неминучий результат динамічної напруги між цими різними поглядами.

Семантична теорія «Логіки Пор-Рояля», про яку нам пише Бурокер, вимагає, щоб у свідомості були об'єкти перцепції, які функціонували б як основні вхідні дані для ментальних операцій, що породжують структури думки, які є відображеними у структурі мови. «Згідно з теорією Арно ці об'єкти у свідомості є лише зовнішніми об'єктами світу. Акт зачаття приносить у мій розум “об'єктивно” або “інтелігібельно” саме сонце — те, що на небі, а не копію. Тобто робить сонце об'єктом моїх думок» [11, с. 389], — так про семантику у «Логіці Пор-Рояля» пише Пірс.

II. Вплив «Логіки» Зігварта на німецьку філософію та логіку у XIX столітті

Якщо працю «Логіка, або мистецтво мислити» ми називали однією з найпопулярніших і найвпливовіших праць свого століття, то праця «Логіка» не може розділити таке захоплення, хоч і також мала вплив на наукове середовище, у якому була створена та перебувала. Про це може свідчити і кількість критичної літератури. Здебільшого це не перекладені з німецької мови огляди, відгуки і поодинокі англійські начерки. Однак, не можна зовсім сказати, що праця пройшла повз читача та своєї аудиторії, адже у XIX столітті «Логіку» використовували як підручник для багатьох університетів. Навіть відомо, що він був рекомендований Олексієм Козловим студентам Університету Св. Володимира [2, с. 94].

Постать автора. Христоф Зігварт — німецький філософ, логік, професор філософії в Тюбінгенському університеті. Він народився 28 березня 1830 року в Тюбінгені. Наймолодший син Генріха Христофа Зігварта, який теж був у свій час професором філософії в тому ж університеті, а також автором підручника з логіки, Зігварт брав активну участь не тільки в житті університету, а й різних дискусіях. Відтак, на початку своєї кар'єри в Тюбінгені філософ приєднався до полеміки щодо заслуг Бейкона як природознавця, яку у свій час почав професор хімії в Мюнхені, Лібіх [13, с. 3]. Ця полеміка стала настільки цікавою, що частини навіть публікувалися в газетах для широкої аудиторії, а не тільки у вузькоспеціалізованих виданнях. Можна сказати, що такий початок і забезпечив Зігварту впізнаваність і суспільне визнання.

Структура та головні ідеї праці. Що стосується праці «Логіка», то вона також стала популярною у своїх колах, однією з причин є якраз упізнаваність і визнання автора. Спочатку була опублікована перша частина у 1873, а пізніше у 1878 році вийшла і друга. Англійський переклад світ побачив у 1895 році, щодо українського перекладу, то його немає, а в Університеті Св. Володимира послуговувалися російським перекладом за 1908 рік (але тільки першого тому) [2, с. 94–95]. Переклад англійською мовою можна вважати вдалим, адже сам автор позитивно відгукується про нього: «Я думаю, що Міс Денді зробила усе можливе, щоб подолати ці труднощі й уникнути цієї подвійної небезпеки. Я ретельно переглянув її рукопис від початку до кінця та співпрацював з нею під час коректування, щоб я міг сміливо заповнити читача, що переклад повністю вільний від непорозумінь

і що він представляє скрізь якомога точніше оригінальний текст» [12, preface]. Відтак, якщо вірити словам автора, то ми можемо бути певні в максимальній відповідності тексту до оригіналу, хоч автор і сам зазначав, що під час роботи неодноразово виникали проблеми з перекладом термінів.

Структура праці складається з трьох частин. Якщо ми беремо до уваги англійський переклад, то перші дві частини в першому томі, а остання третя — вже у другому. Перша частина називається «Аналітична», друга — «Регулятивна», а третя — «Технічна. Логічний метод». У першій частині сім розділів, які мають свої окремі підрозділи, у другій частині — уже три розділи, а у третій — сім. Британський філософ Бозанкет у своїй рецензії на англійський переклад праці Христофа Зігварта зазначає, що якраз третя частина для нас є найцікавішою та найповнішою [4, с. 388–389]. Саме в ній автор проявляє свій підхід до вирішення тих чи тих проблем. Третя частина є найдовшою, вона на 200 сторінок більша за дві попередні.

У першій частині автор аналізує судження. Спочатку коротко окреслює та поділяє їх, що займає три підрозділи, а пізніше розглядає заперечення. Тут варто окремо зупинитися на гіпотетичних судженнях, які можуть бути цікавими для нас. Варґа пише, що гіпотетичними судженнями є прості судження про порядок двох висловлювань. Як автор зазначає далі: «Зігварт обрав стоїчну концепцію: гіпотетичне судження — це твердження про предикації, які представлені, але не виконуються підрядним і головним реченнями, точніше твердження про необхідний зв'язок між дійсністю двох речень [...] неправильне некваліфіковане твердження не може мати істинної цінності [...] гіпотетичні судження є обов'язково позитивними» [13, с. 4]. Однак, тоді виникає ціла низка питань. Наприклад, який тип суджень є первинним? Зігварт пише, що категоричні судження передують гіпотетичним. Чому так важливо стільки уваги приділяти гіпотетичним судженням? Вони є суттєвими та корисними у природничих науках. Однак, у цьому сенсі досі може виникати багато питань, як і багато інших питань залишаються відкритими.

Цікавим також є питання природи індукції, про яку автор пише ще у своїй передмові першого видання до другого тому. Індукція для Зігварта є «формою редуції, яка виходить із загального постулату, що дане є необхідним, і шукає, на основі силогістичних правил, передумови, внаслідок яких виникають окремі факти спостереження. Таким чином, індукція розглядається як зворотна дедукція» [4, с. 390]. Однак, Бозанкет вважає таку позицію досить небезпечною, чи навіть

радше помилковою, де автор сам собі суперечить. Адже гіпотези, які виявлені за допомогою цієї індуктивної редукції, можуть бути спростованими, але не доведеними. Виходить, що в індукції можуть бути тільки негативні висновки. Так ми одразу готуємося до поразки, а не до успіху.

Ще один важливий аспект, завдяки якому праця набула значної популярності — критика зі сторони феноменологів. Так, Гусерль часто цитує Зігварта у «Пролегоменах». Роль Зігварта як головного героя у «Пролегоменах» була негативною. Психологізм у «Логіці» є основною концепцією роботи. Автор «Логіки навіть намагався відповісти на ці закиди у третьому виданні праці, що була опублікованою невдовзі після його смерті. Основною ідеєю було те, що поділ між психологією і логікою є штучним [13, с. 30]. У свій час Зігварт відправляв Гусерлю свою рецензію на його «Логічні дослідження». З цього приводу Варга пише: «Зігварту можна приписати водночас відкриття цікавих для філософії слабких місць Гусерлевих “Логічних досліджень”, навіть якщо Едмунду Гусерлю, ймовірно, вперше стало відомо про критику Зігварта щодо нього в рецензії Еміля Ласка на посмертне видання 1911 року Зігвартової “Логіки”» [13, с. 29].

III. Чому нам варто порівнювати ці дві праці?

Якщо намагатися порівняти дві праці, які досліджувалися вище, то можна сказати, що вони мають багато точок дотику. Як «Логіка, або мистецтво мислити» Арно, Ніколя, так і «Логіка» Зігварта були популярними у свій час. «Логіка Пор-Рояля» активно обговорювалася не тільки в наукових колах, а й за їх межами. У праці запропоновано революційний спосіб розгляду старих проблем. Приклади перестають бути тривіальними, а переходять у теологічну та філософську сфери, що залучає більше коло зацікавлених до перегляду тексту. Інше питання: чи сприяє це продуктивній та якісній дискусії, чи більше розмиває межі та створює нову низку абстрактних проблем?

«Логіка» Зігварта теж стала каменем спотикання не тільки для логіків, а й філософів, що ми побачили в полеміці між Гусерлем та Зігвартом. Хоч і праця була популярна у ХІХ і на початку минулого століття, але ми не можемо сказати, що вона стала канонічною порівняно з «Логікою Пор-Рояля». Але від цього не зменшується той вплив, який Зігварт встиг здійснити в наукових колах. Окремо цікавим і важливим для нас є те, що саме «Логіка» німецького філософа стала

навчальним матеріалом в Університеті Св. Володимира.

З іншого боку, порівнювати праці, які написані в різний час, де рахунок йде не на роки, а на століття, досить складно і в певному сенсі не зовсім інформативно. Ми стикаємося не просто з різними традиціями, а ще й із прірвою між сучасним і минулим. Адже ті ідеї та контексти, які панували у XVII столітті, будуть у будь-якому випадку застарілими для XIX. Тут потрібно не забувати, що ми не можемо досліджувати логічні праці, наприклад, (чи будь-які інші) без того контексту та середовища, у якому вони були створені. У конкретних випадках ми, як мінімум, говоримо про вплив янсенізму на авторів «Логіки Пор-Рояля» і специфічне академічне середовище німецької філософії постгегельянського періоду. Навіть не потрібно окремо згадувати, що праці написані різними мовами, що теж формує певні особливості.

Ми можемо сказати, що структури запропонованих праць критично не відрізняються, чи що в обох ми віднаходимо схожі визначення базових елементів логіки, але це все одно не вберігає нас від того, що є ціла низка відмінностей, які проявляються не тільки в манері викладу й особливостях прикладів, а й у визначеннях таких базових понять, як судження чи індукція. Відтак, ми отримуємо наочний приклад того, що ці праці набагато продуктивніше розглядати окремо, враховуючи як і їхні стилістичні, так і смислові особливості. «Логіка Пор-Рояля» написана під впливом Паскаля та Декарта. Щодо «Логіки» Зігварта, то перший том виконаний відповідно до вже існуючої традиції, а другий — до прагнення автора розкрити своє бачення побудови методу дослідження логічних питань.

Ще одне питання, яке складно пропустити, стосується того, що «Логіку Пор-Рояля» часто вважають працею, яка зробила свій вагомий внесок не тільки в історію логіки, а й історію філософії. Для багатьох дослідників, як ми побачили вище, цей текст є філософським доробком, і чи не найпопулярнішим у свій час. Щодо праці Зігварта, то можуть виникають питання, що це є радше підручник чи довідник для університетів (яким вона частково і була), а не унікальним твором, що збагачує філософську спадщину [4].

Передусім ми повинні розуміти, якими є критерії для того, щоб визначити чи є цей текст підручником, чи не є. Інший важливий момент — чи має таке визначення негативне забарвлення. Те, як це подає Бозанкет, відсилає нас радше до чогось нейтрального або навіть негативного. Відтак, праця розцінюється як вартісний навчальний матеріал для студентів в університетах, але не як повноцінний доробок.

Тут складно відповісти однозначно, тому що для неупередженого розгляду ми повинні дійсно окреслити критерії та визначити ці поняття. Однак, незважаючи на те, чи є вона підручником (перші дві частини дійсно можуть виглядати як підручник, але щодо третьої виникає багато інших питань) чи ні, розвідка мала значний вплив у свій час.

Висновки

У цій статті було коротко проаналізовано дві праці «Логіка, або мистецтво мислити» Арно і Ніколя та «Логіка» Зігварта. Передусім ми звернули увагу на особливості контексту та середовищ, у яких праці були написані, і висвітлили окремі теми з них. Чи варто порівнювати ці дві розвідки і чи є щось спільне в них? Це було одне з головних питань, які ми ставили перед собою. Відповіді можуть бути різними. Можна почати з найочевидніших, де ми скажемо, що спільне є, оскільки це праці, які стосуються логіки, а можна вказати на те, що у свій час обидва тексти були революційними й обговорюваними.

З одного боку, ми маємо роботу XVII століття, написану під впливом янсенізму та картезіанства, а з іншого — класичний текст німецькою мовою періоду XIX століття. Однак, і ці твердження ми можемо піддавати сумніву й обговорювати їх. Адже навіть попри прямий вплив філософії Декарта на «Логіку Пор-Рояля», ми зустрічаємо у тексті протиріччя, які протиставляються картезіанству. Щодо «Логіки» Зігварта ми не можемо бути впевнені в «класичності» її тексту, адже автор пропонує у своїй третій частині своєрідне бачення індукції тощо.

Іншим цікавим питанням, яке стосується запропонованих праць, є їхній вплив на подальший розвиток філософії та логіки. Адже, якщо ми не можемо заперечити популярність та активну дискусію і сьогодні навколо «Логіки Пор-Рояля», то ми не можемо цього відмітити з працею Зігварта. Одним із таких показників є критична література. Якщо не викликає складнощів знайти велику кількість джерел, які будуть аналізувати «Логіку Пор-Рояля», то цього немає з іншою працею, за винятком окремих згадок щодо феноменології чи локальних оглядів.

Проаналізувавши тексти за тими ознаками, які ми вказали у вступі, можна зробити висновок, що попри схожу структуру, ми маємо безліч відмінностей, які виникають не тільки через часову прірву, а й через особливості підходу та бачення до написання праць такого типу. Але це порівняння може показати нам можливі шляхи аналізу й огляду інших подібних розвідок.

References

1. *Logical terminology: the problem of codification* / A. Baumeister et al. (in Ukrainian). *Filosofska dumka*. 2016. №3. С. 6–29.
2. *Khomenko I.* From the History of Teaching Logic at St. Vladimir University (in Ukrainian). *Philosophy of Education*. 2023. 28(2), С. 89–101.
3. *Arnauld A., Nicole P.* Logic or the Art of Thinking. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
4. *Bosanquet I.* Logic by Christoph Sigwart and Helen Dendy. Oxford: Oxford University Press, 1895. Vol. 4, №. 15. P. 388–92.
5. *Buroker J. V.* The Port-Royal Semantics of Terms. Netherlands: Synthese, 1993. 96(3). P. 455–475.
6. *Finocchiaro M.* The Port-Royal Logic's Theory of Argument. Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1997. 11(4). P. 393–410.
7. *Grey J.* The modal equivalence rules of the Port-Royal Logic. *History and Philosophy of Logic*. 2017. 38. P. 1–12.
8. *Marušić J.* Propositions and judgments in Locke and Arnauld: A monstrous and unholy union. *Journal of the History of Philosophy*. 2014. 52(2). P. 255–280.
9. *Nelson A., Buroker J.* Port Royal Logic. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2022.
10. *Neto J. R. M.* Interpreting Arnauld by Elmar J. Kremer. *International Journal of the Classical Tradition*. 2000. 7(1). P. 139–142.
11. *Pearce L. K.* Arnauld's verbal distinction between ideas and perceptions. *History and Philosophy of Logic*. 2016. 37(4). P. 375–390.
12. *Sigwart C.* Logic. New York: Macmillan, 1895.
13. *Varga P. A.* The Impersonal Controversy in Early Phenomenology. Sigwart and the School of Brentano. Austria: Brentano Studien, 2016. 14. P. 227–278.
14. *Watson A. R.* The Port-Royal Logic in the twentieth century. *Journal of the History of Philosophy*. 1967. 5(1) P. 55–60.

LOGIC IN EDUCATIONAL LITERATURE OF THE 17TH AND 19TH CENTURIES

Vitaliia Myroniak

Abstract. «The Port Royal Logic» is one of the most famous works not only in the field of logic but also in philosophy. Written under the influence of Jansenism and Cartesianism in the 17th century, it became one of the first works that departed from the classical exposition of logic. Provoking numerous discussions and debates, it has left a lasting mark in the history of logic and philosophy. Today, «The Port Royal Logic» is considered not only a textbook on logic but also a philosophical text that explores issues of Philosophy of Consciousness and Theology.

It is difficult to say much about another work that emerged from the pen of the German philosopher and logician Sigwart — «Logic». While Sigwart's work did have some impact on the philosophy of his time it is not discussed as actively today, as «The Port Royal Logic». Sigwart's perspectives also extended beyond his time, as he proposed looking at formal approaches from a different angle, which led to criticism not only from phenomenologists.

What might these works have in common? This is one of the questions I will attempt to address in the proposed article. Here, I briefly analyze the two works based on certain characteristics and answer the above question. As such, we will focus not only on the structures of the works and their main ideas but also on the authors themselves. It is also important to separately consider the environments in which these works arose. On one hand, we have the 17th century, Jansenism, and the influence of Descartes and Augustine. On the other hand, we encounter the 19th century and classical German philosophy, which dictate somewhat different visions and perspectives. A separate topic for discussion that is examined is the translations of these works.

As a result, can we truly seek common ground where two different traditions intersect? Is it appropriate for us to compare them? Can we consider these works not only as textbooks but also as philosophical texts? Is the issue of translation truly an obstacle, causing misunderstandings and inaccuracies in interpretations? These are the questions I attempt to address briefly here.

Keywords: logic, traditional logic, history of logic, logic textbooks, Antoine Arnauld, Christoph Sigwart.

Надійшла до редакції 20 серпня 2023 р.

Мироняк Віталія Андріївна

Філософський факультет

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

вул. Володимирська, 60

м. Київ

01601

Myroniak Vitaliia

Faculty of Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Volodymyrska St., 60

Kyiv

01601

<https://orcid.org/0000-0002-5579-2063>

vitaliyamyroniak@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7681>

DOES MATTER HAVE NON-DISPOSITIONAL INTRINSIC QUALITIES? SYDNEY SHOEMAKER AGAINST QUIDDITISM

Dmytro Sepetyi

Abstract. The article discusses the problem of the existence of the fundamental non-dispositional intrinsic qualities of matter (*quiddities*) and arguments for two opposite views, quidditism and dispositionalism (causal structuralism). In support of quidditism, arguments by Howard Robinson, John Foster and Philip Goff are deployed. These arguments highlight the incoherence or unintelligibility of the doctrine that the whole reality is just a network of causal relations without any qualitative filler in the nodes of the network. Sydney Shoemaker's influential argument for dispositionalism, in the article «Causality and Properties», is analysed and responded. The case is made that Shoemaker's objections against the existence of fundamental properties whose identity «consists of something logically independent of their causal potentialities» can be neutralised on the assumption that our world is operated by ontologically fundamental laws of nature in virtue of which quiddities have constant causal potentialities. Quidditism with this assumption makes it possible to know all the same properties of matter as dispositionalism, viz., dispositional properties and spatiotemporal relations. So, *pace* Shoemaker, it has no «disastrous epistemological consequences». Although such quidditism expands (as compared with dispositionalism) ontology by attributing matter not only with knowable dispositional properties (causal structures) but also with quiddities, which are in a sense unknowable, this ontological exuberance is justified by the need to avoid the vicious regress of powers entailed by dispositionalism.

Keywords: matter, intrinsic quality, quiddity, disposition, power, causality.

Bertrand Russell [13] drew philosophers' attention to the fact that all that physics tells us about things are (spatial) relations, the ways things change these relations with time, and the ways things influence one another in these respects. In particular, all such physical properties as mass, electric charge, etc. are dispositions (or powers, or propensities, or liabilities) of things to influence other things' spatio-temporal properties (such as

acceleration) and are influenced by other things accordingly. This results in a queer situation noted by many philosophers; in Howard Robinson's words, «modern science [...] sees the basic constituents of the material world as being purely dispositional entities which are characterized solely by reference to their ability to act upon and influence things in their vicinity. [...] We are presented with an ontology which is avowedly devoid of quality, containing only quantitatively discernible forces, fields and energies, all of which are entities existing only as forms of disposition, power and influence» [11, p. 109, 113]. This seems very implausible if not absurd: if there is a network of relations and dispositions to change these relations, it seems that there should be something in the nodes of these relations that should have some intrinsic qualities that are not relations and dispositions. The world cannot be a matter of relations between things that are «in themselves» entirely qualityless; there cannot be a network of relations and dispositions between a multitude of nothing. It seems that there should be fundamental intrinsic qualities of physical entities that do not reduce to spatial relations and dispositions. In contemporary philosophy, such qualities are often called by a technical term «quiddity», and the view that there are such qualities can be called «quidditism». On the other hand, if there are quiddities, it is arguable — and was argued in [6], [7], [8], [14] — that they should be unknowable and positively inconceivable (we cannot form the concept of what they are like). This diminishes the attraction of quidditism, and makes a number of philosophers favour the view that all properties eventually reduce to dispositions — the view that can be called «dispositionalism».¹ Another name for this view is «causal structuralism». Philip Goff describes it as a response to the Russellian worry that physics tells us only what physical entities do (the structure of causal relations) without telling us anything as to what they are (their intrinsic nature). The causal structuralist response is that all there is to physical entities *just is what they do*: «once you know what an electron *does*, you know everything there is to know about what an electron *is*», and the same goes for all the rest of physical entities — they are «not so much “beings” as “doings”» [4, p. 175].

In this article, we will consider some most weighty arguments for quidditism against dispositionalism (causal structuralism) and discuss the most influential defence of dispositionalism presented by Sydney Shoemaker in the article «Causality and Properties» [15].

¹ Some authors that made significant contribution in the development and defence of this approach are R. Harré, E. Madden [5], S. Shoemaker [15], A. Chakravartty [2], A. Bird [1], A. Whittle [16], S. Mumford, R. L. Anjum [10].

1. Some arguments for quidditism

The adherents of quidditism argue that fundamental physical entities should have intrinsic nature that cannot be purely dispositional. If physical entities had no qualities but powers to influence one another's movements and liabilities to be so influenced, we would have an infinite regress that never achieves any qualitative destination. There would be only powers to influence something that have no qualities but powers to influence something that have no qualities but powers . . . , and so on *ad infinitum*. Howard Robinson describes this as «a vicious regress of powers» [11, p. 119], and remarks:

An object cannot simply be a spatially extended capacity to effect other spatially extended capacities to effect [. . .]. An ontology of mutual influences is not an ontology at all unless the possessors of the influence possess more substantial features [12, p. 179].

There may be an appropriate refinement: even if the intrinsic nature of some physical entities can be purely dispositional, this dispositionality should be with respect to something non-dispositional or, at least, achieve such non-dispositional «arrival point» after several (finite number) of dispositional intermediate links. Dispositions should eventually (directly or mediated by other dispositions) be anchored in some nondispositional, categorical intrinsic properties. So, at least some fundamental physical entities should have intrinsic nondispositional (nonrelational) nature.

Robinson points out that the dispositionalist conception of physical reality, in which every thing boils down to relations with other things, is at least empty and can hardly be coherent. He explains also that with respect to fundamental properties of matter «the Cartesian idea that it is purely geometrical will not do, for it leaves no distinction between matter and empty volumes: a filler for these volumes is required» [12, p. 178].

We can make this clearer by means of a thought experiment (which is a simplification of the reasoning proposed by John Foster) [3, p. 67–68]. To begin with, imagine a world that contains nothing but two particles having no other properties except location relative one another and dispositions to influence one another's movements. Let us think: how can there be any difference between this and there being no particles at all? If the particles have no intrinsic qualities, then the picture we have is that of one nothing located a certain way relative to another nothing and changing this location. This can hardly make any sense. And obviously, things do not become essentially different if we add more such particles and attribute

them with different dispositions to influence one another's movements, — even if we have an infinite number of such particles!

Philip Goff [4] makes a case that dispositionalism/causal structuralism is incoherent because the mere causal structure cannot even reveal (make intelligible) what matter does (what physical entities do). He explains this with «a ludicrously simple example»:

Suppose I have three matchboxes, and I tell you the first contains a «SPLURGE», the second a «BLURGE», and the third a «KURGE». You innocently ask me, «Oh really, what's a SPLURGE?» I answer, «A SPLURGE is something that makes BLURGES». Now, you can't really understand my answer until you know what a BLURGE is, so naturally your next question is, «Fine, so what's a BLURGE??» I respond, «Oh, that's easy, a BLURGE is a thing that makes KURGES». But, in a similar way, you can't understand this answer until you know what a KURGE is, and so — starting to get a bit irritated — you now demand to know: «What on earth is a KURGE????!» My response: «It's something that makes SPLURGES».

You could be forgiven at this point for deciding you didn't want anything more to do with this conversation. For although the discussion has taught you something about the abstract pattern of causal relationships that exists between SPLURGES, BLURGES, and KURGES, it has left you none the wiser about what any of them actually does. The same is true, although in a more complex way, of the description of physical reality offered by the causal structuralist [4, p. 179].

Indeed, the only difference between this example and physical reality as it is represented by dispositionalism/causal structuralism is that instead of three kinds of entities (SPLURGES, BLURGES, and KURGES), there are entities of many different kinds, every one of which is claimed to be nothing but a knot in an infinitely complex network (structure) of causal relations.² The outcome is:

If causal structuralism is true, it is logically impossible to gain understanding of what anything does and hence logically impossible to gain understanding of what anything is. If this isn't an unintelligible view, then I don't know what is [4, p. 179].

(For some more discussion of this issue, see: [14].)

² *Epistemically*, we avoid this vicious circle thanks to the fact that physical things do something not only with respect to one another, but also with respect to ourselves as mental subjects — they look, touch-feel, sound, smell, taste certain ways, and these mental effects are intrinsic mental qualities that are not causal dispositions; they are mental quiddities called *qualia*. However, *ontologically* to ground physical reality in *qualia* would be to opt for idealism, whereas causal structuralists/dispositionalists declare themselves materialists.

2. Sydney Shoemaker's case for dispositionalism

In the article «Causality and Properties» (1980), which is one of the most important for dispositionalism, Sydney Shoemaker advanced arguments that, if they were sound, would mean the failure of quidditism.

The questions Shoemaker puts and discusses are not exactly about the existence of quiddities. He does not ask and discuss whether there are quiddities and what properties are *ontologically fundamental*. Shoemaker attempts to provide a unified dispositionalist account of all properties, irrespective of whether they are ontologically fundamental or are constituted by more fundamental structures, relations and properties. He begins with the distinction between «genuine» properties, which are causally efficient, and mere-Cambridge properties (or quasi-properties) that have no causal efficiency and are either relations (the «property» to be now at a certain distance from something, the «property» to be lower than someone, etc.) or such quasi-properties as an artificial philosophical «property» of *grue* (from «green» and «blue», the quasi-property defined as «green up to 2000 A.D. or blue after 2000 A.D.»). The theory advanced by Shoemaker is that the identities of all «genuine» properties consist of their causal potentialities. In other words, all «genuine» properties are sets of conditional dispositions (dispositions of an object to effect and suffer certain causal influences under certain conditions).

Accordingly, Shoemaker argues against the supposition «that the identity of properties consists of something logically independent of their causal potentialities» [15, p.116]. The very statement of the question — whether the identity of properties consists of something logically independent of their causal potentialities or not — is misleading in that it assumes right away that there should be a unified account of the identity of *all* properties. Obviously, the quidditist, who admits the existence of both dispositional properties and quiddities, should reject this assumption. If we admit the existence of quiddities, the question about the identity of properties gets the obvious, tautological answer: the very meaning of the concepts of dispositional properties and quiddities implies that the identity of the former is logically dependent whereas the identity of the latter is logically independent of causal potentialities.³

³ However, this tautological answer with respect to dispositional properties has in the quidditistic context a rather different meaning than in the dispositionalist context: dispositions should be directly or indirectly anchored in quiddities, and the identity of a dispositional property involves reference to those quiddities in which it is directly or indirectly anchored. The disposition to influence in a certain way objects that have a

Thus, the real issue is whether quiddities exist.

Shoemaker attempts to show that the supposition that the identity consists not of causal potentialities (taking into account the point that I have made in the previous paragraph, it would be appropriate to reformulate this: the supposition of the existence of properties, whose identity consists not of causal potentialities, that is, of the existence of quiddities) has «disastrous epistemological consequences» [15, p. 120]. If this supposition is true, there are a number of possibilities that seem unacceptable: the existence of properties that have no causal potentialities; the existence of several different properties having the same causal potentialities; a radical change of the properties of a thing without any changes in its causal potentialities; and a radical change of the causal potentialities of a thing without any changes in its properties. Because for any pair of things it is true that these things can have any number of common or different properties that have no causal potentialities, and it is impossible for us to know about these causally impotent properties, «nothing could be good evidence that the overall resemblance between two things is greater than the overall resemblance between two other things». Because several different properties can have the same causal potentialities, «it is impossible for us even to know (or have any reason for believing) that two things resemble one another by sharing a single property». Because properties and causal potentialities are mutually independent, they can change with time independently of each other, so «it is impossible for us to know that something has retained a property over time, or that something has undergone a change with respect to the properties that underlie its causal powers» [15, p. 116–117].

I think that the quidditist can give a satisfactory reply to this argument. The reply that I will offer involves several points, two of which Shoemaker discussed in his paper. However, he discussed them in isolation from one another and in such an order that his objections are likely to look more plausible and weighty than they really are. I will first formulate the reply as a whole, and then discuss Shoemaker's objections against two of its key components. I suggest that the quidditist's reply should be that although the possibilities listed by Shoemaker are not logically excluded, this has no important epistemological consequences (not to mention «disastrous epistemological consequences») besides the already admitted incognizability of quiddities as «things in themselves».

certain quality-quiddity (A) and the disposition to influence in the same way objects that have another quality-quiddity (B) are two different dispositions.

First, the perspective of quidditism leaves open the same possibilities of knowledge about the world, its objects, properties and laws of nature as the perspective of dispositionalism: all that concerns spatial properties and relations, their changes with time, the laws of nature that govern these changes, the dispositional properties that correspond to these laws, etc. And *with respect to all such properties*, we can know about «the overall resemblance» and other such things, from the point of view of quidditism, all the same, and on the basis of all the same evidences, as from the point of view of dispositionalism. The difference is only that the quidditist (on weighty reasons, it seems) recognizes that reality is not exhausted by this but contains yet other (ontologically more fundamental) properties, which are incognizable. Shoemaker's reasonings about «the overall resemblance» and possible skeptical scenarios concern only such properties-quiddities; therefore, even if we entirely agree with these reasonings, this should not discourage or surprise anybody, given that we have already admitted the incognizability of quiddities.

Second, we have the same reasons to deflect Shoemaker's scenarios as in cases of many other well-known skeptical scenarios. Various skeptical scenarios are logically possible — and have been known for a long time, since the time of ancient philosophers-skeptics — not only with respect to quiddities but also with respect to spatio-temporal and dispositional properties, laws of nature, etc., — all those things that we usually consider as cognizable and about which science, apparently, successfully acquires ever more knowledge. David Hume is especially famous for skeptical arguments that prove that «nothing could be good evidence» with respect to almost everything that we are used to consider as known and knowable. It is impossible to logically exclude various skeptical scenarios on which all our purported knowledge of reality (in particular, scientific knowledge) fails to correspond to reality how it really is; such logically possible skeptical scenarios are infinitely many, and it is impossible even to show that their probability, in the objective sense of the probability calculus, is low. We would do well to listen to G. Madell's remark:

We surely ought to have learnt that there is no such thing as «the refutation of skepticism». What should govern our thinking here are two principles: first, Occam's razor, which demands in this case that it is illegitimate to posit a number of entities (spaces, etc.) when the requisite explanatory work is effected by positing only one, and second, the inference to the best explanation [9, p. 309].

This guidance is applicable to quiddities (of course, not as a matter of learning what they are «in themselves» but as a matter of identifying

them according to the causal roles that they implement in virtue of the laws of nature that operate in our world) and to the possible skeptical scenarios offered by Shoemaker in the same way as to other skeptical scenarios. To begin with, because quidditism assumes that there are fundamental laws of nature that impart quiddities with causal powers and that these laws are constant, immutable, this excludes, or restricts to epistemologically harmless options, the possibility that «the properties and causal potentialities can vary independently of one another». Next, we can cut away with Occam's razor all those scenarios that multiply quiddities or changes of quiddities and associated laws of nature without need, and leave only the most economical scenario, according to which each quiddity implements certain constant causal roles in virtue of immutable laws of nature, and there is no duplication of roles by different quiddities.

Just as in all other fields of knowledge, we cannot logically exclude the possibility of skeptical scenarios but can invent theories (hypotheses) that, in comparison with known alternatives, have the greatest explanatory force and are the most economical. We have no guarantees (even probabilistic, in the objective sense of the probability calculus) that reality is such as it is represented by our best theories (hypotheses) rather than such as represented by some of the multitude of logically possible skeptical scenarios. We can only hope for this. As Karl Popper vigorously argued, the only kind of knowledge we can have is hypothetical knowledge without any guarantees of truth or high probability — hypotheses that, as far as we can judge in the light of available evidences and arguments, are the best among the alternatives we know about. And we, as rationalists, should hope (but have no guarantees) that the search for and critical selection of such hypotheses eventually gets us nearer to the truth.

Shoemaker discusses two key components of this reply.

(1) He discusses the possible reply that (some) properties have causal potentialities contingently, but we have weighty theoretical reasons to hold that in fact, different properties have different causal potentialities, and these potentialities do not change with time. This hypothesis is the simplest among the hypotheses that agree with available (and possible) evidence, so it is reasonable to accept it, despite the logical possibility of other (skeptical) scenarios [15, p. 117–118]. Shoemaker objects that such an appeal to theoretical simplicity is «extremely questionable», because «here we are not really dealing with an explanatory hypothesis at all»: if the identity of properties is independent of their causal potentialities, then the identity or difference of properties cannot explain the identity or difference of causal potentialities. «[The] disassociation of property identity from

identity of causal potentiality is really an invitation to eliminate reference to properties from our explanatory hypotheses altogether» [15, p. 118].

This objection would be right if not for the fact that quidditism can explain the permanent correspondence between quiddities and causal dispositions by the supposition that our world is operated by *ontologically fundamental laws of nature in virtue of which quiddities have constant causal potentialities*. Admittedly, without such a supposition, quidditism would be a non-starter. However, if we take into account the necessity of this supposition for quidditism, Shoemaker's objection loses force.

(2) Shoemaker envisages the possibility of a similar reply, namely, that «[t]he immutability of properties with respect to their causal potentialities [...] is simply a consequence of the immutability of laws», and that although the laws that determine the causal potentialities of properties do not change with time, it does not follow from this «that the property cannot be governed by different laws in different possible worlds» [15, p. 118–119]. Shoemaker's counter-reply has three steps.

First, he remarks that this answer concedes a large and central part of his conception, namely, that «genuine» properties differ from mere-Cambridge properties in that they «are law-governed in a way that makes their causal potentialities immutable» [15, p. 119]. However, this remark overlooks an essential difference between dispositionalism and quidditism (which has to do with the distinction between dispositional properties and quiddities rather than between «genuine» and mere-Cambridge properties), namely, from the point of view of dispositionalism, dispositional properties are ontologically self-sufficient, they are not grounded (through laws of nature) on non-dispositional properties, and they *are not governed* by laws of nature (the laws of nature are ontologically derivative from dispositional properties; they are already contained in the set of dispositional properties, are logically supervenient upon this set); whereas from the point of view of quidditism, the dispositional properties are ontologically derivative from (logically supervenient upon) quiddities, spatial relations and fundamental laws of nature.

Second, Shoemaker suggests that there is «a *prima facie* case for saying that the immutability of the causal potentialities of a property does imply their essentiality; or in other words, that if they cannot vary across time, they also cannot vary across possible worlds». This *prima facie* case is that with particulars, «[t]here is [...] a close linkage between identity across time and identity across possible worlds; the ways in which a given thing can be different in different possible worlds depend on the ways in which such a thing can be different at different times in the actual world» [15,

p. 119]. To this, the quidditist can object that even if such a close linkage is there in the case of particulars (things), there is no weighty reason to extend, and there is weighty reason not to extend this on the case of the connection between quiddities and dispositional properties. Particular things are not linked with their properties by immutable laws of nature; rather, it is *a matter of our concepts of things of various kinds* that for a thing of a certain kind, retaining some properties (called «essential») is considered as a necessary condition of the thing's retaining its identity. However, in the quidditist perspective, there is no such conceptual tie between quiddities and dispositions — they are connected not conceptually but naturally, by the laws of nature that operate in a world. By definition, laws of nature are immutable (cannot change with time in a world, actual or possible); however, they can vary between possible worlds. Hence, the links between quiddities and dispositions cannot change with time but they would be different if the laws of nature were different; in other words, they differ between logically possible worlds *with different laws of nature*.

Shoemaker suggests that the considerations he adduces at least «call into question the intelligibility of the suggestion that the very properties we designate with words like “green”, “square”, “hard”, and so on, might have had different causal potentialities than they in fact have» [15, p. 119–120]. The quidditist can agree that this is really so with respect to such words as «green» and «hard»; however, this has no bearing on the issue, because these words mean dispositional properties rather than quiddities. (As for the word «square», the quidditist would hold that the property it signifies belongs to a third category — that of spatial properties.)

Third, Shoemaker admits that his last argument (a *prima facie* case for the view that if the causal potentialities of a property cannot vary across time, they also cannot vary across possible worlds) is not conclusive; however, he claims that his «earlier arguments, if sound, establish that there is an intimate connection between the identity of a property and its causal potentialities» [15, p. 120]. However, our foregoing discussion of these arguments indicates another conclusion: all that they establish is the tautology that the identity of dispositional properties consists of causal potentialities; and these arguments provide no weighty reason to deny the existence of properties of another kind, quiddities, such that their identity does not consist of causal potentialities. Although we (hypothetically) identify these properties-quiddities according to those dispositional properties that they ground in virtue of the laws of nature that operate in the actual world, their identity does not consist of these dispositional properties: if the laws of nature were different, the same

quiddities would ground different dispositional properties. Or, to say the same in terms of logically possible worlds, the same properties-quiddities ground different causal potentialities in possible worlds with different laws of nature.

So, we can conclude that quidditism has sufficient resources to neutralise Shoemaker's objections against the existence of fundamental properties whose identity «consists of something logically independent of their causal potentialities» (that is, quiddities). The quidditist response to these objections should be based on the assumption that our world is operated by ontologically fundamental laws of nature in virtue of which quiddities have constant causal potentialities. Quidditism with this assumption makes it possible to know all the same properties of matter as dispositionalism, viz., dispositional properties. So, pace Shoemaker, it has no «disastrous epistemological consequences». Although such quidditism expands (as compared with dispositionalism) ontology by attributing matter not only with knowable dispositional properties (causal structures) but also with quiddities, which are in a sense unknowable, this ontological exuberance is justified by the need to avoid the vicious regress of powers entailed by dispositionalism.

References

1. *Bird A.* The regress of pure powers? *The Philosophical Quarterly*. 2007. 57 (229). P. 513–534.
2. *Chakravartty A.* The dispositional essentialist view of properties and laws. *International Journal of Philosophical Studies*. 2003. 11(4). P. 393–413.
3. *Foster J.* A World for Us: The Case for Phenomenalistic Idealism. Oxford, New York: Oxford University Press, 2008.
4. *Goff P.* Galileo's Error: Foundations for a New Science of Consciousness. New York: Pantheon Books, 2019.
5. *Harré R., Madden E.* Causal Powers. Oxford: Blackwell, 1975.
6. *Langton R.* Kantian Humility: Our Ignorance of Things in Themselves. Oxford University Press, 1998.

7. *Langton R.* Elusive knowledge of things in themselves. *Australasian Journal of Philosophy*. 2004. Vol. 82(1). P. 129–136.
8. *Lewi D.* Ramseyan Humility. *Conceptual Analysis and Philosophical Naturalism*. MIT Press. 2009. P. 203–222.
9. *Madell G.* Reviews. A world for us: The case for phenomenalist idealism. By John Foster. *Philosophy*. 2009. 84/2. P. 307–310.
10. *Mumford S., Anjum R.L.* Getting Causes from Powers. Oxford and New York: Oxford University Press, 2011.
11. *Robinson H.* Matter and Sense. A Critique of Contemporary Materialism. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
12. *Robinson H.* The General Form of the Argument for Berkeleyan Idealism. *Essays on Berkeley: A Tercentennial Celebration*. New York, Oxford: Oxford University Press. 1985. P. 163–186
13. *Russell B.* The Analysis of Matter. London: Kegan Paul, 1927.
14. *Sepetyi D.* Making sense of the puzzle of matter: the idealist challenge and the quasi-Kantian response. *Philosophical Thought*. 2018. № 2. P. 115–130.
15. *Shoemaker S.* Causality and properties. *Time and Cause*. Springer, 1980. P. 109–135.
16. *Whittle A.* A functionalist theory of properties. *Philosophy and Phenomenological Research*. 2008. 77. P. 59–82.

ЧИ МАЄ МАТЕРІЯ НЕДИСПОЗИЦІЙНІ ВНУТРІШНІ ВЛАСТИВОСТІ?

СІДНІ ШУМЕЙКЕР ПРОТИ КВІДИТИЗМУ

Дмитро Сепетий

Анотація. У статті обговорюється проблема існування фундаментальних не диспозиційних внутрішніх якостей матерії (квідитів) та аргументи стосовно двох протилежних поглядів з цього питання, квідитизму та диспозиціоналізму (кавзального структуралізму). Резюмовано аргументацію на користь квідитизму Говарда Робінсона, Джона Фостера та Філіпа Гофа, яка висвітлює суперечливість або незбагненність доктрини про те, що вся реальність є лише мережею каузальних відношень без будь-якого якісного наповнення у вузлах мережі. Проаналізовано впливовий аргумент Сідні Шумейкера (зі статті «Кавзальність та властивості») на користь диспозиціоналізму, і запропоновано відповідь на нього. Обґрунтовано думку, що заперечення Шумейкера проти існування фундаментальних властивостей, чия ідентичність «полягає в чомусь логічно незалежному від їхніх кавзальних потенцій», можуть бути нейтралізовані на основі припущення, що в нашому світі діють *онтологічно фундаментальні закони природи, які наділяють квідити постійними кавзальними потенціями*. Квідитизм, що включає це припущення, уможливує пізнання усіх тих самих властивостей, що й диспозиціоналізм, а саме, диспозиційних властивостей та просторово-часових відношень. Тож, всупереч твердженню Шумейкера, він не має «катастрофічних епістемологічних наслідків». Хоча такий квідитизм розширює (порівняно з диспозиціоналізмом) онтологію через наділення матерії не лише пізнаваними диспозиційними властивостями (каузальними структурами), але також і квідитами, які є в певному сенсі непізнаваними, таке онтологічне збільшення виправдане потребою уникнення порочного регресу спроможностей, що його породжує диспозиціоналізм.

Ключові слова: матерія, внутрішня якість, квідит, диспозиція, спроможність, кавзальність.

Надійшла до редакції 19 серпня 2023 р.

Сепетий Дмитро Петрович

Кафедра суспільних дисциплін

Запорізький державний медичний університет

просп. Маяковського, 26

м. Запоріжжя

69035

Sepetyi Dmytro

Department of Social Studies

Zaporizhzhia State Medical University

Maiakovskiy Ave., 26

Zaporizhzhia

69035

<https://orcid.org/0000-0003-2110-3044>

dsepetyj@ukr.net

<https://doi.org/10.31812/apm.7680>

СТРАТЕГІЇ НАРАТИВІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ В ТЕОРІЇ ІСТОРІЇ ХЕЙДЕНА ВАЙТА

Олена Мішалова

Анотація. Стаття присвячена розгляду теорії історії американського філософа історії Хейдена Вайта, зокрема стратегіям наративізації історичного знання в його концепції історичного наратива. Вайт вважав, що не може бути науки в сучасному розумінні без теорії. На формування його дослідницького підходу значною мірою вплинули критична філософія історії Моріса Мандельбаума, яка заклала аналітичні підвалини вайтівської теорії історичного знання, філософія історії Робіна Колінгвуда, що звернула його увагу до питань концептуально-методологічної схожості між історіописанням і літературою, а також аналітична наративна філософія історії Артура Данто, відповідно до якої історичний факт розглядається як дискурсивний феномен, а історична оповідь — як форма організації історичного знання в часовій цілісності. Слід зауважити, що Вайт звертав увагу на потужний вплив, який здійснили на формування його позиції ідеї Мішеля Фуко та французьких філософів структуралістів, зокрема Ролана Барта й Жака Деріда. Зазначено, що Вайт вважав свій підхід модерністським, однак, як слушно зауважує Ева Доманська, у його працях проявляються риси, характерні для постмодерністського дискурсу, які лише підтверджують, що Вайт є багатовимірним і міждисциплінарним дослідником. Він поєднав теорію історіографії та теорію літератури в ширшу рефлексію на тему наративного розуміння дійсності.

Відповідно до теорії історичного знання Вайта, історична оповідь являє собою вербальну структуру у формі оповідного прозового дискурсу, яка претендує на те, щоб бути моделлю або знаком минулих структур і процесів із метою пояснення, чим вони були, шляхом їхньої репрезентації. Він вирізняє наступні рівні концептуалізації історичної праці: хроніка; історія; тип побудови сюжету; тип аргументації; тип ідеологічного підтексту. Відтак, постулюються три очевидні виміри історичної праці: епістемологічний, естетичний і моральний, а також глибинний метаісторичний вимір, на якому функціонують некритично прийняті парадигми (або стилі) історичного мислення.

Наголошено, що в межах вайтівської концепції історичного наратива пропонується певна схема з дванадцяти категорій історичного мислення на зразок дванадцяти кантіанських апіорних категорій розсудку — набір концептуальних інструментів, конкретна комбінація яких визначає, якої форми і змісту в результаті набуде та чи інша історична оповідь, створюючи «ефект реальності». Тобто історичний наратив являє собою свого

роду пазл, що складається з різних форм наративізації історичного знання: пояснення шляхом побудови сюжету (роман, комедія, трагедія, сатира), пояснення завдяки формальній аргументації (формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм) та пояснення через ідеологічний підтекст (консерватизм, лібералізм, радикалізм, анархізм). Саме тому, що історичний наратив є дискурсивною моделлю розгортання історичних процесів, подій і явищ, він створює «ефект реальності», тобто вербальну репрезентацію цих історичних процесів, подій та явища — історичної дійсності загалом, а не відображає її такою, якою вона насправді була.

Ключові слова: теорія історії, історичний наратив, «ефект реальності», стратегії наративізації історичного знання.

Хейден Вайт є одним із найвідоміших філософів історії в аналітичній філософській традиції другої половини ХХ ст. Його ідеї є дуже нетиповими для представників сучасної аналітичної філософії історії, народження якої зазвичай пов'язують з ім'ям його наукового керівника Моріса Мандельбаума. У 1938 році Мандельбаум публікує класичну для теорії історії працю — *Проблема історичного знання*,¹ що стала відповіддю на бурхливі дискусії серед американських істориків 20-30 років ХХ ст., спричинених просуванням релятивістського підходу «нової історії» Карла Бекера та Чарльза Бірда, які на той час обіймали президентські посади в Американській історичній асоціації. Як зазначає сучасна польсько-американська дослідниця Ева Доманська, у своїй піонерській праці з критичної філософії історії Мандельбаум звернув увагу на *novum* сучасного йому релятивізму, яке полягало в тому, що значення і вага історичної праці можуть бути зрозумілими тільки під час співвіднесення змісту цієї праці з умовами, у яких вона постала.² В одному зі своїх пізніх інтерв'ю Вайт скаже, що навчався під керівництвом Мандельбаума лише тому, що на той час він був єдиним професором у США, який займався критичною філософією історії.³ Успадкований від нього критичний або аналітичний метод Вайт послідовно застосовуватиме як у дослідженні природи історичного пізнання загалом, так і у вирішенні конкретних концептуально-методологічних питань історіописання⁴ зокрема. У вступі до *Метаісторії* Вайт пише:

¹ *Mandelbaum M. The Problem of Historical Knowledge. An Answer to Relativism.* New York: Liveright Publishing Corporation, 1938.

² *Доманська Е.* Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 24.

³ *Там само:* С. 25.

⁴ *White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1975. С. 427.

Мій власний аналіз глибинної структури історичної уяви в Європі XIX ст. має на меті надати нову перспективу бачення сучасних дискусій стосовно природи та функцій історичного знання. Це відбувається на двох рівнях дослідження. Я намагаюся проаналізувати, по-перше, праці визнаних майстрів європейської історіографії XIX ст. та, по-друге, праці видатних філософів історії цього ж періоду. Головна мета полягає у тому, щоб визначити родові характеристики різних концепцій історичного процесу, які дійсно проявляються в працях класичних нараторів. Інша ціль полягає у тому, щоб визначити різні можливі теорії, за допомогою яких історичне мислення обґрунтовувалося філософами історії того часу. [...] Мій метод, коротше кажучи, є формалістським. Я не буду намагатися вирішити, чи є праця даного історика кращою або більш точною розповіддю про конкретну сукупність подій чи сегмент історичного процесу, аніж їхня оповідь у праці якогось іншого історика; скоріше, я буду намагатися розпізнати структурні компоненти цих розповідей.⁵

До ідеї уісторичнення практик історіописання, як і науки загалом, Вайт приходять також під впливом праць Бенедетто Кроче та Робіна Коллінґвуда. Зокрема, він розвиває коллінґвудівське розуміння історичного знання як цілковито дискурсивного [reasoned knowledge], отриманого шляхом аргументованого розмірковування, яке засноване на критичному переосмисленні та реінтерпретації того, що вже було досліджене до нас, за допомогою конструктивної історичної уяви.⁶ Відповідно до думки Коллінґвуда, історична уява відрізняється від інших форм уяви не своєю апіорністю, а тим, що своїм завданням має уявити минуле, зробити минуле об'єктом нашого мислення.⁷ Окрім того, будь-яка реконструкція минулого в уяві націлена на реконструкцію минулого з перспективи теперішнього (у якому відбувається акт уявлення), відповідно, в історії, як і у всіх інших галузях знання, ми не можемо мати остаточного результату досліджень. Зі змінами історичного методу і компетентностей істориків змінюються принципи інтерпретації свідоств минулого. Отже, згідно з Коллінґвудом, історичне мислення також являє собою «річку, у яку не можна вступити двічі», однак це не є аргументом на користь історичного скептицизму, а говорить нам про необхідність вирізнення другого виміру історичного мислення — історії історії.⁸

Продовжуючи цю ідею, Вайт іде далі та постулює більш глибокий — метаісторичний — рівень історичного мислення (або свідомості),

⁵ Там само: С. 3–4.

⁶ Collingwood R.G. The Idea of History. Oxford: The Clarendon Press, 1946. С. 234, 245.

⁷ Там само: С. 242.

⁸ Там само: С. 248.

на якому історик чи філософ історії обирає концептуальні стратегії пояснення, інтерпретації та репрезентації історичного матеріалу, здійснюючи префігуративний акт.⁹

Я вважаю, що на цьому рівні історик здійснює, по суті, поетичний акт, в якому він заздалегідь уявляє собі [prefigures] історичне поле та конститує його як простір, куди він привносить специфічні теорії, які буде використовувати для пояснення того, «що насправді відбулося».¹⁰

До питання сутності історичного нарративу, осмислення структури історичної оповіді Вайта підштовхує сам процес еволюції американської аналітичної філософії історії в напрямі до нарративізму в кінці 50-х — на початку 60-х років минулого століття, особливо публікація книги Артура Данто *Аналітична філософія історії* (1965 р.). Данто стверджував, що нарративи слід сприймати як теорії, що потребують підтвердження, і які, об'єднуючи історичні події, привносять в них певний порядок і структуру. Однак, на відміну від загальних теорій, історичні нарративи завжди прив'язані до місця і часу свого написання, являючи собою відповіді на конкретні історичні питання.¹¹ Завданням історичного нарративу є пояснення історичних змін (як правило, широкомасштабних змін) шляхом організації минулого в часові цілісності, одночасно описуючи та пояснюючи ці зміни.¹²

Вайт неодноразово наголошував, що в багатьох аспектах наслідує ідеї Данто, зокрема його розуміння історичного факту як дискурсивного феномену.¹³ Він наголошує, що дантоніанське розрізнення між подією та фактом в теорії історії є «канонічним», а саме: фактом є подія, якій було надано опис [a fact is an event under a description]. Тобто історичні події відбуваються, а факти — встановлюються істориком.¹⁴ В інтерв'ю Еві Доманській він зазначає наступне:

Факти — це лінгвістичні явища або концепти, оскільки, як казав Данто, фактом є подія, якій надано опис, однак я піду навіть далі:

⁹ White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1975. С. 427, x.

¹⁰ Там само: С. x.

¹¹ Danto A.C. *Narration and Knowledge*. New York: Columbia University Press, 2007. С. 137.

¹² Там само: С. 255.

¹³ Domanska E. A Conversation with Hayden White. *Rethinking History*. 2008. Vol. 12, № 1 (March). С. 5.

¹⁴ White H. The historical event. *The Practical Past*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2014. С. 45.

опис є метафоричним, або концептуальним. Коли ви говорите: «Французька революція була катастрофою», — це фактуалізація, однак слово «катастрофа» являє собою скоріше метафору, аніж поняття.¹⁵

В результаті Вайт пропонує більш глобальне розуміння історичної оповіді. На його думку, питання сутності наратива торкається осмислення сутності культури та людської природи загалом. Прагнення оповідати є настільки природною потребою людини, а форма оповіді є настільки незмінною для будь-якого повідомлення про те, як все відбулося насправді, що наратив і наративність слід розглядати як загальні факти культури, як даність.¹⁶

Отже, на формування філософсько-теоретичного підходу Вайта значною мірою вплинули критична філософія історії Мандельбаума, яка заклала аналітичні підвалини вайтівської теорії історичного знання, філософія історії Колінгвуда, що звернула його увагу до питань концептуально-методологічної схожості між історіописанням і літературою, а також аналітична наративна філософія історії Данто, відповідно до якої історичний факт розглядається як дискурсивний феномен, а історична оповідь — як форма організації історичного знання в часові цілісності.

Хейден Вайт як теоретик історії

Протягом свого активного творчого життя Вайт визначав себе як модерніста, розуміючи під модернізмом літературно-мистецький рух, який заявив про себе наприкінці XIX ст., виступаючи проти програми модернізації та її культурно-соціальних наслідків. У постмодернізмі він вбачає наслідок модернізму, розглядаючи його як літературне і мистецьке явище. Однак, як слушно зазначає Доманська, у працях Вайта проявляються риси, характерні для постмодерністського дискурсу: лінгвістичність (найкращим способом розуміння культури є погляд на неї як на мову); текстуальність (дійсність є текстом, а тому зрозуміти її можна завдяки інтерпретаційним стратегіям, що використовуються для пояснення текстів проголошуваних, писаних, візуальних); конструктивізм (дійсність, чи то природнича, чи то соціальна й культурна, не є даною нашим безпосереднім відчуттям, тому

¹⁵ Domanska E. A conversation with Hayden White. *Rethinking History*. 2008. Vol. 12, № 1 (March). С. 6.

¹⁶ White H. The value of narrativity in the representation of reality. *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1987. С. 1.

наше знання пов'язане з різними конструкціями — текстуальними дійсностями, які створюються внаслідок процесів більше уявних і поетичних, аніж раціональних і наукових); дискурсивність (знання є витвором людської свідомості, яка по своїй суті є не міметичною, а дискурсивною, а тому те, що ми вважаємо реальністю, є лише «ефектом реальності»¹⁷).

Не випадково Єжи Топольський проводить пряму паралель між засадничими ідеями Вайта і Мішеля Фуко та Ролана Барта, мейнстрімових представників постмодернізму. Так, Фуко у своїй концепції епістем і в межах розробки «археологічного» методу звертається до пошуку й розгляду структур, які організують науковий дискурс. Нескладно помітити, звертає увагу Топольський, що описані Вайтом риторичні та літературні форми, які керують історичною нарацією, вписуються в широкий потік різноманітних структуралістських можливостей, схильних продемонструвати, що не стільки свідомий вибір автора, скільки панівні в певний період схеми мислення (використовувані значною мірою неусвідомлено) або конвенції визначають плин цієї нарації.¹⁸

Слід підкреслити, що сам Вайт відзначав потужний вплив, який здійснили на формування його позиції ідеї Фуко та французьких філософів структуралістів, зокрема Ролана Барта і Жака Дерріди.¹⁹ Аналізуючи методологічні підходи Фуко та структуралістів, Оріся Біла (Гачко) зауважує, що їх поєднує заглиблення в мову. Однак, якщо структуралісти шукають гомогенності в дискурсивній єдності, Фуко зосереджується на відмінностях. Замість того, щоб намагатися встановити характерну рису європейської наукової думки, він запитує, які відмінності виникають у ній протягом різних епох. Він відмовляється аналізувати висловлювання поза їхньою роллю в дискурсивній формації і ніколи не досліджує гіпотетичні висловлювання, його цікавить аналіз висловлювань у їхньому історичному контексті і саме в цьому сенсі Фуко можна вважати істориком. Вважаючи філософію «онтологією сучасного» або «історичною онтологією нас самих», він у багатьох своїх працях підкреслює, що люди є «історично зумовленими істотами». Заглибитися в археологію знання означає вивільнити

¹⁷ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 36–37.

¹⁸ Топольський Є. Як ми пишемо та розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ: К.І.С., 2012. С. 96.

¹⁹ White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1975. С. 1,3.

ядро основоположної суб'єктності, яка завжди лишається осторонь від експліцитної історії і яка знаходить під покровом подій іншу історію — серйознішу, потаємнішу, фундаментальнішу, ближчу до першоджерел, краще пов'язану зі своїм крайнім горизонтом. Цю іншу історію, яка протікає під покровом експліцитної історії, що знову й знову випереджає її, можна описати з погляду соціології та психології як еволюцію ментальностей.²⁰ У цьому контексті цікаво зазначити, що Вайт постулює існування особливого універсуму дискурсу [universe of discourse], у межах якого можуть існувати різні «стилі» історичного мислення, а учасниками виступають історики, що використовують їх у своїх оповідях із метою отримання «пояснювального ефекту».²¹

Доманська підкреслює, що Вайт є настільки пов'язаним із постмодерністським мисленням, наскільки він схиляється до підважування характерних для традиційного мислення дихотомій, що існують поміж подією та її представленням, фактом і фікцією, історією та літературою, буквральністю і фігуративністю. Крім того, якщо ми приймаємо ту позицію, що дослідників, яких визначають як постмодерністів, характеризує методологічна гібридність, схильність до «розмивання меж між видами» й еклектичність, то Вайт вписується в це визначення, оскільки він є багатовимірним і міждисциплінарним дослідником, у творчості якого зацікавлення інтелектуальною історією та історією культури переплелися з теоретичною рефлексією на тему теорії й історії історіографії. Доманська наголошує, що одним із найвагомійших досягнень Вайта є поєднання теорії історіографії й теорії літератури в ширшу рефлексію на тему наративного розуміння дійсності (культури).²²

Варто підкреслити, що вперше про концептуально-методологічні зв'язки у дослідженні історії (як історіописання) та літератури й мистецтва, які також оповідають деяку історію чи пропонують репрезентацію певного аспекту дійсності, писав у своїй *Ідеї історії* Коллінгвуд. З одного боку, він порівнює історика з художником, а з іншого — з романістом. Історик, який намагається працювати відповідно до теорії здорового глузду і з точністю відтворює все, що знаходить у

²⁰ Гачко О. «Археологія знання»: до проблеми становлення філософсько-історичних поглядів М. Фуко. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 4(2). С. 204–205.

²¹ White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1975. С. 5.

²² Доманська Е. *Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле*. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 37.

своїх авторитетних джерелах, нагадує пейзажиста, що намагається працювати відповідно до подібної теорії мистецтва. Ця теорія вимагає від художника просто копіювати природу. Справді, останній може вважати, що він відтворює дійсні форми та кольори природних речей за допомогою власних засобів вираження, однак, як би старанно він не намагався зробити це, художник завжди відбирає, спрощує, схематизує, відкидає те, що, на його думку, є неважливим і привносить те, що вважає суттєвим. Тому саме художник, а не природа, є відповідальним за те, що з'являється на його картині. Те саме стосується й історика, який ніколи не займається копіюванням своїх джерел, і навіть, коли він не додає до своєї оповіді нічого від себе, що є майже неможливим, він завжди відкидає речі, які з тієї чи тієї причини вважає непотрібними у своїй праці. Відповідно, саме історик, а не його джерела, відповідає за те, що в результаті буде включено до його оповіді — тут його думка є автономною.²³

З іншого боку, Коллінгвуд звертає увагу на схожість між роботою історика і романіста. Зокрема, кожен із них, займаючись своєю справою, створює певну картину, яка є частково оповіддю подій, частково являє собою опис ситуацій, виявляє мотиви й здійснює аналіз персонажів. Роман та історична оповідь повинні мати сенс, включати в себе пояснення й обґрунтування, будучи продуктом автономної діяльності автора (романіста або історика), в основі якої — апріорна уява. Коллінгвуд наголошує: «Як продукти уяви, праця історика і романіста нічим не відрізняються одна від одної. Те, в чому вони дійсно різняться, полягає в наступному: створена істориком картина подій повинна бути істинною. Романіст має лише одне завдання: створити несуперечливу картину подій, що має сенс. В історика подвійне завдання: як і романіст, він також має створити осмислену картину, однак вона повинна бути картиною речей, якими вони були у дійсності, і картиною подій, як вони відбулися в дійсності».²⁴ Ця обставина накладає на історика необхідність чітко дотримуватися трьох методичних правил, що не є обов'язковими для романіста або художника: по-перше, картина подій історика має бути локалізованою у часі та просторі; по-друге, будь-яка історія (оповідь) має бути послідовною й несуперечливою; по-третє, історична картина подій має знаходитися у своєрідному зв'язку з чимось, що називається свідоцтвом.²⁵

²³ Collingwood R. G. The Idea of History. Oxford: The Clarendon Press, 1946. С. 236–237.

²⁴ Там само: С. 245–246.

²⁵ Там само: С. 246.

Теорія історичного дискурсу Вайта, додає Доманська, є комбінацією ідей, запозичених у модерністських письменників (Джеймса Джойса, Томаса Еліота, Марселя Пруста, Вірджинії Вульф), екзистенціалістів (Альбера Камю, Жана-Поля Сартра), філософів, пов'язаних зі спекулятивною філософією історії (Георгом Гегелем, Карлом Марксом, Освальдом Шпенглером), дослідників з антисциєнтистським та антипозитивістським підходом до історіографії (Еріх Авербах, Ролан Барт, Кеннет Берк, Нортроп Фрай, Роман Якобсон), психоаналітиків (Зігмунд Фройд, Жак Лакан), а також майстрів дискурсивного мислення (Мішель Фуко, Фредерік Джеймсон). Доманська пише: «Його теорія була повстанням проти позитивістського розуміння історії, релікти якого, у вигляді наївно-реалістичного розуміння відносин між минулим як таким та історіографією, мисленням у категоріях бінарних опозицій, таких як факт — фікція, історія (наука) — література, пошані до кореспондентської теорії істини, об'єктивізму (мова як безсторонній спостерігач, який бачить минуле «оком Божим»), а також відокремлення аксіології від епістемології до сьогодні роблять з історії особливо цінний експонат в музеї модерністської науки».²⁶

З погляду Вайта і наративної теорії історичного знання, історія є історіографією (писанням про історію), а історіографічний текст являє собою «літературний артефакт», тому найважливішим завданням теорії історії виступає дослідження історичного наративу і правил, що керують історіописанням, наративні стратегії інтерпретації, а не лише пояснення чи описи.²⁷ «Не може бути науки в сучасному розуміння без теорії і, напевно, ознакою сучасності тієї чи тієї галузі наукової діяльності є те, що вона має поділ на «теоретичний» і «практичний» (або «прикладний») вимір».²⁸

У передмові до *Метаісторії*, яку Доманська називає «культовою працею наративізму», поява якої стала поворотним пунктом у розвитку англо-американської теорії історії і найважливішим дослідженням у цій галузі з часів *Ідеї історії* Коллінгвуда,²⁹ Вайт наголошує, що він намагався запропонувати формальну теорію історичної праці. «В цій теорії я трактую історичну працю як те, чим вона найбільш очевидно є: вербальна структура у формі оповідного прозового дискурсу. Історії

²⁶ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 37–38.

²⁷ Там само: С. 38.

²⁸ White H. The historical event. *The Practical Past*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2014. С. 44.

²⁹ Там само: С. 31–32.

(як і філософії історії) поєднують певний об'єм “даних”, теоретичні поняття для “пояснення” цих даних і оповідну структуру для їхнього представлення у вигляді знаків сукупності подій, які, як вважається, відбулися в минулому. Крім того, я стверджую, що вони включають в себе глибокий структурний зміст, що за своєю природою є поетичним загалом і лінгвістичним зокрема, і який слугує як некритично прийнята парадигма того, чим безсумнівно має бути «історичне» пояснення. Ця парадигма функціонує як “метаісторичний” елемент у всіх історичних працях, які є більш комплексними, ніж монографії чи архівні звіти».³⁰

Вайт починає з того, що вирізняє три очевидні виміри історичної праці: епістемологічний, естетичний і моральний, після чого постулює існування більш глибокого рівня, де ці теоретичні операції знаходять своє імпліцитне докритичне санкціонування. На відміну від інших дослідників історіографії, він не вважає, що метаісторичне підґрунтя історичної праці складається з теоретичних понять, що експліцитно використовуються істориками з метою надати їхнім наративам вигляду «пояснення». Філософ наголошує, що такі поняття являють собою очевидний рівень праці історика, оскільки їх можна виявити на «поверхні» тексту та порівняно легко ідентифікувати.³¹

Вайт розуміє проблеми історичного пізнання як проблеми свідомості, тому підкреслює, що його *Метаісторія* є історією історичної свідомості в Європі XIX ст., яка має продуктивно долучитися до сучасних дискусій стосовно «проблеми історичного знання».³² Він звертається до аналізу праць (наративів) провідних представників історичної та філософсько-історичної думки XIX ст., розглядаючи їх як можливі способи осягнення історії та як моделі історичної концептуалізації і репрезентації. Відповідно до вайтівського підходу, такий їхній статус не залежить від природи «даних», які історики (чи філософи історії) використовують для підкріплення своїх генералізацій чи теорій, що застосовуються до пояснення цих даних. Він, імовірно, залежить від послідовності, когерентності та роз'яснювальної сили відповідних бачень [visions] історичного поля. З цієї причини вони не можуть бути «спростованими», а їхні генералізації — «скасованими» ані через звернення до нових відомостей, що можуть бути відкриті в наступних дослідженнях, ані завдяки розробці нової теорії для інтерпретації

³⁰ White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore & London : The Johns Hopkins University Press, 1975. P. ix.

³¹ Там само: С. ix–x.

³² Там само: С. 1.

сукупності подій, що охоплюють їхні об'єкти репрезентації та аналізу. Їхній статус як моделей історичної нарації і концептуалізації залежить зрештою від допонятійної [preconceptual] і специфічно поетичної природи їхніх перспектив бачення історії та її процесів. Усе це Вайт вважає достатнім обґрунтуванням формалістського підходу до вивчення історичного мислення у ХІХ ст.³³

Слід зазначити, що Вайт пише вступну частину своєї книги — *Поетику історії*, — де ставить собі за мету розробити ідеально-типичну структуру «історичної праці»,³⁴ уже після завершення основної частини дослідження. У результаті аналізу історичної свідомості філософ доходить наступних висновків: по-перше, не може бути «власне історії», яка б водночас не була б «філософією історії»; по-друге, можливі форми історіографії є такими самими, як і можливі форми спекулятивної філософії історії; ці форми, зі свого боку, у дійсності виявляються *формалізаціями* поетичних інсайтів, що аналітично передують їм і санкціонують конкретні теорії, що використовуються для надання історичним описам вигляду «пояснення»; по-четверте, не існує аподиктично безсумнівних теоретичних засад, на основі яких можна було б стверджувати авторитетність однієї з таких форм над іншими як більш «реалістичної»; по-п'яте, як наслідок цього, у будь-якій спробі рефлексувати над історією загалом, ми маємо обирати серед конкуруючих інтерпретативних стратегій; по-шосте, у результаті цього ми можемо говорити, що найкращими підставами для обрання однієї перспективи бачення історії з-поміж інших, є підстави радше естетичні чи моральні, аніж епістемологічні; по-сьоме, вимога унауковлення історії являє собою лише твердження про вибір специфічної модальності історичної концептуалізації, підстави для якого є або моральними, або естетичними, однак епістемологічна правомірність якого все ще потребує встановлення.³⁵

Американський філософ історії Ганс Келлнер, розробник «нової філософії історії», зауважує, що вайтівська *Метаісторія*, по суті, поєднує кілька книжок в одній.³⁶ Доманська вважає *Метаісторію* працею «структуралістського моменту». Використовуючи популярний тоді підхід, Вайт спробував вказати на способи, завдяки яким кожен, хто намагається надати сенс минулому, перед тим як це минуле «від-

³³ Там само: С. 4.

³⁴ Там само: С. 5.

³⁵ Там само: С. xi–xii.

³⁶ Kellner H. Twenty years after: A note on metahistories and their horizons. *Storia della Storiografia*. 1993. Vol. 24. С. 109.

криє», мусить його спочатку «винайти». Це не означає, що справжні події, особистості, інституції чи процеси не існували або не мали місця в минулому, а лише те, що перед тим, як вони стануть можливим об'єктом досліджень і будуть представлені в історичному наративі, вони спочатку мусять бути «уявленими». Вайт виступав також проти міфу об'єктивізму, демонструючи як у творах навіть найбільш позитивістськи орієнтованого історика вже самі форма та мова наративного представлення, що той використовує, виявляються елементами ідеології. У своєму аналізі історичного пізнання він показав, що те, що пропонується як відображення реальності, є лише певною конструкцією, яка створює «ефект реальності».³⁷ Представлена в цій книзі теорія історичного знання Вайта складається з трьох частин: теорія тропів (тропология), яка є теорією дискурсу (не риторичних фігур), теорії історичного пояснення і теорії історіографічних стилів.³⁸ У третій частині цієї роботи ми зосередимося на розгляді другого компоненту теорії історії Хейдена Вайта — ідеї наративних стратегій пояснення та інтерпретації історичного дискурсу.

Наративні стратегії пояснення та інтерпретації: творення «ефекту реальності»

У своїй праці *Питання наратива в сучасній історичній теорії* Вайт вирізняє п'ять підходів у розумінні поняття історичного наратива. По-перше, епістемологічний підхід англо-американською аналітичної філософії, відповідно до якого наратив розглядається як спосіб пояснення історичних подій і процесів, що є більш відповідним для історичної науки (Вільям Волш, Вільям Дрей, Волтер Геллі, Мортон Вайт, Артур Данто, Луїс Мінк). По-друге, позиція французької методологічної школи «Анналів», представники якої вважають наратив ідеологічною стратегією репрезентації минулого, що має бути викорінена з метою перетворення історичних досліджень у справжню науку (Фернан Бродель, Жак Ле Гофф, Еммануель Ле Руа Ладюрі). По-третє, семіологічний підхід, представлений частиною літературних критиків і філософів, які стверджують, що наратив являє собою один із дискурсивних «кодів», що може бути більш або менш відповідним для репрезентації реальності (Ролан Барт, Мішель Фуко, Жак Дерріда, Цветан Тодоров, Юлія Крістева, Еміль Бенвеніст).

³⁷ *Доманська Е.* Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 33.

³⁸ *Там само:* С. 35.

По-четверте, герменевтична філософська традиція, представники якої пов'язують наратив із мовними та часовими структурами, можливістю організувати в наративній (оповідній) формі будь-який культурний досвід людства (Ганс-Георг Гадамер, Поль Рікер). По-п'яте, розуміння наратива як способу «творення» або «практикування» історії, що не викликає жодних методологічних проблем. Як правило, цю позицію представляють професійні історики, чії позиції ґрунтуються на базових уявленнях про ремесло історика (Джек Гекстер, Джефрі Елтон).³⁹

Відповідно до концепції Вайта, історична праця (наратив) являє собою вербальну структуру у формі оповідного прозового дискурсу, що претендує на те, щоб бути моделлю або знаком минулих структур і процесів із метою пояснення, чи вони були шляхом їхньої репрезентації.⁴⁰ Він пропонує вирізняти наступні рівні концептуалізації історичної праці: (1) хроніка; (2) історія; (3) тип побудови сюжету [mode of emplotment]; (4) тип аргументації [mode of argument]; (5) тип ідеологічного підтексту [mode of ideological implication]. Вайт робить важливе уточнення:

Я використовую «хроніку» та «історію» для позначення «примітивних елементів» в *історичній розповіді*, однак вони обидві являють собою процес відбору і розташування свідчень із *неопрацьованого історичного джерела* в інтересах перетворення цього джерела в більш зрозумілий вид для певного типу аудиторії. Це дозволяє припустити, що історична праця є спробою опосередкування між тим, що я буду називати *історичним полем*, неопрацьованим *історичним джерелом*, іншими *історичними розповідями* та *аудиторією*.⁴¹

Спочатку елементи історичного поля організуються в хроніку подій для того, щоб ми мали уявлення про те, у якому порядку ці події відбувалися. Після цього хроніка подій організовується в історію шляхом наступного перетворення подій на компоненти свого роду «вистави» (або процесу їх становлення), яка має початок, середину і завершення. Така трансформація хроніки в історію є можливою завдяки тому, що одна частина подій у хроніці характеризується в термінах мотивів зав'язки, друга частина — у термінах мотивів розв'язки, третя частина — в термінах перехідних мотивів. Вайт зауважує, що

³⁹ White H. The question of narrative in contemporary historical theory. *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1987. С. 31.

⁴⁰ White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1975. С. 2.

⁴¹ Там само: С. 5.

історичні історії [stories] є організованими в такий спосіб, щоб прослідкувати послідовність подій, які ведуть від зав'язок до локалізованих у часі розв'язок соціальних і культурних процесів, чого від хронік не вимагається. Інакше кажучи, у хронік завершення залишається відкритим. Вони також не мають зав'язки, оскільки починаються тоді, коли хроніст приступає до своєї роботи — фіксації подій. Водночас, усі історії мають помітну форму (навіть, якщо ця форма є образом ситуації хаосу), що відрізняє події, поміщені в неї, від великої кількості інших подій, які може містити хроніка.⁴²

Вайт наголошує, що часто ціль роботи історика визначають як пояснення минулого, «знаходячи» або «розкриваючи» «історії», які вже приховано містяться в хроніках. Тому виникає уявлення, що відмінність між «історією» та «вигадкою» полягає у факті, що історик «знаходить» свої історії, а письменник свої історії «вигадує». Однак таке уявлення є неправильним, спричиненим не достатньо чітко усвідомленою роллю «винайдення» в роботі історика. Одна й та сама подія може бути включеною до великої кількості різних історичних оповідей у залежності від того, яка роль їй приписується, виходячи зі специфічної мотивної характеристики тієї сукупності подій, до якої вона належить. Наприклад, смерть короля може бути початком, завершенням чи перехідним моментом (подією) у трьох різних історіях. У хроніці ця подія просто «має місце» як елемент серії подій, вона не «функціонує» як елемент історії. У своїй оповіді історик розташовує події з хроніки відповідно до ступеня їхньої значущості, приписуючи подіям як елементам історії різні функції в такий спосіб, щоб розкрити формальну зв'язність цілої сукупності подій, розглянутих як осяжний процес їхнього розгортання з помітними початком, серединою і завершенням.⁴³

Отже, відповідно до вайтівської теорії історичного знання, історик наділяється активною роллю: він конструює свою оповідь (наратив як вербальну структуру) — здійснює «переробку» вибраних подій із хроніки й інших історичних наративів в історію, використовуючи певні наративні тактики з метою створення «ефекту реальності». До окреслених оповідних тактик або стратегій наративізації (пояснення та інтерпретації) належать наступні: по-перше, пояснення шляхом побудови сюжету; по-друге, пояснення за допомогою аргументації (або формального доказу); по-третє, пояснення через ідеологічний під-

⁴² Там само: С. 5–6.

⁴³ Там само: С. 7.

текст.⁴⁴

Пояснення шляхом побудови сюжету має за мету надання сенсу історії [story] на основі встановлення певного *типу історії*: Роман, Трагедія, Комедія та Сатира. Якщо історик під час оповіді своєї історії використовує сюжетну структуру Трагедії, він пояснює її в один спосіб. Якщо ж він структурував її як Комедію, то пояснив її в інший спосіб. Шляхом побудови сюжету послідовність подій, яка перетворюється в історію [story], розкривається поступово як історія [story] певного типу. Термінологію (роман, комедія, трагедія, сатира) Вайт запозичує з *Анатомії критики* Нортропа Фрая, додаючи також Епос, водночас зазначаючи, що Епічна структура сюжету являє собою внутрішню форму самої хроніки. На його думку, конкретна історична оповідь, як правило, містить історії одного типу, однак може включати також для позначення окремих сторін чи фаз цілої сукупності подій історії іншого типу. Історик просто вимушений вибудовувати цілий набір історій, створюючи свій наратив в одній виключній або архетипній формі історії. Так, наприклад, Жюль Мішле писав свої історії як Роман, Леопольд фон Ранке — як Комедію, Алексис де Токвіль — як Трагедію, Якоб Буркхард — як Сатиру. Тут Вайт робить важливе зауваження: кожна історія [history], навіть найбільш «синхронічна» або «структурна», обов'язково буде трансформована в сюжет певного типу.⁴⁵ Він наголошує:

Оскільки історичний об'єкт не піддається спостереженню, будь-яка подія або сукупність подій має бути сконструйована як історична, перш ніж вона може бути піддана конкретно-історичному аналізу. Цей процес історизації може бути лише процесом уявлення [process of figuration] (схематизації у кантівській термінології), у якому реальні події кодуються як такі, що відбуваються на історичній сцені і є «спричиненими» історичними діями. Така репрезентація історичних подій є настільки ж уявною, наскільки і раціональною, і являє собою об'єкт потенціального вивчення способу розуміння. Зв'язок сконструйованої сцени-дії з ширшим середовищем забезпечує вид пояснення шляхом побудови сюжету в наративі, який пов'язує події, призначаючи їм місця на початку — в середині — кінці сценарію. Події минулого є «дані» нам, але лише як минулі, а не як історичні. Історичними вони стають завдяки первинному опису в уявленому вигляді і потім «концептуалізуються» як історія [story] конкретного виду.⁴⁶

⁴⁴ White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1975. С. 7.

⁴⁵ Там само: С. 8.

⁴⁶ Spiropoulou A. *history and literature: An interview with Hayden White. Synthesis*. 2015. № 8. С. 118.

Роман як тип побудови сюжету оповіді являє собою у своїй основі драму самоідентифікації та зображує вихід героя за межі чуттєвого досвіду, перемогу над ним і, як результат, фінальне звільнення від нього. Це розповідь про перемогу добра над злом, чесноти над слабкістю, світла над темрявою і фінальний вихід людини за межі світу, у якому вона приречена на «падіння». Архетипова схема Сатири є повною протилежністю Роману. Це драма приреченості, яка стверджує, що людина є, імовірно, підкореною цим світом, аніж володарює над ним, а також підкреслює той факт, що людська свідомість і воля завжди виявляються неадекватними завданню подолання безумовно темної сили смерті, яка є нещадним ворогом людини. Наративи, побудовані відповідно до типу Комедії і Трагедії, передбачають можливість хоча б тимчасового звільнення від фатальної долі «падіння» в цьому світі. У Комедії надія сприймається як тимчасовий триумф людини над світом завдяки випадковому примиренню із силами, що діють у соціальному та природному світах. Такі примирення символізуються святковими ситуаціями, які комічний наратор традиційно використовує в ролі розв'язки драматичного опису зміни і трансформацій. У Трагедії святкування відсутні, окрім ілюзорних, основним лейтмотивом є думка про стан непоправного розділення між людьми, що лише ускладнює і без того складну ситуацію. Примирення, які виникають в кінці Комедії, — це примирення людей із людьми, людей із їхнім світом і їхньою спільнотою чи суспільством. Суспільні умови життя зображуються як більш чесні, нормальні та здорові в результаті конфлікту, як здавалося, між протилежними елементами світу, однак в результаті виявляється, що ці розрізнені елементи гармонізуються й уніфікуються один з одним. Примирення, яке відбувається в кінці Трагедії, як правило, є набагато складнішим. Воно, імовірно, нагадує примирення людей з умовами, у яких вони мають співіснувати і працювати в мирі. Зі свого боку, ці умови розглядаються як вічні та незмінні, і, відповідно, людина не здатна їх змінити чи подолати, а тому має діяти в визначених ними межах. Ці межі визначають те, до чого може чи не може прагнути людина, на що вона може розраховувати в пошуках безпеки та здорового глузду у світі.⁴⁷

Роман і Сатира являють собою взаємовиключні способи перетворення процесів реальності в сюжет. Сатира в інший спосіб, аніж Роман, Комедія і Трагедія, розповідає про можливості та надії людського існу-

⁴⁷ White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1975. С. 8-9.

вання. Вона — погляд на все це крізь Іронію, в атмосфері, обумовленій розумінням граничної неадекватності свідомості для повного розуміння цього світу і щасливого життя в ньому. Сатира передбачає також граничну неадекватність бачень світу, драматично представлених у жанрах Роману, Комедії і Трагедії. Відповідно до сатиричної репрезентації подій і процесів, світ розглядається як «старий», сатирична оповідь містить в собі визнання своєї власної неадекватності як образу реальності. Так вона готує людину до відмови від усіх витончених концептуалізацій світу і передбачає повернення до міфічного осягнення світу та його процесів. Вайт наголошує, що ці чотири архетипові форми історичної оповіді надають нам засоби характеристики різних типів пояснювальних ефектів, яких прагне досягти історик на рівні оповідної побудови сюжету.⁴⁸

На думку Вайта, Трагедія і Сатира є такими способами побудови сюжету, що відповідають інтересам істориків, котрі за сумбуром подій, що містяться в хроніці, або в самій цій плутанині подій вбачають збережену структуру відносин або вічне повернення «того-ж-самого у відмінному». Роман і Комедія підкреслюють виникнення нових сил або умов на основі процесів, що на перший погляд здавалися у своїй сутності незмінними чи такими, що змінюються лише у своїх зовнішніх (феноменальних) формах. Однак кожна з цих архетипових сюжетних структур має своє значення для когнітивних операцій, за допомогою яких історик намагається «пояснити» те, що «дійсно відбулося» в розгортанні процесу подій, образ істинної форми якого ці операції створюють.⁴⁹

Пояснення шляхом аргументації становить інший рівень концептуалізації історичного матеріалу, на якому історик прагне пояснити події в історії (або форму подій, яку він їм надав під час конкретного процесу побудови сюжету), конструюючи номологічно-дедуктивний аргумент. Важливий момент тут полягає в тому, що, оскільки історик передбачає пояснення, за допомогою якого конфігурація подій в оповіді пояснюється чимось на зразок номологічно-дедуктивного аргументу, то, відповідно, таке пояснення має відрізнитися від пояснювального ефекту, що досягається шляхом перетворення історії в сюжет як історії певного типу. Вайт наголошує, що трагічна побудова сюжету, наприклад, також може розглядатися як імплементація законів, які керують людською природою та суспільствами в певних ситуаціях. Оскільки

⁴⁸ Там само: С. 10.

⁴⁹ Там само: С. 11.

ці ситуації вважаються такими, що існують у конкретному часі та місці, їх можна розглядати поясненими через звернення до згаданих принципів у такий самий спосіб, у який природні події пояснюються через визначення універсальних причинних законів, що, як вважається, керують їхніми зв'язками.⁵⁰ Вайт пише:

Я міг би сказати, що, оскільки історик створює «сюжет», за допомогою якого події в розказаній ним історії надається деякий вид формальної зв'язності [formal coherence], він робить теж саме, що і вчений, коли він визначає елементи номологічно-дедуктивного доказу, в якому має бути відображено його пояснення. Однак тут я розрізняю побудову сюжету подій історії [history], розглянутих як елементи історії [story], та характеристику цих подій як складових матриці причинних відношень, що вважаються існуючими в специфічних відрізках часу й простору. Коротше кажучи я на деякий час буду сприймати за чисту монету заяву історика, що він займається і наукою, і мистецтвом, та приймаю відмінність, яка зазвичай проводиться, між *дослідницькими діями вченого* та його *нاراتивними діями*. Ми погоджуємося, що одна справа — це репрезентувати, «що відбулося» і «чому це відбулося саме так, як відбулося», і зовсім інша справа — задати у формі оповіді вербальну модель, пояснюючи на її основі *процес розвитку*, що веде від однієї ситуації до іншої через звернення до загальних законів причинності.⁵¹

Однак, історична наука, зауважує Вайт, тим і відрізняється від науки, що зазвичай історики не мають згоди не лише щодо того, чи існують закони соціальної причинності, до яких вони могли б звертатися з метою надати пояснення певній послідовності подій, але й стосовно того, яку форму повинно мати «наукове» пояснення. Суперечка про те, чи повинні наукові й історичні пояснення мати однакові формальні характеристики, має довгу історію. Прогрес у природничих науках відбувається на основі методологічних домовленостей, які час від часу встановлюються між науковими товариствами, стосовно того, що вважати науковою проблемою, яку форму повинно мати наукове пояснення і які типи даних дозволено вважати доказами в межах наукового підходу до реальності. Серед істориків такої домовленості немає і ніколи не було. Вайт припускає, що це може говорити про протонаукову природу історіописання, однак, тим не менш, варто тримати цей факт на увазі: серед істориків існує вроджена незгода (або брак згоди) відносно того, що вважати специфічно історичним поясненням будь-якої наявної сукупності історичних феноменів. Це є ознакою того, що історичні пояснення приречені засновуватися на рі-

⁵⁰ Там само: С. 11–12.

⁵¹ Там само: С. 12.

зних метаісторичних передумовах стосовно природи історичного поля, що, зі свого боку, породжує різні уявлення про тип пояснення, яке може бути застосовано в історичному аналізі.⁵²

У цьому контексті Вайт робить уточнення, що він говорить про той тип проблем, які виникають, коли два чи більше історика приблизно рівної теоретично підготовки та ерудованості у висновку пропонують альтернативні, хоча й не завжди взаємовиключні, інтерпретації тієї самої сукупності історичних подій або різні відповіді на такі питання, як: «Якою є справжня природа Ренесансу?». У таких ситуаціях, принаймні на одному з рівнів концептуалізації, є залученими різні поняття про природу історичної реальності й про те, яку форму має приймати історичний виклад подій, розглянутий як формальна аргументація.⁵³

Слідуючи ідеям Стівена Пешпера, зокрема викладених в його праці *Світлові гіпотези*, Вайт у своєму аналізі будови історичного знання пропонує вирізнити чотири парадигми тієї форми, якої може набувати історичне пояснення, якщо його розуміти як дискурсивну аргументацію (доказ): Формізм, Органіцизм, Механіцизм, Контекстуалізм.⁵⁴

Формізм націлений на ідентифікацію унікальних характеристик об'єктів, що знаходяться в історичному полі. Відповідно до Формізму, пояснення вважається завершеним, якщо цей набір об'єктів ідентифіковано повною мірою: визначені його клас, загальні та специфічні атрибути, поіменовано. Об'єктами, що піддаються огляду, можуть виступати індивіди або колективи, щось загальне або часткове, конкретні сутності або абстракції. Формістський тип пояснення є представленим у роботах Йогана Гердера, Томаса Карлейля, Жюля Мішле, а також у таких видатних історичних нараторів, як Бартольд Нібур, Теодор Моммзен, Джордж Тревелян. Для формістської концепції дослідження найбільш важливим у дослідженні є унікальність різних історичних діячів [agents], сил [agencies] та дій [acts], що створюють пояснювані «події», а не «ґрунт» чи «сцену», на фоні якої виникають ці сутності. Формістська пояснювальна стратегія має тенденцію до розширення свого «охоплення» — широкого за типами деталей, що вона ідентифікує як такі, які знаходяться в історичному полі. Однак її узагальненням процесів, що відбуваються в полі, часто не вистачає концептуальної точності.⁵⁵

Органіцизм у своїй сутності є більш інтегративним способом по-

⁵² Там само: С. 12–13.

⁵³ Там само: С. 13.

⁵⁴ Там само: С. 13.

⁵⁵ Там само: С. 14–15.

яснення, тому історик-органіцист намагається зображати деталі історичного поля як компоненти синтетичного процесу. В основу Органіцистської стратегії покладено метафізичну прихильність парадигмі відношень «макрокосм — мікрокосм». Історик-органіцист є схильним бачити індивідуальні сутності в ролі компонентів процесу, що створює ціле, яке є більш значущим та якісно відмінним від суми своїх частин. Історики, які працюють в межах цієї стратегії пояснення, наприклад, такі, як Леопольд фон Ранке та більшість «націоналістичних» істориків середини XIX ст. (Г. Зібель, Т. Моммзен, Г. Трайчке), є більш схильними структурувати свої наративи в такий спосіб, щоб показати консолідацію чи кристалізацію із сукупності розрізаних подій деякої інтегрованої сутності, яка є більш значущою, аніж будь-яка індивідуальна сутність, із яких вона складається. Такий підхід до пояснення процесів історичного поля є також характерним для філософів-ідеалістів, зокрема для таких діалектично мислячих, як Георг Гегель.⁵⁶

Вайт зазначає, що прихильники Органіцистської стратегії пояснення, як правило, уникають пошуків законів історичного процесу (на зразок фізики Ньютона чи біології Дарвіна). Історик-органіцист говорить про «принципи» й «ідеї», що визначають перебіг розгортання конкретних процесів в історичному полі та всіх процесів загалом. Для Органіциста такі принципи й ідеї функціонують як гаранті існування фундаментальної свободи людини, а не як обмеження здатності людини досягати в історії специфічних цілей. Тому, хоча Органіцизм розглядає історичний процес у парадигмі виявлення інтегративної природи розгортання історії, взятої як ціле, він не приходять до песимістичних висновків, до яких є схильним Механіцизм, що розмірковує про номологічну природу історичного буття.⁵⁷

Механістична теорія пояснення звертається насамперед до пошуку законів причинності, які визначають наслідки процесів, відкритих в історичному полі. Відповідно до цієї позиції, об'єкти історичного поля конструюються як такі, що існують в модальності «частина — частина», специфічні конфігурації яких зумовлюються законами, що керують ними. Механіцизм розглядає «вчинки» [acts] «дієвців» історичного поля як прояв надісторичної «сили», що виходить із самої «сцени», на якій розгортається «дія» і про яку оповідається в історичній праці. До прихильників Механіцизму відносяться, на думку Вайта, такі історики

⁵⁶ Там само: С. 15.

⁵⁷ Там само: С. 16.

та філософи, як Генрі Бокль, Ішполіт Тен, Алексіс де Токвіль, Карл Маркс. Вони вивчають історію з метою розкрити закони, що дійсно керують її діями, і пишуть історію з метою показати в наративній формі наслідки цих законів. Історик-механіцист вважає пояснення завершеним лише тоді, коли він відкрив закони, що будуть вважатися тими, які визначають перебіг історії так само, як закони фізики визначають розвиток природних процесів. Після цього він накладає згадані закони на факти так, щоб їхні конфігурації сприймалися як функції цих законів.⁵⁸

Контекстуалістська стратегія пояснення є «функціональною» концепцією сенсу або значення подій, представлених в історичному полі. Істотна передумова Контекстуалізму полягає в тому, що події можуть бути пояснені в межах того «контексту», у якому вони відбулися. Концептуалізм, як і Формізм, розглядає історичне поле як «виставу», однак наполягає на тому, що пояснити те, «що відбулося» в історичному полі, є можливим лише на основі дослідження функціональних взаємозв'язків, які існують між дієвцями та силами, що знаходяться в цьому полі на даний момент. Визначення окремого функціонального взаємозв'язку виконується за допомогою операції, яку такі сучасні філософи, як Вільям Волш та Ісає Берлін, назвали «зв'язуванням». Тут пояснення мають на меті визначити «нитки», що поєднують досліджуваних індивідуумів чи інститути з їхнім специфічним соціокультурним «теперішнім». Приклади такого типу пояснювальної стратегії, наголошує Вайт, можна знайти в будь-якого талановитого історика від Геродота до Якоба Буркхарда чи Йогана Хейзінги. Контекстуалістський підхід до проблем історичного пояснення можна розглядати як певну комбінацію розсіюючих імпульсів Формізму й інтегративних імпульсів Органіцизму. Історичний час розглядається Контекстуалізмом у вигляді хвилеподібного руху, у якому деякі фази чи кульмінації визнаються більш значущими, аніж інші. Взаємозв'язки між історичними явищами прослідковуються в такий спосіб, щоб в межах оповіді оприявнити ідеї розвитку й еволюції, що відповідає структуралістському або синхронічному типу репрезентації, внутрішньо притаманному Контекстуалізму.⁵⁹ Вайт зазначає:

Для професійних істориків Формізм та Контекстуалізм представляли межі вибору серед можливих форм, яких може набувати пояснення специфічно «історичного» типу. На противагу цьому, Механіцизм і Органіцизм являли собою ересь в історичному мисленні, як на думку

⁵⁸ Там само: С. 17.

⁵⁹ Там само: С. 18–19.

більшості професійних істориків, так і прихильників серед філософів, які розглядають «філософію історію» як міф, помилку чи ідеологію. До прикладу, впливова праця «Нищія історизму» Карла Поппера є лише довгим обвинувачувальним актом стосовно цих двох типів пояснення в історичній думці.⁶⁰

Пояснення за допомогою ідеологічного підтексту чітко стверджує позицію Вайта щодо визнання існування нередукованого ідеологічного компоненту в будь-якому історичному описі реальності. Ідеологічний вимір історичної оповіді відображує етичний елемент у зайнятій конкретним істориком певної позиції стосовно природи історичного знання та висновків, що можуть бути виявлені шляхом вивчення минулих подій для розуміння теперішнього. Вайт підкреслює, що під терміном «ідеологія» він розуміє набір приписів, які визначають позицію в сучасному світі соціальної практики, і дії відповідно до неї, тобто або вимогу зміни світу, або намагання утримувати його в теперішньому стані. Використовуючи класифікацію, запропоновану Карлом Манхеймом в *Ідеології та утопії*, він постулює чотири типи ідеологічного підтексту: Анархізм, Консерватизм, Радикалізм та Лібералізм, — однак одразу ж підкреслює, що ці терміни не є позначеннями конкретних політичних партій, а відображують загальні ідеологічні вподобання того чи того історика.⁶¹

Зазначені вище чотири ідеологічні позиції Вайт характеризує так: якщо брати проблему соціальних змін, то всі вони визнають їхню неминучість, але по-різному вбачають як їхню бажаність, так і оптимальну швидкість цих змін. З найбільшою підозрою до майбутніх трансформацій соціального статус-кво ставляться Консерватори. Ліберали, Радикали й Анархісти у згаданому сенсі є більш оптимістично налаштованими стосовно змін загалом і більш-менш оптимістичні щодо перспектив швидкої трансформації соціального порядку. Консерватизм розглядає соціальні зміни за аналогією з ростом рослин, лібералізм — за аналогією з «тонким налаштуванням» механізму. В обох типах ідеологічного підтексту передбачається, що структура суспільства є стійкою, однак деякі зміни все ж є неминучими, а сама собою зміна буде найбільш ефективною лише за умови, що зміняться лише окремі частини тотальності, а не її структурні відношення (сенси — поступове вдосконалення того, що є в наявності). Між ти Радикалізм та Анархізм наполягають на необхідності саме структурних трансформацій: перший — із метою перебудови суспільства на новій основі, другий —

⁶⁰ Там само: С. 20.

⁶¹ Там само: С. 21–24.

в інтересах знищення «суспільства» і заміни його на «спільноту» індивідів, об'єднаних разом розумінням їхньої спільної «людяності».⁶²

У відношенні до бажаного темпу соціальних змін зазначені пояснювальні стратегії також мають суттєві відмінності: Консерватизм наполягає на «природному» ритмі; Лібералізм пропонує «соціальний» ритм парламентських дебатів або ритм освітнього процесу й електоральної конкуренції між партіями; Радикалізм та Анархізм припускають можливість трансформацій-катаклізмів із тією відмінністю, що перші більшого значення надають дієвцям (якості влади) і розробці засобів для досягнення таких трансформацій.⁶³

З погляду Консерваторів, історична еволюція полягає в прогресивній розбудові й розвитку наявної інституціональної структури, що розглядається ними як найкраща форма суспільства, на яку людина може «реалістично» розраховувати чи виправдано чекати в нашому тимчасовому існуванні. На противагу цьому, Ліберали уявляють час у майбутньому, коли ця суспільна структура буде покращена та вдосконалена, що має відбутися у віддаленому майбутньому, тому закликають утримуватися від очікувань швидких змін в теперішньому «радикальними» засобами. Радикали являють собою найбільш прогресивно налаштовану групу, оскільки вважають настання позитивних прогресивних змін неминучими, тому зосереджуються на забезпеченні революційних засобів втілення таких змін уже зараз. І лише Анархісти є схильними ідеалізувати віддалене минуле «природно-людської невинності», з якої люди з часом ніби «випали» в сучасний зіпсований соціальний стан. Загалом вони вважають, що досягнення найкращої форми співжиття людей є можливим у будь-який час за умови, якщо людина отримає контроль над своєю людською сутністю або засобом волі, або засобом акту свідомості, що має зруйнувати соціально закладені переконання в законності існуючого соціального ладу.⁶⁴

На думку Вайта, не існує позаідеологічних засад, на основі яких було би можливим об'єктивно розглядати різні концепції історичного процесу й історичного знання, до яких апелюють різні ідеології. Тому не можна стверджувати, що одна концепція історичного знання є більш «реалістичною» чи «науковою», аніж інша, не проявляючи водночас певної упередженості стосовно того, якою має бути специфічно історична чи соціальна наука. Він зацікавлений у тому, щоб показати, у якій спосіб ідеологічні переконання є включеними у спроби історика

⁶² Там само: С. 24.

⁶³ Там само: С. 25.

⁶⁴ Там само: С. 25.

пояснити історичне поле та сконструювати вербальну модель історичних процесів в оповіді.⁶⁵

Вайт звертає увагу на засадничу роль стратегії наративізації через ідеологічний підтекст. Він пише:

Я вважаю, що етичний вимір історичної праці знаходить своє відображення в типі ідеологічного підтексту, за допомогою якого естетичне сприйняття (побудова сюжету) та когнітивна операція можуть бути поєднані у такий спосіб, щоб виводити приписуючі твердження з тих, які можуть здаватися чисто описовими або аналітичними. Історик може «пояснити» те, що відбулося в історичному полі через визначення закону (чи законів), що скеровують сукупність подій, перетворених у сюжет історії, як драму абсолютно Трагічного значення. Або, навпаки, він може знайти Трагічний сенс історії, яку він вибудував у сюжет засобом встановлення «закону», що скерує послідовність артикуляції сюжету. У будь-якому разі моральний підтекст цієї історичної аргументації має бути виведений із тих відносин, які історик вважає існуючими в межах сукупності розглянутих подій, між, з одного боку, сюжетною структурою оповідної концептуалізації, а з іншого — формою аргументації, запропонованої як експліцитно «наукове» (або «реалістичне») пояснення сукупності подій.⁶⁶

У цьому контексті важливо звернути увагу на думку Кріса Лоренца, відповідно до якої нормативні аспекти, пов'язані з вибором перспективи бачення минулого, є найбільш важливими в історіографії, тому що історики сперечаються про них найбільше. Подібно до описових тверджень, в історичних наративах нормативні твердження не існують поодиночі, а з'являються одне за одним, оскільки вони взаємопов'язані на концептуальному рівні. Як описові твердження спираються на теорії спостереження, так і нормативні твердження завжди спираються на теорії моралі, які, на думку Лоренца, цілком очевидно виступають у ролі базового знання. Більш того, доти і у тій мірі, доки спільноти людей будуть виводити свою ідентичність з історії, написання історії буде зберігати нормативний і практичний характер. Цей безпосередній взаємозв'язок між історією та ідентичністю (або «практичний інтерес історії») може пояснити, чому марно намагатися виключити етичні дискусії з практики історіописання. Зазвичай явні протилежні фактуальні твердження виявляються укоріненими в неявних протилежних нормативних судженнях. Тому, наголошує Лоренц, про нормативні погляди істориків краще від самого початку відкрито домовитися (задекларувати й піддавати науковому аналізу, а не відкидати з позиції

⁶⁵ Там само: С. 26.

⁶⁶ Там само: С. 27.

«етичного нейтралітету»), що в результаті дозволить посилити раціональність історичних дискусій.⁶⁷ Виділення ідеологічного підтексту як окремої стратегії наративізації або способу пояснення та інтерпретації у вайтівській концепції історичного наративу, на нашу думку, було першою спробою концептуального аналізу нормативного (ціннісного) виміру історичного знання в сучасній філософії історії.

Підсумовуючи, важливо підкреслити, що в межах вайтівської концепції історичного наратива пропонується певна схема з дванадцяти категорій історичного мислення на зразок дванадцяти кантіанських апіорних категорій розсудку — набір концептуальних інструментів, конкретна комбінація яких визначає, якої форми і змісту в результаті набуде та чи та історична оповідь, створюючи «ефект реальності». Тобто історичний наратив як вербальна модель є своєрідним пазлом із різних форм пояснення історичного матеріалу шляхом побудови сюжету (роман, комедія, трагедія, сатира), засобом формальної аргументації (формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм) і через покладання ідеологічного підтексту (консерватизм, лібералізм, радикалізм, анархізм). Саме тому, що історичний наратив (оповідь) є вербальною або дискурсивною моделлю розгортання історичних процесів, подій і явищ, він створює «ефект реальності», тобто вербальну репрезентацію цих історичних процесів, події та явища — історичної дійсності загалом, а не відображає її такою, якою вона насправді була.

References

1. *Hachko O.* «Arkheolohiia znannia»: do problemy stanovlennia filosofsko-istorychnykh pohliadiv M. Fuko. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*. 2012. Vyp. 4(2). S. 200–207.
2. *Domanska E.* Istoriiia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule. Kyiv : Nika-Tsentr, 2012.
3. *Lorenz Ch.* Istorychne znannia ta istorychna diisnist: na zakhyst «vnutrishnoho realizmu». *Aktualni problemy dukhovnosti* : zb. nauk. prats. Kryvyi Rih, 2020. Vyp. 21. P. 111–156.
4. *Topolskyi Ye.* Yak my pyshemo ta rozumiiemo istoriiu. *Taiemnytsi istorychnoi naratsii*. Kyiv : K.I.S., 2012.

⁶⁷ *Лоренц К.* Історичне знання та історична дійсність: на захист «внутрішнього реалізму». *Актуальні проблеми духовності* : зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2020. Вип. 21. С. 140–141, 144–145.

5. *Collingwood R.G.* The Idea of History. Oxford : The Clarendon Press, 1946.
6. *Danto A.C.* Narration and Knowledge. New York: Columbia University Press, 2007.
7. *Domanska E.* A Conversation with Hayden White. *Rethinking History*. 2008. Vol. 12, № 1 (March). P. 3–21.
8. *Kellner H.* Twenty years after: A note on metahistories and their horizons. *Storia della Storiografia*. 1993. Vol. 24. P. 109–118.
9. *Mandelbaum M.* The Problem of Historical Knowledge. An Answer to Relativism. New York : Liveright Publishing Corporation, 1938.
10. *Spiropoulou A.* History and literature: An interview with Hayden White. *Synthesis*. 2015. № 8. P. 118–124.
11. *White H.* The Historical Event. *The Practical Past*. Evanston, Illinois : Northwestern University Press, 2014. P. 41–62.
12. *White H.* Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore & London : The Johns Hopkins University Press, 1975.
13. *White H.* The question of narrative in contemporary historical theory. *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1987. P. 26–57.
14. *White H.* The value of narrativity in the representation of reality. *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1987. P. 1–25.

THE NARRATIVIZATION STRATEGIES OF HISTORICAL KNOWLEDGE IN HAYDEN WHITE'S THEORY OF HISTORY

Olena Mishalova

Abstract. The paper is devoted to the theory of history of the American philosopher of history Hayden White, in particular, to the strategies of narrativization of historical knowledge in his conception of historical narrative. White believed that there can be no science in the modern sense without theory. His research approach was largely influenced by Maurice Mandelbaum's critical philosophy of history, which laid the analytical foundations of White's theory of historical knowledge, Robin Collingwood's philosophy of history, which drew his attention to the conceptual and methodological similarities between historiography and literature, and Arthur Danto's analytical narrative philosophy of history, according to which a historical fact is considered as a discursive phenomenon and a historical narrative as a form of organization of historical knowledge in the temporal wholes. It should be stressed that White recognized the powerful influence that the ideas of Michel Foucault and French structuralist philosophers, in particular Roland Barthes and Jacques Derrida, had on the formation of his position. It is noted that White considered his approach to be modernist, but, as Ewa Domanska rightly points out, his works show features characteristic of postmodernist discourse, which confirms that White is a multidimensional and interdisciplinary researcher who combined the theory of historiography and literary theory into a broader reflection on the topic of narrative understanding of reality.

According to White's theory of historical knowledge, a historical narrative is a verbal structure in the form of narrative prose discourse that claims to be a model or sign of past structures and processes in order to explain what they were by representing them. He distinguishes the following levels of conceptualization of a historical work: chronicle; story; mode of emplotment; mode of argument; mode of ideological implication. Thus, three obvious dimensions of historical work are postulated: epistemological, aesthetic, and moral, as well as a deep metahistorical dimension on which uncritically accepted paradigms (or styles) of historical thinking function.

It is emphasized that within the framework of the White's conception of historical narrative, a certain scheme of twelve categories of historical thinking is proposed, similar to the twelve Kantian's a priori categories of pure reason – a set of conceptual tools, a specific combination of which will determine what form and content a particular historical narrative will take as a result, creating the «effect of reality». In other words, a historical narrative is a kind of puzzle that consists of various forms of narrativization of historical knowledge: explanation by emplotment (Romance, Comedy, Tragedy, Satire), explanation by formal argument (Formism, Organicism, Mechanism, Contextualism), and explanation by ideological implication (Conservatism, Liberalism, Radicalism, Anarchism). Precisely because the historical narrative is a discursive model of the unfolding of historical processes, events and phenomena, it creates the «effect of reality» that is, a verbal representation of these historical processes, events and phenomena – historical reality as a whole, and does not reflect it as it really was.

Keywords: theory of history, historical narrative, «effect of reality», strategies of narrativization of historical knowledge.

Надійшла до редакції 10 липня 2023 р.

Мішалова Олена Віталіївна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Mishalova Olena

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0001-5469-6451>

elenmishalova@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7678>

НАШІ ПЕРЕКЛАДИ

ПОДОЛАННЯ МЕТАФІЗИКИ ЛОГІЧНИМ АНАЛІЗОМ МОВИ^{*}

Рудольф Карнап

1. Вступ.
2. Значення слова.
3. Метафізичні слова без значення.
4. Смысл речення.
5. Метафізичні псевдоречення.
6. Безсмысленість усієї метафізики.
7. Метафізика як вираження життєвого почуття.

1. Вступ

Від грецьких скептиків до емпіриків 19-го століття було багато *противників метафізики*. Характер їхніх занепокоєнь дуже відрізнявся. Одні оголошували вчення метафізики *хибним*, бо воно суперечило досвідному знанню. Інші вважали її просто *невизначеною* (*ungewiß*), оскільки її питання виходять за межі людського знання. Багато антиметафізиків заявляли, що займатися метафізичними питаннями *марно*; незалежно від того, чи можна на них відповісти, чи ні, не варто ними перейматися; слід повністю присвятити себе практичним завданням, які щодня постають перед активною людиною!

^{*}Переклад виконаний за виданням: *Carnap R. Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache. Erkenntnis. 2. Bd. 1931. S. 219-241.*

Завдяки розвитку *сучасної логіки* стало можливим дати нову і більш точну відповідь на питання про істинність (Gültigkeit) і виправданість метафізики. Дослідження «прикладної логіки» або «епістемології», які ставлять перед собою завдання з'ясувати шляхом логічного аналізу пізнавальний зміст наукових речень, і у такий спосіб значення слів («понять»), що фігурують у цих реченнях, призводять до одного позитивного й одного негативного результату. Позитивний результат досягається у сфері емпіричної науки; прояснюються окремі поняття різних наукових галузей; [220]* демонструється їхній формально-логічний і теоретико-пізнавальний взаємозв'язок. У сфері *метафізики* (включаючи всю філософію цінностей і науку про норми) логічний аналіз призводить до негативного результату, який полягає в тому, що *удавані* (vorgeblichen) *речення цієї сфери є абсолютно безсмысленими*. У такий спосіб досягається радикальне подолання метафізики, яке ще не було можливим із попередніх антиметафізичних позицій. Щоправда, подібні думки вже можна знайти в деяких більш ранніх міркуваннях, наприклад, номіналістичного характеру; але їхнє рішуче впровадження стало можливим лише сьогодні, після того, як інструментарій логіки набув необхідної гостроти завдяки розвитку, якого вона зазнала за останні десятиліття.

Коли ми говоримо, що так звані речення метафізики є *безсмысленими*, ми використовуємо це слово в найбільш строгому сенсі. У нестрогому сенсі ми іноді називаємо речення або питання безсмысленими, якщо його постановка є геть марною (наприклад, питання: «Яка середня вага тіла людей у Відні, чий телефонний номер закінчується на “3”»); або речення, яке є очевидно хибним (наприклад, «у 1910 році у Відні було 6 мешканців»), або речення, яке є не лише емпірично, але й логічно хибним, тобто суперечливим (наприклад, «Кожна з осіб А і В старша за іншу на 1 рік»). Такі речення, навіть якщо вони марні або хибні, усе одно є осмысленими, бо лише осмыслені речення можна розділити на (теоретично) марні та немарні, істинні та хибні. Натомість *безсмысленим* у строгому сенсі є ряд слів, який взагалі не утворює речення в межах певної, заданої мови. Трапляється, що такий ряд слів виглядає на перший погляд так, ніби він є реченням; у такому випадку ми називаємо його *псевдореченням*. Наша теза тепер стверджує, що логічний аналіз викриває *удавані речення метафізики як псевдоречення*.

*Тут і далі по тексту перекладу в квадратних дужках позначено номер сторінки, що відповідає тексту оригінального видання. — *Прим. пер.*

Мова складається з лексики та синтаксису, тобто із запасу слів, які мають значення, і правил побудови речень; ці правила вказують, як із різних видів слів можна утворювати речення. Відповідно, є два види псевдоречень: або в них зустрічається слово, яке лише помилково сприймається як таке, що має значення, або слова, що зустрічаються, мають значення, але поєднані з порушенням правил синтаксису так, що не містять смислу. Ми побачимо на прикладах, [221] що в метафізиці зустрічаються псевдоречення обох типів. Пізніше нам необхідно буде розглянути підстави для нашого твердження, що вся метафізика складається з таких псевдоречень.

2. Значення слова

Якщо слово (у певній мові) має значення, то зазвичай також кажуть, що воно позначає «поняття»; якщо ж тільки здається, що слово має значення, а насправді воно його не має, ми говоримо про «псевдопоняття». Як пояснити виникнення такого поняття? Хіба кожне слово не вводиться в мову лише для того, щоб виразити щось певне, так що воно від самого початку має певне значення? Як у традиційній мові можуть існувати слова без значень? Утім, спочатку кожне слово (за рідкісними винятками, приклади яких ми наведемо пізніше) має значення. У процесі історичного розвитку слово часто змінює своє значення. Й іноді трапляється так, що слово втрачає своє старе значення, не набуваючи нового. Так виникає псевдопоняття.

У чому ж полягає *значення слова*? Які умови мають бути дотримані для слова, щоб воно набуло значення? (Чи ці умови явно сформульовані, як у випадку з деякими словами та символами сучасної науки, чи існують за мовчазною згодою, як у випадку з більшістю слів традиційної мови, для наших міркувань не є важливим). По-перше, має бути зафіксований *синтаксис* слова, тобто спосіб, у який воно зустрічається в найпростішій формі речення, у якій воно може зустрічатися; ми називаємо цю форму його *елементарним реченням*. Елементарною формою речення для слова «камінь» є, наприклад, «х є каменем»; у реченнях цієї форми на місці «х» стоїть будь-яке позначення з категорії речей, наприклад, «цей діамант», «це яблуко». По-друге, для елементарного речення S слова, про яке йдеться, необхідно дати відповідь на таке питання, яке ми можемо сформулювати по-різному:

1. З яких речень *виводиться* S і які речення виводяться з S?
2. За яких умов S є *істинним*, а за яких — *хибним*? [222]
3. Як можна *перевірити* S?

4. Який *смысл* має S?

(1) є правильним формулюванням; формулювання (2) пристосоване до способу вираження логіки, (3) — до способу вираження теорії пізнання, (4) — філософії (феноменології). Вітгенштейн показав, що те, що філософи мають на увазі під (4), схоплюється через (2): *смысл* речення полягає в його критерії істинності. [(1) є «металогічним» формулюванням; детальний виклад металогіки як теорії синтаксису та *смыслу*, тобто відношення вивідності, буде наданий пізніше в іншому місці].

Для багатьох слів, і зокрема для переважної більшості всіх слів науки, можна вказати значення через зведення до інших слів («конституювання»,* означення). Наприклад: ««Членистоногі» — тварини, що мають зчленоване тіло, зчленовані кінцівки і хітиновий покрив тіла». Це дає відповідь на поставлене вище питання для елементарної форми речення слова «членистоногий», а саме для форми речення «річ x є членистоногим»; визначається, що речення цієї форми має виводитись із засновків форми «x — тварина», «x має зчленоване тіло», «x має зчленовані кінцівки», «x має тіло, вкрите хітином», і, навпаки, кожне з цих речень має виводитись із цього речення. За допомогою цих визначень щодо вивідності (інакше кажучи, щодо критерію істинності, способу перевірки, *смыслу*) елементарного речення про «членистоногого» встановлюється значення слова «членистоногий». У такий спосіб кожне слово мови зводиться до інших слів і, зрештою, до слів, що зустрічаються в так званих «реченнях спостереження», або «протокольних реченнях». Саме через це зведення слово набуває свого значення.

Питання про зміст і форму перших речень (протокольних речень), яке поки що не знайшло остаточної відповіді, можна взагалі залишити осторонь нашої дискусії. У теорії пізнання зазвичай кажуть, що перші речення покликаються на «дане», але немає згоди щодо питання, що слід називати даним. Іноді вважають, що речення про дане говорять про найпростіші чуттєві та емоційні якості (наприклад: «тепле», «синє», «радість» тощо); інші схиляються до думки, що перші речення говорять про загальні переживання та відношення подібності між ними; ще одна точка зору полягає в тому, що перші речення також говорять про речі. Попри розбіжності в цих поглядах, очевидно,

* «Конституювання», або «конструювання» — методологія побудови багаторівневої структури понять, які крок за кроком за допомогою означень виводяться з певних вихідних понять. Ця методологія представлена Р. Карнапом у його роботі «Логічна побудова світу» (1928). — *Прим. пер.*

що ряд слів [223] має значення лише тоді, коли встановлені його відношення вивідності з протокольних речень, незалежно від того, чим по суті є ці протокольні речення; і так само слово має значення лише тоді, коли речення, у яких воно може зустрічатися, можна звести до протокольних речень.

Оскільки значення слова визначається його критерієм (інакше кажучи, відношеннями вивідності його елементарного речення, умовами його істинності, способом його перевірки), то не можна, встановивши критерій, ще й вирішувати, що ми хочемо «мати на увазі» під цим словом. Не можна повідомляти менше, ніж критерій, щоб слово набуло чіткого значення; але не можна повідомляти і більше, ніж критерій, бо все інше визначається ним. Значення імпліцитно міститься в критерії; залишається лише зробити його явним.

Уявімо, наприклад, що хтось створює нове слово «бабічне» і стверджує, що існують речі, які є бабічними, і речі, які не є бабічними. Для того, щоб з'ясувати значення цього слова, ми запитаємо автора цього слова про критерій: Як у конкретному випадку встановити, чи є певна річ бабічною, чи ні? Тепер спочатку припустимо, що респондент не дає відповіді; він каже, що для бабічності не існує ніяких емпіричних ознак. У такому випадку ми не будемо вважати вживання цього слова допустимим. Якщо ж, незважаючи на це, той, хто використовує це слово, скаже, що існують бабічні й не бабічні речі, просто для бідного, обмеженого розуму людини залишається вічною таємницею, які речі є бабічними, а які ні, ми будемо вважати це порожньою балаканиною. Але, можливо, він запевнятиме нас, що під словом «бабічне» він щось має на увазі. Утім, із цього ми дізнаємося лише про психологічний факт, що він пов'язує з цим словом якісь ідеї та почуття. Але це не надає слову ніякого значення. Якщо для нового слова не встановлено жодного критерію, то речення, у яких воно зустрічається, нічого не говорять, вони є лише псевдореченнями.

Далі, припустимо, що встановлено критерій для нового слова, наприклад, «бебічне», а саме, нехай речення: «Ця річ є бебічною», — буде істинним тоді і тільки тоді, коли ця річ є чотирикутною. (При цьому для наших міркувань не має значення, чи цей критерій нам вказано явно, чи ми встановлюємо його, спостерігаючи, у яких випадках слово вживається ствердно, а в яких — заперечно). [224] Тут ми скажемо: слово «бебічне» має те саме значення, що й слово «чотирикутне». І вважатимемо неприпустимим, якщо ті, хто вживає це слово, скажуть нам, що вони «мають на увазі» щось інше, ніж «чотирикутне»; що кожна чотирикутна річ справді є також бебічною і навпаки, проте це

лише через те, що чотирикутність є видимим вираженням безічності, але остання є таємною властивістю, яку навіть неможливо сприйняти. Ми заперечимо, що тільки-но тут встановлено критерій, також встановлено, що «безічне» означає «чотирикутне», і що більше немає ніякої свободи «мати на увазі» під цим словом те чи те.

Коротко підсумуємо результат наших міркувань. Нехай « a » — це будь-яке слово, а « $S(a)$ » — елементарне речення, у якому воно зустрічається. Достатня та необхідна умова для того, щоб « a » мало значення, може бути подана в будь-якому з наступних формулювань, які, по суті, говорять про одне й те саме:

1. Відомі *емпіричні характеристики* для « a ».
2. Встановлено, з яких протокольних речень « $S(a)$ » може бути виведене.
3. Встановлені *умови істинності* для « $S(a)$ ».
4. Відомий спосіб *перевірки* « $S(a)$ ».¹

3. Метафізичні слова без значення

Щодо багатьох слів метафізики тепер стає очевидним, що вони не відповідають щойно сформульованій умові, і що вони, таким чином, не мають значення.

Візьмемо як *приклад* метафізичний термін «*принцип*» (зокрема як принцип буття, а не як принцип пізнання або аксіома). Різні метафізики дають відповідь на питання про те, що є (вищим) «принципом світу» (або «речей», «буття», «сущого»), наприклад: вода, число, форма, рух, життя, дух, ідея, несвідоме, дія, благо і таке інше. Щоб відшукати значення слова «принцип» у цьому метафізичному питанні, ми повинні запитати метафізиків, за яких умов речення [225] форми « x є принципом y » має бути істинним, а за яких хибним; інакше кажучи: ми питаємо про ознаки або про дефініцію слова «принцип». Метафізик відповідає приблизно так: « x є принципом y » має означати « y походить з x », «буття y ґрунтується на бутті x », « y складається з x » або подібне. Але ці слова є багатозначними та невизначеними. Вони часто мають чітке значення; наприклад, ми говоримо про річ

¹ Про логічну й теоретико-пізнавальну концепцію, на якій ґрунтується наш виклад, але якої тут можна лише побіжно торкнутися, див: Вітгенштейн, Логіко-філософський трактат, 1922. Карнап, Логічна побудова світу, 1928. Вайсман, Логіка, мова, філософія. (У процесі підготовки).

або процес y , що вона/він «походить» з x , коли ми спостерігаємо, що речі або процеси типу x часто або завжди супроводжуються речами або процесами типу y (каузальний зв'язок у смислі закономірної послідовності). Але метафізик говорить нам, що він має на увазі не це емпірично встановлюване відношення; адже тоді його метафізичні тези були б простими реченнями про досвід такого ж роду, як у фізиці. Слово «походити» не повинно тут мати значення часової послідовності й умовного зв'язку, яке це слово зазвичай має. Але для жодного іншого значення не наводиться ніякого критерію. Отже, удаваного метафізичного значення, яке слово тут, на відміну від емпіричного значення, повинно мати, взагалі не існує. Якщо ми згадаємо первинне значення слова «принцип» («*principium*») (і відповідного грецького слова «*ἀρχή*»), то помітимо, що тут наявний той самий перебіг розвитку. Це слово явно позбавлене первинного значення «початок»; воно вже не повинне означати перше в часі, але перше в іншому, специфічно метафізичному відношенні. Проте критерії для цього «метафізичного відношення» не наводяться. В обох випадках слово позбавили його попереднього значення, не давши йому нового; від слова залишається порожня оболонка. Різні уявлення з більш раннього періоду, коли це слово мало значення, усе ще чіпляються до нього за асоціацією; вони пов'язуються з новими уявленнями та почуттями через контекст, у якому це слово тепер уживається. Але через це слово не набуває значення; і воно залишається позбавленим значення й надалі, доки не буде знайдено спосіб його перевірки.

Інший приклад — це слово «*Бог*». У випадку з цим словом, окрім варіантів його вживання в межах кожної зі сфер, ми повинні розрізняти використання мови в трьох різних випадках або історичних періодах, які, утім, перетікають один в одного в часі. У *міфологічному* вживанні слово має [226] чітке значення. Цим словом (або його аналогами в інших мовах) іноді позначають тілесних істот, які царюють десь на Олімпі, на небі чи в підземному світі, і які наділені силою, мудрістю, добром і щастям більш або менш повною мірою. Іноді це слово також позначає душевно-духовних істот, які, хоча й не мають тіла, подібного до людського, але все ж проявляються в речах чи процесах видимого світу, а отже, можуть бути виявлені емпірично. На відміну від цього, у *метафізичному* вживанні «*Бог*» позначає щось надемпіричне. Це слово явно позбавляється значення тілесної істоти, або духовної істоти, яка перебуває в якомусь тілі. І оскільки йому не надається ніякого нового значення, воно залишається без значення. Утім, часто здається, що слову «*Бог*» надається також

метафізичне значення. Але дефініції, які надаються, виявляються під час ближчого розгляду псевдодефініціями; вони зводяться або до логічно недопустимих поєднань слів (про які буде йтися далі), або до інших метафізичних слів (наприклад: «першопочаток», «абсолют», «безумовне», «незалежне», «самостійне» і т. ін.), але в жодному випадку не до умов істинності його елементарного речення. Для цього слова не виконується навіть перша вимога логіки, а саме вимога вказати його синтаксис, тобто форму його вживання в елементарному реченні. Елементарне речення повинне було б мати тут форму «*x* є богом»; але метафізик або повністю відкидає цю форму, не надавши іншої, або, якщо він її приймає, не вказує синтаксичну категорію змінної *x*. (Категоріями, наприклад, є: тіло, властивості тіл, відношення між тілами, числа та ін.).

Між міфологічним і метафізичним вживанням слова «Бог» знаходиться *теологічне вживання*. Тут немає власного значення, натомість відбувається коливання між двома іншими типами застосуваннями. Деякі теологи мають чітке емпіричне (тобто в нашій термінології «міфологічне») поняття Бога. У цьому випадку псевдоречення відсутні; але недолік для теолога полягає в тому, що за такого тлумачення теологічні речення є емпіричними реченнями і тому підлягають розгляду емпіричною наукою. В інших теологів чітко простежується метафізичне використання мови. У третіх використання мови незрозуміле, [227] чи тому, що вони іноді дотримуються цього, іноді того слововжитку, чи тому, що вони оперують виразами, які не є чітко зрозумілими та коливаються між двома способами використання мови.

Так само як розглянуті приклади «принцип» і «Бог», більшість інших *специфічно метафізичних термінів не мають значення*, наприклад: «ідея», «абсолют», «безумовне», «нескінченне», «буття сущого», «несуще», «річ сама по собі», «абсолютний дух», «об'єктивний дух», «сутність», «буття-в-собі», «буття-в-собі-і-для-себе», «еманація», «маніфестація», «відокремлення», «Я», «не-Я» та ін. Ці вирази нічим не відрізняються від слова «бабічне» в попередньому прикладі. Метафізик говорить нам, що емпіричні умови істинності не можуть бути надані; якщо він додає, що все ж таки щось «має на увазі» під цим словом, то ми знаємо, що йдеться лише про супутні уявлення та почуття, через які слово, проте, не набуває жодного значення. Метафізичні удавані речення, які містять такі слова, не мають смислу, нічого не означають, є лише псевдореченнями. Пізніше ми розглянемо, як можна пояснити їхню історичну появу.

4. Смысл речення

Досі ми розглядали псевдоречення, у яких зустрічається слово, що не має значення. Але існує ще інший тип псевдоречень. Вони складаються зі слів, що мають значення, але скомпоновані з цих слів таким у такий спосіб, що зрештою ніякого смислу не утворюється. Синтаксис мови визначає, які словосполучення допустимі, а які недопустимі. Але граматичний синтаксис природних мов не завжди виконує завдання відкидання безсмыслених словосполучень. Візьмемо для прикладу такі два ряди слів:

1. «Цезар є “4”»,
2. «Цезар є простим числом».

Ряд слів (1) побудований синтаксично неправильно; синтаксис вимагає, щоб на третьому місці стояв не сполучник, а предикат, тобто іменник (з артиклем) або прикметник. Синтаксично правильно побудованим є, наприклад, ряд слів «Цезар є полководцем»; це осмыслений ряд слів, справжнє речення. Але так само синтаксично правильно побудованим є ряд слів (2), оскільки він має ту ж саму граматичну форму, що й зазначене вище речення. А втім, (2) є [228] безсмысленим. «Просте число» — це властивість чисел; її не можна ні приписати людині, ні заперечити відносно неї. Оскільки (2) виглядає як речення, але не є реченням, нічого не означає, не виражає жодного стану справ, який має місце чи не має місця, то ми називаємо цей рядок слів «псевдореченням». Через те, що граматичний синтаксис не порушений, спочатку легко можна припуститися помилкової думки, що ми тут все ж маємо справу з реченням, хоча й хибним. Проте «а є простим числом» хибне тоді і тільки тоді, коли «а» ділиться на натуральне число, яке не є «а» або «1»; очевидно, що тут неможливо підставити «Цезар» замість «а». Цей приклад був обраний таким чином, щоб було легко помітити безсмысленість; у деяких метафізичних так званих реченнях не так легко виявити, що вони є псевдореченнями. Те, що у звичайній мові можна створити безглуздий ряд слів, не порушуючи правил граматики, свідчить про те, що, з погляду логіки, граматичний синтаксис є недостатнім. Якби граматичний синтаксис повністю відповідав логічному синтаксису, то ніякі псевдоречення не могли б виникнути. Якби граматичний синтаксис розрізняв не тільки такі частини мови, як іменники, прикметники, дієслова, сполучники та ін., але й проводив би в межах цих частин мови певні розмежування, яких вимагає логіка, то жодні псевдоречення не могли б бути утворені. Наприклад, якби іменники граматично розбивалися на декілька частин мови, залежно

від того, чи вони позначають властивості тіл, чи чисел тощо, то слова «полководець» і «просте число» відносилися б до граматично різних частин мов, і (2) було б так само лінгвістично неправильним, як і (1). Отже, у правильно побудованій мові всі безсміслені ряди слів були б подібні до прикладу (1). Тим самим вони б уже певною мірою автоматично виключалися за допомогою граматики; тобто, щоб уникнути безсмісленості, треба було б звертати увагу не на значення окремих слів, а на частину мови, до якої вони належать («синтаксичну категорію», наприклад: річ, властивість речі, відношення між речами, число, властивість числа, числові відношення і т. ін.). Якщо наша теза про те, що речення метафізики є псевдореченнями, правильна, то в логічно коректній мові метафізику не можна було б виразити. Звідси випливає велике філософське значення для завдання побудови логічного синтаксису, над яким зараз працюють логіки. [229]

5. Метафізичні псевдоречення

Тепер ми наведемо кілька прикладів метафізичних псевдоречень, у яких особливо яскраво помітно, що порушується логічний синтаксис, хоча історично-граматичний синтаксис зберігається. Ми вибираємо кілька речень із того метафізичного вчення, яке сьогодні має найбільший вплив в Німеччині²

«Дослідженню підлягає тільки суще і більше — *ніщо*; лише суще і далі — *ніщо*; одне-єдине суще, а поза ним — *ніщо*. Як справи з цим *ніщо*? — Чи існує *ніщо* тільки тому, що є ні, тобто заперечення? Або навпаки? Існує заперечення та ні тільки тому, що існує *ніщо*? — Ми стверджуємо: *ніщо* первинніше за ні та заперечення. — Де ми шукаємо *ніщо*? Як ми знаходимо *ніщо*? — Ми знаємо *ніщо*. — Страх виявляє *ніщо*. — Чого і чому ми боялися й було «власне» — *ніщо*. І справді: саме *ніщо* — як таке — було там. — Як справи з *ніщо*? — *Ніщо* саме себе *ніщить*».

Щоб показати, що можливість утворення псевдоречень базується на логічному дефекті мови, ми пропонуємо наведену нижче схему. Речення у стовпчику I є як граматично, так і логічно бездоганими, тобто осмисленими. Речення у стовпчику II (за винятком В3) граматично повістю аналогічні тим, що у I. Форма речень ПА (як

² Наступні цитати (курсив з оригіналу) взяті з: *М. Гайдел'єр*, Що таке метафізика? 1929. Ми могли б з таким самим успіхом взяти уривки з будь-якого іншого з численних метафізиків сьогодення чи минулого; але вибрані нами уривки, як нам здається, особливо яскраво ілюструють нашу позицію.

запитання та відповідь) не відповідає вимогам, що мають висуватися до логічно правильної мови. Проте вони все ж є осмисленими, оскільки їх можна перекласти правильною мовою, як показує речення IIIA, яке має той самий смисл, що й IIA. Недоцільність форми речення IIA проявляється в тому, що ми з неї, за допомогою граматично бездоганних операцій, можемо перейти до безсмыслених форм речень IIB, що взяті з наведеної вище цитати. Ці форми взагалі не можуть бути утворені правильною мовою стовпчика III. Проте, їхня безсмысленість помітна не одразу, оскільки легко можна обманутися аналогією з осмисленими [230] реченнями IIB. Отже, виявлена тут вада нашої мови полягає в тому, що вона, на відміну від логічно правильної мови, дозволяє граматичну тотожність за формою між осмисленими та безсмысленими рядами слів. До кожного речення додається відповідна формула символами логіки; ці формули дозволяють особливо чітко побачити недоцільність аналогії між IIA та IIA і виникнення на її основі безсмыслених утворень IIB.

I. Осмислені речення звичайної мови.	II. Виникнення безсмыслених речень з осмислених у звичайній мові.	III. Логічно правильна мова.
А. Що там надворі? <i>Надворі (?)</i> Надворі дощ. <i>Надворі (дощ)</i>	А. Що там надворі? <i>Надворі(?)</i> Надворі ніщо. <i>Надворі (ніщо)</i>	А. Немає нічого (не існує нічого, немає нічого в наявності), що знаходиться надворі. $\sim(\exists x) \bullet \text{Надворі}(x)$
В. Як справи з цим дощем? (тобто, що робить дощ або що ще можна сказати про цей дощ?) <i>?(дощ)</i> 1. Ми знаємо дощ. <i>Знаємо(дощ)</i> 2. Дощ дощить. <i>Дощить(дощ)</i>	В. Як справи з цим ніщо? <i>?(ніщо)</i> 1. «Ми шукаємо ніщо», «Ми знаходимо ніщо», «Ми знаємо ніщо». <i>Знаємо(ніщо)</i> 2. «Ніщо ніщить». <i>Ніщить(ніщо)</i> 3. «Ніщо існує лише тому, що...» <i>Існує(ніщо)</i>	В. <i>Усі ці форми взагалі не можна утворити.</i>

За більш детального розгляду псевдоречень у IIB проявляються

ще певні відмінності. Утворення речень (1) просто ґрунтується на помилці, що слово «ніщо» використовується як ім'я предмета, оскільки у звичайній мові його переважно використовують у такій формі для формулювання заперечного речення про існування (див. ІА). Натомість у правильній мові цій же меті слугує не особливе ім'я, а певна логічна форма речення (див. ІІА). У реченні ІІВ 2 додається також щось нове, а саме утворення слова «ніщити», яке не має значення, отже, речення є безсмысленим з двох підстав. Ми раніше пояснювали, що слова метафізики, які не мають значення, зазвичай виникають тому, що слово, яке мало значення, через метафоричне використання в метафізиці цього значення позбавляється. Тут же маємо справу з одним із рідкісних [231] випадків, коли вводиться нове слово, яке з самого початку не має ніякого значення. Речення ІІВ 3 також відкидається з двох підстав. У помилковості використання слова «ніщо» як імені предмета воно збігається з попередніми реченнями Але воно також містить у собі суперечність. Навіть якщо було б допустимо ввести «ніщо» як ім'я або ознаку предмета, в означенні цього предмета заперечувалося б його існування, а в реченні (3) воно знову б приписувалося. Отже, це речення, якщо воно не було б уже безсмысленим, було би суперечливим, тобто безглуздом.

Зважаючи на грубі логічні помилки, які ми знаходимо в реченнях ІІВ, ми могли б зробити припущення, що в цій цитованій роботі слово «ніщо», можливо, має зовсім інше значення, ніж зазвичай. І це припущення ще більше посилюється, коли ми там читаємо, що страх виявляє ніщо, що ніщо саме як таке полягає у страху. Тут слово «ніщо», здається, означає певний емоційний стан, можливо, релігійного характеру або щось, що лежить в основі такого почуття. Якби це мало місце, то згадані логічні помилки в реченнях ІІВ не трапились би. Але початок наведеної на сторінці 128 цитати показує, що таке тлумачення неможливе. З поєднання «тільки» та «і більше ніщо» чітко зрозуміло, що слово «ніщо» тут має звичайне значення логічної частки, яка слугує для вираження заперечного речення про існування. За цим введенням слова «ніщо» безпосередньо сліддує головне питання трактату: «Як справи з цим ніщо?»

Наше занепокоєння щодо того, чи не є наше тлумачення часом неправильним, усе ж повністю зникає, коли ми бачимо, що автор трактату чітко розуміє, що його питання та речення суперечать логіці. «Питання і відповідь щодо ніщо однаково абсурдні (widersinnig). — — Загальновідоме основне правило мислення взагалі, закон несуперечності, загальна «логіка» знімають це питання». Тим гірше для логіки!

Ми повинні скинути її панування: «Якщо сила *розсудку* в царині питань про ніщо і буття руйнується, то це вирішує і долю панування “логіки” в межах філософії. Ідея “Логіки” сама [232] *розчиняється* у вирі більш первинного питання». Але чи погодиться розсудлива наука з виром алогічних запитань? На це в нас уже також є відповідь: «Удавана розсудливість та вищість науки стають смішними, якщо вона не сприймає ніщо всерйоз». Отже, ми знаходимо гарне підтвердження нашої тези; метафізик сам приходиться до висновку, що його питання і відповіді несумісні з логікою та способом мислення науки.

Різниця між нашою тезою і тезою *попередніх антиметафізиків* тепер очевидна. Метафізика не розглядається нами як «лише вигадка» або «казка». Речення казки суперечать не логіці, а тільки досвіду; вони повністю наповнені смыслом, хоча і хибні. Метафізика не є «*забобом*»; можна вірити в істині та хибні речення, але не в позбавлені смыслу ряди слів. Метафізичні речення також не можна розглядати як «*робочі гіпотези*», оскільки для гіпотези суттєвим є відношення вивідності до (істинних або хибних) емпіричних речень, і саме це відсутнє у псевдоречень.

Покликаючись на так звану *обмеженість людських пізнавальних здібностей*, для порятунку метафізики іноді висувають таке заперечення: хоча метафізичні речення не можуть бути перевірені людиною або будь-якою іншою смертною істотою, але, можливо, їх можна розглядати як припущення про те, як би істота з вищою або навіть досконалою пізнавальною здатністю відповіла на наші запитання, і як припущення вони, принаймні, усе ж матимуть сенс. На це заперечення ми відповімо так. Якщо значення слова неможливо вказати, або ряд слів не складений синтаксично правильно, то питання навіть не виникає. (Подумайте, наприклад, над псевдопитаннями: «Чи є цей стіл бабичим?», «Чи число сім святе?», «Які числа темніші: парні чи непарні?»). Де немає питання, там навіть всезнаюча істота не може відповісти. Наш опонент, можливо, тепер скаже: як зрячий може дати сліпому нове знання, так вища істота може дати нам метафізичне знання, наприклад, чи є видимий світ проявом духу. Тут ми повинні обміркувати, що означає «нове знання». Ми дійсно можемо уявити собі зустріч із тваринами, які [233] повідомляють нам про новий смысл. Якби ці істоти довели нам теорему Ферма, винайшли новий фізичний інструмент або встановили до того невідомий закон природи, то наше знання збагатилося б завдяки їхній допомозі. Адже такі речі ми можемо перевірити, так само як і сліпий може зрозуміти всю фізику (і всі речення зрячого) і перевірити їх. Але якщо зазначені

істоти нам говорять щось, що ми не можемо верифікувати, то ми не можемо це й зрозуміти; для нас немає тут жодного повідомлення, а тільки звучання мови без смислу, хоча і, можливо, з асоціативними уявленнями. Отже, через іншу істоту, незалежно від того, чи вона знає більше, чи менше, чи все, наші знання можуть бути лише кількісно розширені, але не можуть бути додані знання принципово нового типу. Те, що нам невідоме, за допомогою іншого може стати більш відомим; але те, що є для нас незбагненим, безсмысленим, не може стати для нас осмисленим за допомогою іншого, як би багато він не знав. Тому ні Бог, ні диявол не можуть допомогти нам із метафізикою.

6. Безсмысленість усієї метафізики

Усі приклади метафізичних речень, які ми проаналізували, взяті лише з одного трактату. Але результати також стосуються й інших метафізичних систем у подібний, почасти буквальний спосіб. Якщо в тому трактаті схвально цитується речення Гегеля («Чисте буття і чисте ніщо є, отже, одним і тим самим»), то це звернення є цілком виправданим. Метафізика Гегеля має логічно той самий характер, який ми знаходимо в сучасній метафізиці. Те ж саме стосується й інших метафізичних систем, хоча спосіб їхнього використання мови та види логічних помилок можуть більш-менш відрізнятися від розглянутих прикладів.

Немає необхідності наводити тут подальші приклади для аналізу окремих метафізичних речень різних систем. Слід вказати лише на найпоширеніші типи помилок.

Напевно, більшість логічних помилок, допущених у псевдореченнях, обумовлені логічними вадами, які пов'язані з вживанням слова «бути» в нашій мові (і відповідних слів у решті, принаймні більшості, європейських мов). Перша помилка — це двозначність слова «бути»; в одних випадках його використовують як зв'язку перед предикатом [234] («я є голодним»), а в інших — як позначення існування («я є»). Ця помилка погіршується тим, що метафізики часто не усвідомлюють цю двозначність. Друга помилка полягає у формі дієслова в другому значенні, — *існування*. Завдяки дієслівній формі здається, що предикат наявний там, де його немає. Давно вже відомо, що існування не є ознакою (див. Кантове спростування онтологічного доведення існування Бога). Проте тільки сучасна логіка є тут повністю послідовною: вона вводить знак існування в такий синтаксичній формі, що він не може бути віднесений до знаку предмета як предикат, а

лише до самого предиката (пор. наприклад, речення IIIA в таблиці на с. 130). Більшість метафізиків із часів античності спокушались на псевдоречення з дієслівною, а отже, предикативною формою слова «бути», наприклад: «я є», «Бог є».

Приклад цієї помилки ми знаходимо в «*cogito, ergo sum*» Декарта. Ми не будемо зважати на змістовні застереження, які були висунуті проти засновку — а саме, чи є речення «я мислю» адекватним вираженням того стану справ, який мається на увазі, чи, можливо, містить гіпостазування, — і розглядатимемо ці два речення лише з формально-логічного погляду. Тут ми помічаємо дві суттєві логічні помилки. Перша міститься у висновку «я є». Дієслово «бути» тут безперечно вжите у значенні «існування»; оскільки зв'язка не може використовуватись без предиката; адже «я є» Декарта завжди розуміється в цьому смислі. Але тоді це речення порушує вищезазначене логічне правило, що існування може бути висловлене тільки у зв'язку з предикатом, а не у зв'язку з ім'ям (суб'єктом, власним ім'ям). Речення про існування не має форми «а існує» (як тут: «я є», тобто «я існую»), але «існує щось такого чи такого виду». Друга помилка полягає в переході від «я мислю» до «я існую». Якщо з речення « $P(a)$ » (« a має властивість P ») виводиться речення про існування, то це речення може виражати існування тільки щодо предиката P , а не щодо суб'єкта a у засновку. Із «я є європейцем» не випливає «я існую», а тільки — «існує європеєць». Із «я мислю» не випливає «я є», тільки «існує хтось, хто мислить».

Те, що наші мови виражають існування за допомогою дієслова («бути» або «існувати»), ще саме собою не є логічною помилкою, а лише недоцільним, небезпечним. Через дієслівну форму можна дуже легко спокуситися помилковим поглядом, що існування є предикатом; це може призвести до таких логічно викривлених, а відтак позбавлених смислу висловлювань, які ми щойно розглянули. Те саме походження мають такі форми, як «суще», «не-суще», які здавна відігравали велику роль у метафізиці. У логічно правильній [235] мові такі форми взагалі не можна утворити. Виглядає так, що в латинській і німецькій мовах, можливо, під впливом грецького зразка, форми «*ens*» або «*seiend*» («суще») були введені спеціально для використання метафізиками; тож, мову зробили логічно гіршою, хоча гадали, що виправляють недолік.

Інше дуже поширене порушення логічного синтаксису — це так зване «*змішування сфер*» понять. Тоді як раніше зазначена помилка полягає в тому, що знак з непередикативним значенням використовується як предикат, тут предикат використовується хоча як предикат, але предикат іншої «сфери»; відбувається порушення правил так званої «теорії типів». Конструйований приклад для цього — розгляньте вище

речення: «Цезар є просте число». Власні імена та слова на позначення чисел належать до різних логічних сфер, а тому й предикати для осіб (наприклад, «полководець») і чисел (наприклад, «просте число») також належать до різних сфер. Помилка змішування сфер, на відміну від попередньо розглянутого використання у мові дієслова «бути», не належить виключно метафізиці, а дуже часто трапляється в розмовній мові. Але тут це рідко призводить до безсмысленості; багатозначність слів щодо сфер має тут таку природу, що її легко можна усунути.

Приклад: 1. «Цей стіл більший, ніж той». 2. «Висота цього столу більша, ніж висота того столу». Тут слово «більший» у (1) використовується як відношення між предметами, у (2) як відношення між числами, тобто для двох різних синтаксичних категорій. Помилка тут несуттєва; її можна було б виправити, наприклад, якщо написати «більше₁» та «більше₂»; «більше₁» визначається тоді через «більше₂» тим, що форма речення (1) тлумачиться як еквівалентна (2) (і деяким іншим подібним).

Оскільки змішування сфер у розмовній мові не завдає шкоди, звичай на це взагалі не звертають уваги. Хоч це й доцільно для звичайного використання мови, але в метафізиці має згубні наслідки. Тут, спокусившись звичкою з буденної мови, дозволяють собі таке змішування сфер, яке вже не можна перевести в логічно правильну форму, як це можна зробити в буденній мові. Псевдоречення подібного типу можна особливо часто знайти, наприклад, у Гегеля і Гайдеґгера, який разом із багатьма характерними рисами Гегелевої мовленнєвої форми перейняв також деякі її логічні недоліки. (Наприклад, настанови, які мали б стосуватися предметів певного типу, натомість відсилають до настанов [236] цих предметів стосовно «буття» або «тут-буття» або відношень між цими предметами).

Після того, як ми з'ясували, що багато метафізичних речень є безсмысленими, постає питання, чи існує все ж у метафізиці деякий запас осмыслених речень, які залишилися б, коли ми усунемо безсмыслені.

З наших результатів можна було б дійти висновку, що метафізика містить велику небезпеку впасти в безсмысленість, а отже, якщо хтось хоче займатися метафізикою, він повинен намагатися уникати цієї небезпеки. Але насправді не може бути ніяких осмыслених метафізичних речень. Це впливає із завдання, яке метафізика ставить перед собою: вона хоче знайти і представити пізнання, яке недоступне емпіричній науці.

Вище ми зазначили, що смисл речення полягає в методі його перевірки. Речення стверджує лише те, що в ньому може бути перевірено.

Тому речення, якщо воно взагалі щось стверджує, може стверджувати лише емпіричний факт. Про те, що в принципі лежить поза межами досвіду, не можна нічого ні сказати, ні подумати, ні запитати.

(Осмислені) речення поділяються на такі види: по-перше, є речення, які істинні лише в силу своєї форми («тавтології» за Вітгенштейном; вони приблизно відповідають «аналітичним судженням» Канта); вони нічого не говорять про дійсність. До цього виду належать формули логіки й математики; вони самі вони не є висловлюваннями про дійсність, але служать для перетворення таких висловлювань. По-друге, існують заперечення таких речень («*суперечності*»); вони містять суперечність, отже, за своєю формою є хибними. Для всіх інших речень рішення про істинність чи хибність залежить від протокольних речень; отже, вони є (істинними чи хибними) *реченнями про досвід* і належать до царини емпіричної науки. Якщо хочуть утворити речення, яке не належить до цих видів, то воно автоматично стає безсмысленим. Оскільки метафізика не висловлює аналітичні речення і не хоче потрапити до царини емпіричної науки, їй доводиться використовувати слова, для яких не надається ніяких критеріїв, і які відтак є позбавленими значення, або ж так підбирати слова, що мають значення, що вони не утворюють ні аналітичне (або суперечливе) речення, ні емпіричне речення. В обох випадках необхідно утворюються псевдоречення. [237]

Логічний аналіз, таким чином, виносить вирок безсмысленості будь-якому удаваному пізнанню, яке прагне перевищити досвід або вийти за його межі. Цей вирок насамперед стосується будь-якої спекулятивної метафізики, будь-якого удаваного пізнання, що базується на *чистому мисленні* або *чистій інтуїції*, які вважають, що можуть обійтися без досвіду. Але цей вирок стосується також тієї метафізики, яка, відштовхуючись від досвіду, прагне, за допомогою особливих висновків, пізнати те, що лежить поза досвідом або *за його межами* (отже, це стосується, наприклад, невіталістичної тези про «ентелехію», що відбувається в органічних процесах і не може бути досягнута фізично; питання про «сутність причино-наслідкового зв'язку», крім виявлення певних закономірностей слідування одного з іншого; розмов про «річ саму по собі»). Далі вирок стосується будь-якої *філософії цінностей* чи *філософії норм*, будь-якої етики або естетики як нормативної дисципліни. Адже об'єктивна істинність цінності або норми не може (також за поглядами філософів цінностей) бути емпірично перевірена або виведена дедуктивно з емпіричних речень; тому її взагалі не можна висловити (за

допомогою осмисленого речення). Інакше кажучи: або «доброму» і «прекрасному» й іншим предикатам, що використовуються в нормативних науках, надають емпіричні ознаки, або ні. Речення з предикатом подібного роду стане в першому випадку емпіричним судженням про факти, але не ціннісним судженням; у другому випадку воно буде псевдореченням; речення, яке висловлює ціннісне судження, взагалі неможливо утворити.

Вирок безсмысленості зрештою стосується і тих метафізичних напрямів, які зазвичай помилково називають напрямками теорії пізнання, а саме *реалізму* (якщо він хоче сказати більше, ніж емпіричний висновок, що процеси демонструють певну закономірність, що дає можливість застосувати індуктивний метод) і його противників: суб'єктивного *ідеалізму*, соліпсизму, феноменалізму, *позитивізму* (у попередньому смислі).

Але що тоді взагалі залишається для *філософії*, якщо всі речення, які щось означають, мають емпіричну природу й належать до реальної науки? Те, що залишається, — не речення, не теорія, не система, а лише *метод*, а саме метод логічного аналізу. Ми показали вище його застосування в негативному використанні: він слугує тут для усунення слів, які не мають значення, безсмыслених псевдоречень. У його [238] позитивному використанні він застосовується для прояснення осмислених понять і речень, для логічного обґрунтування реальної науки та математики. Зазначене негативне застосування методу є необхідним і важливим у нинішній історичній ситуації. Але більш плідним навіть у теперішній практиці є позитивне застосування; хоча тут ми не маємо змоги більш детально на цьому зупинитися. Саме зазначене завдання логічного аналізу, дослідження засад науки і є тим, що ми розуміємо під «науковою філософією» на противагу метафізиці; саме над цим завданням прагне працювати більшість дописувачів цього журналу.

На запитання про логічний характер речень, які ми отримуємо в результаті логічного аналізу, наприклад, речень цієї та інших робіт із логіки, тут можна відповісти лише в тому сенсі, що ці речення є частково аналітичними, а частково емпіричними. Ці речення про речення та частини речень належать почасти до чистої *металогіки* (наприклад, «послідовність, що складається зі знаку існування та імені предмету, не є реченням»), почасти до описової металогіки (наприклад, «ряд слів на певному місці в книзі не має смислу»). Металогіка буде розглянута в іншому місці; водночас буде показано, що металогіка, яка говорить про речення мови, сама може бути сформульована в цій мові.

7. Метафізика як вираження життєвого почуття

Коли ми кажемо, що речення метафізики абсолютно безсмысленні, що вони нічого не означають, то навіть той, хто суто раціонально погоджується з нашими результатами, усе ж буде відчувати себе дещо спантеленим: навіщо ж стільки людей різних часів і народів, серед них видатні уми, витрачали стільки зусиль і справжнього запалу на метафізику, якщо вона складається лише з безглуздо нанизаних один на одне слів? І як зрозуміти, що ці твори й донині справляють такий великий вплив на читачів і слухачів, якщо вони є навіть не помилковими, а взагалі нічого не містять? Ці сумніви є слушними, адже метафізика справді щось містить; тільки те, що вона містить, не є теоретичним змістом. (Псевдо)речення метафізики *не слугують для представлення станів справ*, ні існуючих (тоді вони були б істинними реченнями), ні неіснуючих (тоді вони принаймні були б хибними реченнями); вони слугують для *вираження життєвого почуття*. [239]

Можливо, слід припустити, що метафізика походить із *міфу*. Дитина гнівається на «поганий стіл», об який вона вдарилася; первісна людина намагається умилостивити загрозливого демона землетрусу або із вдячністю вшановує божество плодоносного дощу. Тут перед нами персоніфікації природних явищ, які є квазіпоетичним вираженням емоційного ставлення людини до навколишнього середовища. Нащадками міфу виступають, з одного боку, поезія, яка свідомо збагачує та збільшує досягнення міфу для життя, а з іншого — теологія, у якій міф розвивається до системи. У чому ж полягає історична роль метафізики? Можливо, слід бачити в ній заміну теології на рівні систематичного, понятійного мислення. На заміну (нібито) надприродним джерелам пізнання теології тут приходять природні, але (нібито) надемпіричні джерела пізнання. За ближчого розгляду навіть у вбранні, що неодноразово змінювалося, можна впізнати той самий зміст, що і в міфі: ми бачимо, що метафізика також виникає з потреби виразити життєве почуття, настрої, у якому живе людина, емоційно-вольове ставлення до навколишнього середовища, до людей навколо, до завдань, якими вона займається, до долі, яку вона переживає. Це життєве почуття виражається здебільшого несвідомо, в усьому, що людина робить і каже; воно також закарбовується в рисах її обличчя, можливо, навіть у поставі під час ходи. Деякі люди відчують потребу у створенні особливого вираження свого життєвого почуття, у якому воно може бути сприйняте більш концентровано та з більшою силою. Якщо такі люди мистецьки обдаровані, то вони знаходять можливість

висловитися через створення витворів мистецтва. Те, як у стилі та виді твору мистецтва проявляється життєве почуття, уже з'ясовано різними дослідниками (наприклад, Дільтеєм і його учнями). (Тут часто використовується вираз «світогляд»; ми воліємо його уникати через його двозначність, яка розмиває різницю між життєвим почуттям і теорією, що є вирішальним для нашого аналізу). Водночас для нашого розмірковування суттєвим є лише те, що мистецтво є адекватним, а метафізика — неадекватним засобом вираження життєвого почуття. Саме собою, звичайно, не було б нічого поганого у використанні будь-яких засобів вираження. Проте у випадку з [240] метафізикою справа в тому, що через форму своїх творів вона видає себе за те, чим насправді не є. Ця форма полягає в системі речень, які (нібито) перебувають у зв'язках обґрунтування одне до іншого, тобто у формі теорії. У такий спосіб імітується наявність теоретичного змісту, але насправді, як ми бачили, його немає. Не тільки читач, а й сам метафізик перебуває в омані, що в метафізичних реченнях щось висловлюється, описується стан справ. Метафізик вірить, що займається цариною, де йдеться про істинність і хибність. Але насправді він нічого не висловив, а лише виразив щось, як художник. Про те, що метафізик перебуває в цій омані, не можна дізнатися з того, що він використовує мову як засіб вираження та розповідні речення як форму вираження; адже те ж саме робить і лірик, не обманюючись при цьому. Але метафізик наводить аргументи для своїх речень, вимагає погодитися з їхнім змістом, полемізує з метафізиком іншого напрямку, намагаючись спростувати його речення у своїй роботі. Натомість лірик не намагається у своєму вірші спростувати речення з вірша іншого лірика; адже він знає, що знаходиться в царині мистецтва, а не теорії.

Можливо, найчистішим засобом вираження життєвого почуття є музика, оскільки вона найбільш позбавлена всього предметного. Гармонійне життєве почуття, яке метафізик хоче виразити в моністичній системі, більш чітко виражається в музиці Моцарта. А якщо метафізик висловлює своє дуалістично-героїчне життєве почуття в дуалістичній системі, то чи не робить він це, мабуть, тільки тому, що йому бракує здатності Бетховена виразити це життєве почуття адекватним засобом? Метафізики — це музиканти без музичного таланту. Але замість того, щоб, з одного боку, реалізовувати цю схильність у царині науки, а з іншого боку, задовольняти потребу самовираження в мистецтві, метафізик змішує їх і створює конструкцію, яка нічого не дає для пізнання, а для життєвого почуття є недостатньою.

Наше припущення, що метафізика є заміником, хоч і недостатнім,

для мистецтва, здається, підтверджується і тим фактом, [241] що метафізик, який володів, можливо, найсильнішим художнім талантом, а саме Ніцше, найменше піддавався помилці такого змішування. Велика частина його творів має здебільшого емпіричний зміст; тут йдеться, наприклад, про історичний аналіз певних явищ мистецтва або історично-психологічний аналіз моралі. Але у творі, де він найбільше виражає те, що інші виражають через метафізику або етику, а саме в «Заратустрі», він обрав не теоретичну форму, що вводить в оману, а явно форму мистецтва, поезії.

Додаток під час коректури. А втім, я з радістю помітив, що рішуче несприйняття сучасної філософії ніщо було висловлене від імені логіки також й іншими людьми. Оскар Краус у своїй доповіді («Про все і ніщо». Лейпцизьке радіомовлення. 1 травня 1930 року. *Philos. Hefte* 2. S. 140. 1931) робить деякі зауваження щодо історичного розвитку філософії ніщо і говорить про Гайдеггера: «Наука зробила б із себе посміховисько, якби сприйняла це [ніщо] всерйоз... Адже ніщо так не загрожує репутації всієї філософської науки, як відродження цієї філософії нічого та всього». Далі Гільберт у своїй доповіді («Основи елементарної теорії чисел», грудень 1930 року, Філософське товариство Гамбурга; *Math. Ann.* 104, S. 485. 1931) робить таке зауваження, не називаючи ім'я Гайдеггера: «В одній з недавніх філософських лекцій зустрічається речення: "Ніщо — це абсолютне заперечення всезагальності сущого". Це речення повчальне тому, що воно, незважаючи на його лаконічність, ілюструє усі головні порушення основних положень, висунутих у моїй теорії доведень».

*Переклад з німецької О.Є. Оліфер та Н.П. Козаченко.
Наукова редакція Я.В. Шрамка.*

Надійшла до редакції 1 вересня 2023 р.

 <https://doi.org/10.31812/apm.7695>

ЯК І ЧОМУ КАРНАП ДОЛАВ МЕТАФІЗИКУ?

Надія Козаченко

Анотація. У статті представлено короткий нарис створення фундаментальної статті Рудольфа Карнапа «Подолання метафізики через логічний аналіз мови». Ми розглядаємо науковий шлях Рудольфа Карнапа, який разом зі спрямованістю Віденського гуртка приводить до антиметафізичної настанови, що втілювалася в «Логічний побудову світу» та «Науковому світорозумінні». Ми висвітлюємо культурно-історичні умови створення «Подолання метафізики через логічний аналіз мови», її наукові та філософські підґрунтя, аналізуємо вплив сучасників на розвиток відповідних ідей Карнапа. Далі ми здійснюємо детальний аналіз методу подолання метафізики, який представляє Карнап. Ми спробували відтворити рух карнапівських ідей у широкому філософському контексті за допомогою залучення його попередніх робіт і розвідок філософів, на які він спирався. Ми прослідковуємо не лише філософську, але й культурну складову карнапівської спроби відкинути гайдегґерівську метафізику. Ми розширюємо контекст протиставлення традиційної метафізики і спроб її переосмислення, починаючи від Канта, який був останньою значною фігурою, спільною для аналітичної і континентальної філософії, і, водночас, провісником розходження їхніх шляхів. Ми стверджуємо, що філософи, у роботах яких ми зараз знаходимо витoki розділення аналітичної та континентальної традицій, в тому числі Гайдегґер і Карнап, мали спільне філософське тло, сформоване інтелектуальним простором Німеччини після Першої світової війни, який був зокрема заповнений неокантіанством Баденської школи, гусерлівською феноменологією та філософією життя Дільтея та Ніцше. Всі ці напрями критикували традиційну метафізику і зробили внесок в оновлення методів філософствування. Підхід Карнапа до подолання метафізики виразив настанову цілої плеяди філософів, метою яких було створити наукову філософію. Незважаючи на подальші дискусії і навіть критику Карнапа його учнями, вплив його методологічної настанови на переосмислення метафізики незаперечний. Сучасна аналітична метафізика – це повноправна методологічна послідовниця карнапівських методів – визначеності, редуктивності, експлікації, мета якої – побудова категоріальних систем, які дозволяють найкраще описувати реальність з позиції, доцільної в певному дослідженні.

Ключові слова: подолання метафізики, Рудольф Карнап, наукова філософія, аналітична філософія, логічний емпіризм, експлікація, принцип толерантності, аналітична метафізика.

1. Карнап, Віденський гурток і наукова філософія

Рудольф Карнап (1891–1970) один із провідних представників логічного емпіризму (логічного позитивізму), філософської течії, яка вважається однією з найбільш впливових у філософії ХХ століття. Ідеї Карнапа лягли в основу цілого напрямку у філософії науки, здобутки якого досі викликають жваві обговорення та інтерпретації.

Карнапа називають німецько-американським філософом: його життєвий і науковий шлях можна поділити на два періоди: він розпочинав свій шлях в німецькомовному середовищі, але згодом змінив його на англomовне. Карнап вивчав фізику і математику в університетах Фрайбурга та Єни, знайомлячись одночасно з неокантіанством, філософією життя і з логікою Фреге. Англійський емпіризм, логіка Рассела та Вайтхеда одразу потрапили до сфери його інтересів, а згодом і роботи Вітгенштайна. З 1926 року Карнап викладав філософію у Віденському університеті, а з 1931 року у Празі. У 1935 році Карнапа запросили до США, де він став професором Чиказького університету, з 1952 року – професором Принстонського, з 1954 року – Каліфорнійського університету, де він очолював філософське відділення до 1961 року. Тож, з одного боку, можна говорити, що Карнап був близько знайомий із сучасною йому німецькою філософією, а з іншого – його пізніші здобутки належать до англо-американського філософського спадку.

З 1926 по 1931 рік Карнап був філософським консультантом у Віденському університеті й активним, ба більше – центральним, учасником Віденського гуртка. У своїй інтелектуальній автобіографії він характеризує цей період як найбільш натхненний і продуктивний етап у його філософській роботі. «Подолання метафізики за допомогою логічного аналізу мови» (1932) написана в дусі маніфесту, як і «Наукове світорозуміння – Віденський гурток» (1929). Віденці вважали себе носіями духу просвітництва й наукового стилю мислення і прагнули поширити цей стиль мислення на протипагу метафізичному й теологізуючому мисленню, яке, на їхню думку, у той час посилювалося не тільки в житті, але і в науці (див.: [12]).

Як і всі представники гуртка, Карнап прийшов у філософію з наукової сфери, тому основна царина його філософських інтересів була сповнена сучасними йому науковими ідеями і здобутками, які надихали на перегляд традиційних способів філософствування та створення нових філософських концепцій, натхнених духом наукового світорозуміння і вибудови наукової філософії.

Кожен з них вийшов з окремої галузі науки і спочатку всі мали різні філософські погляди. З часом, в їх поглядах виявлялась все більша єдність, що також стала наслідком специфічної наукової настанови: «все, що взагалі може бути сказане, має бути сказане ясно» (Вітгенштейн); попри розбіжність у думках, дійти згоди можна завжди, а отже перш за все потрібно вимагати саме згоди. Все виразніше з'ясовувалося, що спільною метою всіх членів гуртка є не просто вільний від метафізики, а саме антиметафізичний підхід [12, с. 101].

Побудова єдиної науки, гармонізація досягнень дослідників із різних наукових галузей, пошук спільної поняттєвої системи, прагнення до чіткості, ясності й доказових конкретних результатів, опертя на логічний аналіз, побудова строгої мови науки, поширення наукового світорозуміння та становлення наукової філософії були основними цілями представників Віденського гуртка.

Необхідною умовою для цього було подолання метафізики, яка, на думку віденців, є прикладом ненаукової філософії, оскільки протистоїть способу мислення, який спирається на досвід і відкидає спекуляцію, в той час як сама метафізика ґрунтується на бездоказових всезагальних твердженнях, для підкріплення яких можна спиратися лише на здатність до фантазування (див.: [12, с. 102]). Наукова ж філософія має зовсім інше призначення: це не система тверджень, але метод, який ґрунтує науку, а не ігнорує її, прояснює, а не затемнює, а отже, вибудовує строгу ґрунтовну систему, а не створює непевне інтуїтивне відчуття.

«Подолання метафізики» була розрахована на поширення серед сучасників (філософів і науковців) позиції логічних емпіристів щодо подолання метафізики, систематичне ж обґрунтування цієї позиції було здійснене Карнапом в його попередніх роботах, і вже частково було заявлене в «Науковому світорозуміння».

Абсолютне відторгнення теології та метафізики ми бачимо в маніфесті Віденського гуртка:

Коли хтось стверджує: «Бог існує», «Першоосновою світу є несвідоме», «Існує ентелехія як кінцевий принцип живої істоти», то ми не говоримо йому: «Твоє висловлювання хибне», але питаємо: «Про що йдеться у твоєму висловлюванні?». І тоді виявляється, що існує чітка межа між двома видами висловлювань. До одного виду належать висловлювання емпіричних наук; їхній зміст можна встановити шляхом логічного аналізу, точніше шляхом їхньої редукції до простих висловлювань про емпіричні данні. Інші висловлювання, до яких відносять вищенаведені, виявляються цілком нісенітними (bedeutungsleer), якщо приймати їх такими, як їх бачить метафізик. Звичайно, часто їх можна перетлумачити як емпіричні висловлювання, але тоді вони

втрачають той емоційний зміст, який для метафізика якраз найчастіше і є істотним. Вводячи в оману самих себе, метафізик і теолог вірять, що своїми реченнями вони щось висловлюють, презентують певний стан справ. Аналіз, однак, показує, що ці висловлювання нічого не означають, а виражають щось на кшталт відчуття життя [12, с. 103].

«Подолання метафізики» уточнює та популяризує на актуальному матеріалі антиметафізичну позицію Віденського гуртка. Стаття робить це не тільки за рахунок прикладів з тексту суперпопулярного на той час Гайдеггера, але і за рахунок попереднього підґрунтя, створеного віденцями як популяризаторами наукової філософії. «Подолання метафізики» яскраво сяє, але стає зрозумілим лише на тлі попередніх робіт Карнапа і маніфесту «Наукового світорозуміння».

Примітною роботою Карнапа стала «Логічна побудова світу» (1929), яку, зважаючи на її популярність, найчастіше цитують як просто «Aufbau». Карнап робить спробу прояснити структуру всього наукового опису світу, як побудованого на основі структури взаємовивідних понять. Ця ідея дуже нагадує «мрію Ейнштейна» щодо пояснення Всесвіту в межах єдиного формалізму, але, навіть зважаючи на фізичну освіту Карнапа, його ідея стала можлива не завдяки сучасним йому досягненням теоретичної фізики, але завдяки роботі «Основи математики» Рассела і Вайтхеда. Ось як він пише у вступі:

Для початку я збираюся вибрати декілька простих базових понять, які представлені у сирому матеріалі досвіду; а потім на їхній основі я сформулюю подальші дефініції різноманітних видів [2, с. vii].

Підставою, що уможливило логічну побудову світу, для Карнапа послуговувала сучасна йому логіка, що ґрунтувалася на роботах Фреге, Рассела та Вайтхеда. Карнап мав на меті просту ідею: аналогічно як через дефініції числа та числових функцій може бути побудована цілісна поняттєва структура математики, так само такий метод конституювання через базові дефініції може бути застосований до переформулювання понять у будь-якій сфері, включно з емпіричними науками (див.: [2, с. vii]).

У роботі «Псевдопроблеми філософії» (1929) Карнап описує метод аналізу, за допомогою якого розвиває ідею відшукування базових понять пізнання. Але цей метод ґрунтується не на традиційних філософських поняттях на кшталт «даний», «звідний», «фундаментальний», а на суто логічному понятті імплікації як воно виражене у «якщо – то – реченнях» [2, с. 306]. Мета такого аналізу – побудова загальної

редуктивної системи («конструкційної системи»), яка зможе вмістити поняття всіх сфер науки і продемонструвати їхню зводимість один до одного, а загалом до декількох базових понять [2, с. 308], що дозволить вибудувати струнку й однозначну мову науки, яку дасть змогу об'єднати здобутки всіх часткових наук.

Ця ідея однозначно сформульована в маніфесті 1929 року – метою наукового світорозуміння виступає єдина наука:

Це прагнення [Віденського гуртка] спрямоване на те, щоб поєднати і гармонізувати досягнення окремих дослідників у різних наукових галузях. [...] звідси походять пошуки нейтральної системи формул, символіки, звільненої від засмічень історично сформованих мов; звідси також і пошук спільної понятійної системи [12, с. 102].

2. Критерій значення слова і логічний аналіз проти безсмыслених псевдоречень і метафізики

У «Подоланні метафізики за допомогою логічного аналізу мови» Карнап звертає увагу на те, що подолання/усунення/переосмислення метафізики в тому чи іншому смислі тривожило уми багатьох філософів, які звертали увагу на невизначеність, безплідність або просто хибність метафізичних тверджень, однак ще не мали надійних інструментів строго довести це. Завдяки розвитку сучасної логіки й емпіричної науки, вважає Карнап, нарешті з'явилася можливість обґрунтувати неспроможність метафізики претендувати на хоча б якесь знання. Тому Карнап обирає саме подолання – аналіз і відкидання – переростання метафізики за рахунок здобутків науки.

Це досягається двома шляхами: з одного боку, емпіричні науки здійснюють прояснення понять і взаємозв'язків між ними, демонструючи відсутність у них будь-якого надемпіричного змісту, на який спирається метафізика; з іншого боку, логічний аналіз показує, що речення метафізики є повністю безсмысленими.

Карнап послідовно проводить дві тези, які визначають функціонування наукової мови: (1) кожне слово має чітко визначене значення і (2) слова поєднуються між собою за правилами синтаксису. Порушення цих настанов породжує безсмыслені речення, або псевдоречення, якими і наповнена метафізика, оскільки використовує слова, які не мають значень, або поєднує слова в порушення логічного синтаксису. Він однозначно стверджує, що синтаксис слова визначається правилами його входження в елементарні речення S , для яких у свою чергу

формулюється низка питань, відповіді на які показують значення слова.

1. З яких речень *виводиться* S і які речення виводяться з S?
2. За яких умов S є *істинним*, а за яких – хибним?
3. Як можна *перевірити* S?
4. Який *смысл* має S? [5, с. 2201-222].

Відповідно, прояснення значення слова відбувається за допомогою логіки (встановлення відношень вивідності та умов істинності) й емпіричного дослідження (верифікації та дослідження ствердного і заперечного вживання слова). Питання щодо смислу, виражене в 4., також розкривається через умови істинності відповідного речення. По суті це аналогічно питанню «Про що йдеться у твоєму висловлюванні?», про яке згадувалося в першому розділі поточної роботи, сформульоване в логічній формі.

Таким чином здійснюється «конституювання» термінологічної системи мови, про яке Карнап пише в «Логічній побудові світу»: вибудовується логічна послідовність означень, які за допомогою відношень вивідності зводять кожне слово мови до інших слів і, зрештою, до слів, що зустрічаються в так званих «реченнях спостереження», або «протокольних реченнях». У строгому вигляді така схема аналогічна логічній системі, істинні висловлювання якої є або аксіомами, або теоремами цієї системи.

Таким чином, критерій значення слова включає: відношення вивідності відповідного елементарного речення; умови істинності цього речення; спосіб його емпіричної перевірки.

У визначенні значення слова логічний та емпіричний аналіз тісно пов'язані між собою. Без емпіричної перевірки неможливо встановити умови істинності елементарного речення, а отже, й відповідні відношення вивідності. Таким чином, для Карнапа головними для встановлення значення слова є його емпіричні характеристики.

Достатня і необхідна умова для того, щоб «а» мало значення, може бути подана в будь-якому з наступних формулювань, які, по суті, говорять про одне й те саме:

1. Відомі *емпіричні характеристики* для «а».
2. Встановлено, з яких протокольних речень «S(a)» може бути виведене.
3. Встановлені *умови істинності* для «S(a)».
4. Відомий спосіб *перевірки* «S(a)» [5, с. 224].

Карнап наводить приклад із вигаданим прикметником «бабічне» і застосовує до нього сформульований критерій. Якщо автор нового

слова стверджує, що він щось має на увазі під цим словом, то все це має міститися в критерії значення слова і формулюватися через цей критерій. Отже, якщо нове слово не має емпіричних ознак або його автор стверджує, що людський розум не в силах їх досягнути, то для такого слова неможлива емпірична перевірка, а отже, воно не має значення. Відповідно, речення, у яких зустрічається таке слово, є безсмысленими псевдореченнями.

Далі в «Подоланні метафізики» Карнап поступово вводить читача у проблематику метафізичних понять, показуючи, що з історичним плином часу значення слів поступово змінюються та розмиваються. Це означає, що сформульований ним критерій осмисленості має постійно застосовуватися до всіх слів, які претендують на пізнавальне значення.

Карнап розглядає неакуратне використання мови на прикладі поняття Бога, яке на певній історичній стадії мало значення, причому це значення було емпіричне, – у міфології. Та коли це слово почало вживатися у метафізичному надемпіричному сенсі, воно позбулося емпіричного змісту, але не отримало ніякого іншого: слово втратило значення взагалі. Внаслідок цього не можна не лише встановити умови істинності елементарного речення для слова «Бог», але навіть не можна сформулювати відповідне елементарне речення. Метафізичне вживання відкидає можливість використання елементарних речень типу «х є Богом», або не встановлює синтаксичну категорію змінної х: тіло, властивість, відношення тощо. Те ж саме стосується й інших суто метафізичних понять: «ідея», «абсолют», «безумовне», «нескінченне», «буття суцього», «несуще», «річ сама по собі», «абсолютний дух», «об'єктивний дух», «сутність», «буття-в-собі», «буття-в-собі-і-для-себе», «еманація», «маніфестація», «відокремлення», «Я», «не-Я» та ін., – які за своїми логічними й емпіричними характеристиками нічим не відрізняються від слова «бабичне». Таким чином, речення метафізики, які містять ці слова, нічого не означають і є псевдореченнями.

Інший випадок утворення псевдоречень зумовлений порушенням синтаксису, тобто правил поєднання слів у даній мові. Карнап наводить приклади очевидно неправильно побудованих речень: «Цезар є 'і'», «Цезар є простим числом». Але в метафізичних текстах порушення правил синтаксису часто неочевидне і без уважного аналізу відрізнити псевдоречення часом дуже важко. Тому Карнап нагадує про одну з цілей віденців – побудову логічно коректної мови, у якій метафізичні твердження були б просто неможливі, оскільки така мова мала б контролювати не лише порядок слів, але й синтаксичні категорії.

У якості яскравого прикладу він наводить «Cogito, ergo sum» Декарта, який зазвичай тлумачиться: «Мислю, отже існую». Але в логічній нотації Карнапа цей вираз перекладається без метафізичного змісту. «Якщо Я є мислячим, то Я є» постає виразом, який маніпулює двозначністю слова «є»: «в одних випадках [є] його використовують як зв'язку перед предикатом («я є голодним»), а в інших – як позначення існування («я є») [5, с. 234].

Але, наголошує Карнап, існування не є властивістю, і відповідне дієслово є лише зв'язкою, а не предикатом. Тому сучасна логіка синтаксично вводить знак існування в такій формі, яка не дозволяє його предикацію, а лише використання як зв'язку. Речення «я є», «Бог є» синтаксично некоректні, як, наприклад (приклади наші. – *Н.К.*), речення «я і», «Бог або», оскільки після зв'язки «є» має йти предикат, так само, як після зв'язок «і» та «або» має йти наступний кон'юнкт або диз'юнкт.

Друга помилка найвідомішої тези Декарта полягає в переході від «я мислю» до «я існую». Оскільки зв'язка «є» стосується предиката, а не суб'єкта, то з речення «а має властивість Р» можна вивести існування лише предиката Р, а не суб'єкта а. Із речення «я є європейцем» не випливає «я існую», а тільки — «існує єuropeець». Із «я мислю» не випливає «я є», тільки «існує хтось, хто мислить».

Карнап зазначає, що, окрім змішання синтаксичних категорій, підставу для породження псевдоречень дає «змішання сфер», як у прикладі з реченням «Цезар є простим числом», яке по суті є порушенням «теорії типів». Тут Карнап говорить про формальний підхід, розроблений Расселом для подолання парадоксів теорії множин¹, які виникають унаслідок того, що не всі властивості можуть бути приписані будь-яким множинам. Якщо деякі вирази мови явно це демонструють, то інші – ні. Так, речення «світло є твердим» очевидно викликає подив, але речення «дощ є лагідним» або «дійсне є розумним» (приклади наші. – *Н.К.*) породжують низку виправдань

¹Один із найпримітніших таких парадоксів носить ім'я Рассела, оскільки був відкритий ним у 1901 році (див.: <https://plato.stanford.edu/entries/russell-paradox/>). Теорія типів, сформульована Расселом і Вайтхедом в «Принципах математики», була покликана допомогти вирішити парадокс Рассела та подібні шляхом типологізації об'єктів мови. Так, наприклад, це можуть бути: предмети (індивіди), властивості (предикати), властивості властивостей і так далі. Згідно з теорією типів, існування не може бути віднесене до властивостей (тобто не може приписуватися предмету), але може бути віднесене до властивостей властивостей (тобто приписуватися властивості). Детальніше про теорію типів див.: <https://plato.stanford.edu/entries/type-theory/>

на кшталт того, що Карнап називає «мати на увазі», але не надавати критерій для значення слів. Парадокс Рассела показав, що можливість такого змішання є не просто цікавим мовним нюансом, а наслідком наявності в мові різних типів об'єктів, деякі з яких не можуть бути несуперечливо поєднані. У метафізиці це має згубні наслідки, оскільки подібні метафізичні висловлювання не можна перевести в логічно правильну форму.

Карнап завершує свій аналіз висновком про безсмысленість всієї метафізики.

Осмыслені речення мають критерій, який дозволяє встановити їхнє істиннісне значення. Карнап говорить, що такі речення – це або тавтології (завжди істинні), або суперечності (завжди хибні), або речення про досвід, істинність чи хибність яких залежить від протокольних речень. Тавтології і суперечності належать до царини логіки, вони нічого не говорять про дійсність, а виконують функцію логічного синтаксису, тобто показують як можна і як не можна формулювати речення. Речення про досвід належать до царини емпіричних наук. Обидва види речень є необхідними складовими критерію надання значення. Оскільки метафізика уникає і логіки, і емпіричних наук, їй доводиться використовувати слова, які не мають критеріїв, а отже, не мають значення, відтак, речення, сформульовані з таких слів, є псевдореченнями.

Такий самий вирок безсмысленості Карнап виносить і так званим «нормативним наукам» – етиці й естетиці, – які претендують на формулювання ціннісних суджень. Якщо «доброму» та «прекрасному» надаватимуть емпіричні ознаки, то вони утворюватимуть речення про факти і підпадатимуть під дослідження емпіричних наук, але не будуть при цьому ціннісними судженнями. Якщо ж цим і подібним предикатам не надаватимуть емпіричних ознак, то їх спіткає доля вигаданого прикметника «бабічне», як й інших слів без значень, які утворюють лише безсмыслені псевдоречення.

Таким чином, безсмысленими є всі філософські напрями, які мають метафізичну спрямованість, тобто прагнуть розкрити щось над- чи позаемпіричне.

Може здатися, що від філософії нічого не залишиться, якщо всю метафізику елімінувати. Це не так: на думку Карнапа, філософія має досліджувати засади науки, здійснювати прояснення і логічне її обґрунтування, усувати з неї псевдоречення та слова без значень: виконувати наукову функцію.

3. Карнап і Гайдеггер: розмова про ніщо

«Подолання метафізики» набуло неабиякої популярності не тільки за рахунок маніфестації антиметафізичних ідей Віденського гуртка, але і за рахунок того, що у якості яскравого прикладу безсмыслених псевдоречень метафізики Карнап використав цитати з роботи сучасного йому філософа Мартіна Гайдеггера, який на той час був дуже популярним.

У липні 1929 року в університеті Фрайбурга Гайдеггер прочитав інавгураційну лекцію «Що таке метафізика?». Сама лекція була навмисно провокативна та неоднозначна. Вона спонукала до роздумів і ставила більше питань, аніж давала відповідей. Це було цілком у стилі Гайдеггера, адже він часто прагнув додати у своїх виступах момент філософського подиву, використовуючи іскру екзистенціального дискомфорту, щоб викликати здивування вже тим, що ми існуємо (див.: [7]).

Карнап був вражений і стилем, і змістом лекції: вона була класичним прикладом того, що віденці називали поширенням метафізичного мислення. Крім того, гайдеггерівська лекція буквально була наповнена ілюстраціями ідей, висловлених Карнапом у публікації «Псевдопроблеми в філософії» того ж 1929 року.

Карнап бере лише один абзац із роботи Гайдеггера:

Дослідженню підлягає тільки суще і більше – ніщо; лише суще і далі – ніщо; одне-єдине суще, а поза ним – ніщо. Як справи з цим ніщо? – Чи існує ніщо тільки тому, що є ні, тобто заперечення? Або навпаки? Існує заперечення та ні тільки тому, що існує ніщо? – Ми стверджуємо: ніщо первинніше за ні та заперечення. – Де ми шукаємо ніщо? Як ми знаходимо ніщо? – Ми знаємо ніщо. – Страх виявляє ніщо. – Чого і чому ми боялися й було «власне» – ніщо. І справді: саме ніщо – як таке – було там. – Як справи з ніщо? – Ніщо саме себе ніщить [5, с. 224].

Карнап піддає цей фрагмент логічному аналізу й показує, що наведеному тексту притаманні всі характеристики, наявність яких приводить до виникнення безсмыслених псевдоречень.

По-перше, речення зі словом «ніщо» використовують вади недосконалої мови, які на відміну від логічно коректної мови, дозволяють граматичну тотожність за формою між осмысленими та безсмысленими рядами слів. Можна граматично побудувати аналогічні питання: «Як справи з цим дощем?» і «Як справи з цим ніщо?», – але, якщо перше питання допускає відповідь, то друге – ні. «Дощ дощить» і «Ніщо

ніщить» по-різному реагують на звичайне питання аналізу: «Про що йдеться у твоєму висловлюванні?». Якщо відповідь на перше питання представлятиме собою опис деякого стану справ, то друга – нічого не описуватиме, а лише «матиме на увазі», спиратиметься на відчуття і обмеженість розуму, як зазвичай і відбувається в метафізичних реченнях.

По-друге, речення про ніщо ґрунтуються на помилці, що слово «ніщо» використовується як ім'я предмета, але не є ним. У звичайній мові «ніщо» використовується для формулювання заперечних речень про існування. У логічно коректній мові це досягається певною формою висловлювання. Тому побудувати логічно коректний відповідник речення, у якому «ніщо» виступає як ім'я, неможливо. «Навіть якщо було б допустимо ввести “ніщо” як ім'я або ознаку предмета, в означенні цього предмета заперечувалося би його існування, а в реченні (3)² воно знову б приписувалося» [5, с. 225]. Таким чином, подібне речення було б не тільки безсмысленим, але й суперечливим.

По-третє, відбувається мішанина з логічною категорією слова «ніщо», оскільки Гайдеґґер використовує його і як іменник («Ми знаємо ніщо»), і утворює від нього дієслово («Ніщо саме себе ніщить»), і як логічну частку («тільки суще і більше – *ніщо*»). Сучасна логіка показує, що ніщо не є ні іменником, ні дієсловом, а лише логічною часткою. По суті терміни, які входять в тезаурус «ніщо», для логіка означають заперечення, або квантифікацію: це службові слова.

Таким чином, Карнап стверджує, що слову «ніщо» приписали значення, яке йому непритаманне. Критерій приписування значення слову не виконується, отже відповідні речення безсмыслені, оскільки не мають емпіричного змісту, не можуть бути перевірені, для них не можуть бути встановлені умови істинності і ланцюжки вивідності.

Для Карнапа ситуація очевидна: Гайдеґґер використовує «ніщо» логічно некоректно. Чи вважає так сам Гайдеґґер? Так. Більш того, Гайдеґґер це підкреслює і робить це абсолютно навмисно. Карнап виходить з положення, що заперечення є первинним щодо «ніщо». Гайдеґґер навпаки стверджує, що саме ніщо є джерелом заперечення: «Ми стверджуємо: *ніщо первинніше за ні та заперечення*». Карнап цілком виправдано вважає це демаршем проти логіки й далі цитує Гайдеґґера, який закликає відмовитися від панування логіки у філософському та науковому дослідженні, оскільки сила розсудку руйнується в царині

² «Ніщо існує лише тому, що...» (див.: останній рядок стовпця ІІВ «Подолання»).

питань про ніщо і буття. Так, підсумовує Карнап: «Метафізик сам приходиться до висновку, що його питання і відповіді несумісні з логікою та способом мислення науки» [5, с. 226].

Таким чином, те, чим займається метафізик – не наука, не вигадка, не казка і навіть не гіпотеза. Це вираження деякого життєвого почуття. Люди, що мають мистецький талант, виражають це почуття у творах мистецтва. «Метафізики – це музиканти без музичного таланту» [5, с. 240]. Не маючи змоги написати симфонію, вони плетуть мереживо зі слів. Але, на думку Карнапа, є дуже суттєва відмінність між мистецтвом і метафізикою. Митець не вважає, що він знаходиться у царині теорії, а метафізик вважає саме так. Метафізик займається самообманом, вважає, що має справу з теоретичним змістом, що його тексти щось висловлюють, – але це не так. Тим не менш, метафізик аргументує свої псевдовисловлювання, сперечається з іншими метафізиками, вимагає погодитися зі своїм баченням. «Натомість лірик не намагається у своєму вірші спростувати речення з вірша іншого лірика; адже він знає, що знаходиться в царині мистецтва, а не теорії» [там само].

В інших роботах Карнап згадує й інших метафізиків, спрямовуючи свою критику і на них. Але в «Подоланні метафізики» об'єктом критики обрано тексти саме Гайдеггера. Карнап зазначає, що можна було так само вибрати фрагменти з робіт інших метафізиків: сучасних чи попередніх, але він обрав найвпливовіше вчення в сучасній Німеччині [5, с. 229]. Важко повністю відмовитися від припущення, що на вибір Карнапа певним чином вплинула політична ситуація в Європі початку 30-х років ХХ століття або особисте ставлення до Гайдеггера. Тим не менш, свідчень цьому немає, навпаки, Карнап, якого колеги завжди характеризували як приємну і покладисту людину, так само приязно характеризував своїх колег-філософів, як би далеко не розходилися їхні шляхи. Це стосується у тому числі добрих і приязних карнапових згадок і про Гайдеггера, і про Вітгенштейна, яких сучасники і колеги найчастіше характеризували зовсім в іншому ключі.

Карнап, на півтора роки молодший за Гайдеггера, шанобливо ставився до свого більш досвідченого співвітчизника. До зустрічі з Гайдеггером у Давосі він ще не читав «Буття і час», хоча прочитав уже наступного року, і навіть вихвалявся тим, що друзі були здивовані його здатністю інтерпретувати Гайдеггера. Карнап писав про Гайдеггера, що він «як людина дуже привабливий», що, здається, не є загальноприйнятним враженням. (див.: [7]).

Фрідман зазначає, що Карнап ясно розумів, що його критика ніяк

не торкнеться самого Гайдеггера, оскільки вона стосувалася саме того принципового положення щодо ролі логіки й точних наук, яке якраз і розділяло їхні погляди на метафізику [9, с. 12]. Більш того, Фрідман пише, що Гайдеггер і Карнап приходять до примітної згоди: «метафізична» думка того типу, котру намагається пробудити Гайдеггер, можлива тільки за умови попереднього відкидання авторитету і пріоритету логіки та часткових наук. Різниця в тому, що Гайдеггер вітає таке відкидання, а Карнап сповнений рішучості протистояти йому [9, с. 13]. Крічлі зазначає, що для віденців філософія Гайдеггера означала не тільки повернення до реакційної антинаукової метафізики, але й мала підтекст у політичному плані – як прояв пангерманізму [4, с. 100]. Карнап скоріш відносив себе до людини соціалістичних поглядів й пізніше, у своїх листах він напише, що переїзд до США дозволив йому вирватися з суворої політичної і культурної європейської атмосфери та загрози війни, яка аж ніяк не сприяла науковому пошуку (див.: [9]).

Хоча «Подолання метафізики» часто характеризують як знакову роботу, що ознаменувала остаточне розділення аналітичної та континентальної філософій, сам Карнап не надавав їй такого серйозного значення і навіть не згадує про неї у своїй інтелектуальній біографії. Це не був ні конфлікт, ні дискусія, а більше одностороння ілюстрація. Гайдеггер не надав окремих відповідей на карнапівську критику, хіба що пізніше, у передмові до наступного видання «Буття і часу» побіжно згадав про основні моменти, які можуть викликати непорозуміння. Зі свого боку, Карнап також більше не продовжував атакувати безпосередньо роботи Гайдеггера.

4. Що не так із метафізикою і як це позначилося на аналітичній та континентальній філософії?

Заклик до «подолання» або переосмислення метафізики в осяжному і значимому минулому для логічного емпіризму і для ХХ століття взагалі можна побачити в роботах Канта. Він називає «скандалом в філософії» прийняття на віру існування зовнішнього світу та речей поза нами, а також великої кількості інших питань, що традиційно відносяться до метафізичних, оскільки виходять за межі будь-якого можливого досвіду, і відтак, не дають людському розуму ні відхилити їх, ні дати відповідь на них. Кант вважає, що, послуговуючись застарілими метафізичними підходами, розум потрапляє в суперечності,

підозрюючи, що десь в основі повинні лежати приховані помилки, які він, однак, не може викрити, бо метафізичні основоположення, якими він послуговується, більше не визнають перевірки досвідом [11, с. 223]. Таким чином, традиційна метафізика має бути переосмислена і перебудована як теорія апіорного пізнання. Пізнання, що претендує на цілковиту необхідність, має бути визначене апіорно, і саме воно буде мірилом і прикладом філософської достовірності (див.: [11, с. 227]).

Як зазначає Саймон Крічлі, Кант був останньою великою фігурою, спільною для аналітичної і континентальної філософії, і, водночас, провідником розходження їхніх шляхів [4, с. xiii]. Кантівський трансценденталізм проявив себе дуже сильною і життєздатною концепцією, тому породив багато прихильників, та разом з тим і багато критиків. Одним із продуктивних напрямів розвитку трансценденталізму стало його переосмислення у світлі наукових здобутків: неklasичні геометрії, неklasичні логіки, теорія ймовірностей, теорія відносності та квантова механіка стали закономірним підґрунтям до реінтерпретації кантівських ідей. Хоча не всі європейські філософи початку ХХ століття прихильно поставилися до сцієнтичного світогляду, витоки їх міркувань містилися багато спільного. Філософи, яких ми зараз традиційно відносимо до континентальних чи аналітичних, в тому числі Гайдеґґер і Карнап, мали спільне філософське тло, сформоване інтелектуальним простором Німеччини після Першої світової війни, який був зокрема заповнений неокантіанством Баденської школи, гусерлівською феноменологією та філософією життя Дільтея і Ніцше.

Примітно, що критика метафізики була притаманна всім цим напрямам, хоча й здійснювалася з різною метою. Ні Кант, ні пізніше неокантіанці не хотіли позбавитися метафізики, але відчували необхідність в її критичному переосмисленні. Гусерль вважав, що справжня метафізика як Перша філософія, як наука про граничні основи буття, виродилася в авантюри і спекулятивні екзальтації, тому намагався вибудувати свою філософію як строгу науку. Ніцше та Дільтей критикували традиційну та сучасну метафізику за її забуття життєвого досвіду [16, с. 324]. Навіть Гайдеґґер, покритикований Карнапом як метафізик, сам пізніше починає вживати вислів «подолання метафізики», вочевидь маючи на увазі дещо відмінне від карнапівських претензій.

Науковий простір того часу був насичений ідеями щодо побудови нової філософії, інспірованої науковим розвитком як у позитивному, так і негативному сенсі. Кант і пізніше кантіанці пропонують переосмислення метафізики, її оновлення та перебудову, Гусерль і пізніше

Гайдеггер пропонують оновлення метафізики через повернення її до витоків як першої філософії, Ніцше взагалі пропонує відмовитися від домінування розуму і тих обмежень, які він накладає на розвиток людини.

Дійсно, «подолання метафізики» постає досить багатограним поняттям, що ілюструється варіативністю перекладу назви роботи Карнапа, яка в оригінальному варіанті використовує «Überwindung der Metaphysik». Так, Артур Пап перекладає назву англійською як «The Elimination of Metaphysics», а Яакко Хінтікка як «Overcoming Metaphysics». Дійсно, вихідний термін «Überwindung» може тлумачитися і як «усунення» і як «подолання». Тим не менш, результат має бути схожим: Хінтікка говорить, що робота Карнапа в принципі забороняє можливість навіть критичної метафізики (в кантіанському сенсі) [10, с. 206], оскільки логічний позитивізм як сучасний емпіризм в принципі не приймає метафізичний стиль мислення, оскільки вважає неможливим отримання достовірного знання умоглядними методами.

Варто зауважити, що на формування позиції логічних емпіристів помітний вплив справила філософія життя. Захист Дільтеєм емпіричного наукового дослідження та його критика метафізики як відображення концептуально невиправданої та недоказової перспективи, що виражає «життєве відчуття» та інтерпретаційно (афективно, прагматично) сформульована у «світогляді», явно прослідковується в ранніх роботах Карнапа і в маніфесті Віденського гуртка 1929 року. Це не дивно, оскільки Карнап не міг не сприйняти вчення Дільтея, принаймні опосередковано: вчителем Карнапа був Герман Ноль, який у свою чергу був учнем Дільтея (див.: [16, с. 321]). Саме дільтеєвський тезаурус проявляється у зверненні віденців до «світорозуміння», «світогляду», «життєвого почуття». Ніцше є тим «метафізиком», якого Карнап охоче вихваляє як найближчого до науки та мистецтва без метафізики [16, с. 321]. На думку Карнапа, Ніцше не змішує прагнення до теоретизування і водночас до вираження життєвого відчуття, Ніцше не обманюється щодо своєї позиції. «Велика частина його творів має здебільшого емпіричний зміст; [...] в творі, де він найбільше виражає те, що інші виражають через метафізику або етику, а саме в «Заратустрі», він обрав не теоретичну форму, що вводить в оману, а явно форму мистецтва, поезії» [5, с. 241].

Гайдеггер і Карнап почали свою філософську освіту в контексті неокантіанства, Гайдеггер під керівництвом Ріккєрта у Фрайбурзі, а Карнап під керівництвом Бауха в Єні. Кожен із них добре знав і згадував про філософів, яких ми тепер ретроспективно позначаємо

відповідно до континентального/аналітичного поділу. Хайдеггер посилався на Фреге, а Карнап на Гуссерля, і обидва глибоко знали вчення Дільтея та Ніцше. Обидва пережили змагання між неокантіанством і філософією життя на початку двадцятого століття. Центральним у цьому конфлікті було питання про співвідношення логіки та життя і – виходячи з цього питання – визначення завдання філософії [14].

Гайдеггер чітко визначив свою позицію: філософія, а особливо – метафізика – це підґрунтя науки.

Лише в тому випадку, коли наука бере своє існування від метафізики, вона завжди наново відвойовує своє сутнісне завдання, яке полягає не в накопиченні і впорядкуванні об'єктів пізнання, а в тому, щоб наново здійснити розкриття всього простору істини природи й історії.

Отже, ніяка строгість наукової культури не може бути порівняна з серйозністю метафізики. Філософія ніколи не може бути вимірною стандартами ідеї науки (Гайдеггер цит. за [9, с. 30]).

Карнап теж чітко визначив свою позицію. У передмові до першого видання «Aufbau» Карнап пише про виникнення нового типу філософії на основі тісної співпраці з частковими науками.

Ми прагнемо зробити строгу і відповідальну основну позицію наукових дослідників також і основною позицією філософів, в той час як позиція філософів старого типу більш схожа на поезію (цит. за: [8, с. 149]).

Для Карнапа і віденців філософія – це не речення, не теорія, не система, а метод, призначений для прояснення осмислених понять і речень, для логічного обґрунтування реальної науки і математики. «Саме зазначене завдання логічного аналізу, дослідження засад науки і є тим, що ми розуміємо під “науковою філософією” на противагу метафізиці» [5, с. 238].

Було б надто просто стверджувати, що корінь «континентально-го/аналітичного розколу» виріс із «суперечки» між Гайдеггером і Карнапом. Існують інші, більш ранні кандидати на цей «розкол». Одним із прикладів може слугувати суперечка між Шлікком і Гуссерлем. Обидва філософа погоджувалися щодо того, що структура досвіду узгоджується зі структурою знання, але суттєво розходилися щодо механізмів реалізації цієї відповідності. Шлік вважав, що квалітативним характеристикам не місце у строгому науковому знанні, в той час як Гуссерль прагнув відшукати саме такий якісний вимір у життєвому світі феноменології чистої свідомості. Зрештою, ототожнюючи буття з чистою свідомістю за допомогою ейдетичної редукції, Гуссерль по

суті приходиться до того самого результату, що й мав на увазі Шлік, – виключення феноменів, зведення до чистої структури (див.: [14, с. 242-243]). Тим не менш, Гусерль був переконаний, що Шлік не зрозумів змісту феноменологічної інтуїції, внаслідок чого склав собі враження про її нефізичний, або навіть містичний смисл. Як писав сам Шлік, ілюструючи своє розуміння невиразимості інтуїції в мові: «Інтуїція – це насолода, а насолода – це життя, а не знання» (цит. за: [15, с. 243]).

Такі принципи розходження, які пізніше розкриються в інших анатагонізмах, а згодом і у формуванні окремих філософських традицій, Крічлі пропонує вважати проявом двох протилежних культурних настанов думки: бенгамівсько-емпірично-утилітаристською та кольріджевсько-герменевтичною-романтичною [4, с. 48]. Крічлі називає випадок Гайдеггера та Карнапа конфліктом між двома типами осмислення світу – екзистенційним, або «герменевтичним», і науковим відповідно. Дослідник біографії та наукового спадку Карнапа Карус характеризує це розходження як наслідок протистояння двох течій: Просвітництва і Романтизму. Він зазначає, що вплив Романтизму на германомовне інтелектуальне і публічне життя стало особливо помітним після Версальського миру і був сформований в основному фігурами Гайдеггера, Карла Шмідта та Ернста Юнгера [6, с. 3].

Та Гайдеггер не просто антилогічний романтичний лірик, він критикує передбачуваність місця істини в науковому світі, оскільки, на його думку, філософська істина сповнена онтологічними та метафізичними вимірами, які набагато глибші, ніж наукові й емпіричні підтвердження. Люхте зазначає, що поділ на континентальне/аналітичне не є питанням науки проти романтизму. Суттєвою причиною постає питання: чому різні форми вираження стають необхідними для артикуляції філософської істини? [14].

Вирішальним питанням для Карнапа та Гайдеггера було питання виразимості істини в термінах доступної мови. В обох випадках мова критикується за те, що вона не в змозі адекватно виразити філософські істини. Для вираження істини Гайдеггер розширює межі мови і навіть намагається вийти за них, для нього у філософії є глибина. В свою чергу Карнап шукає ідеальну мову, яка дозволить чітко сформулювати всі висловлювання, що претендують на істину. Для Карнапа в науці немає ніяких глибин, лише поверхні, і все, що може бути сказане, має бути сказане ясно. Знову ж в обох випадках здійснюється критика метафізики: Карнапом через її антилогічність і позаемпіричність, Гайдеггером через придушення нею істини Буття вагою позачасових сутностей [там само].

5. Аналітична метафізика після «подолання»

У взаємодії з американським прагматизмом Карнап суттєво пом'якшив свою позицію щодо можливостей редукції та експлікації. Так, у передмові до пізнішого перевидання «Aufbau» Карнап пише, що зараз він би дещо змінив або й викинув низку фрагментів оригінального тексту, хоча вихідні ідеї він так само підтримує. Він відмовляється від ідеї побудови всієї концептуальної системи науки на основі лише одного базового поняття, але не відмовляється в принципі від ідеї побудови такої системи. Точніше, систем. Карнап визнає необхідність толерантності щодо можливості побудови систем, які користуються різними мовами, тобто реалізують різні підходи до опису, а відповідно, й розуміння того чи іншого явища.

Кожен вільний будувати свою власну логіку, тобто свою власну мову, на свій розсуд. Все, що від нього вимагається, це те, що, якщо він хоче обстоювати це, він має чітко викласти свої методи та навести синтаксичні правила замість філософських аргументів [3, с. 52].

У якості ілюстрації Карнап використовує різні мови, за допомогою яких формулювалися сучасні йому підходи до обґрунтування математики. Він зазначає, що, незважаючи на суттєві відмінності, вони можуть виявитися корисними для певних цілей і жодну з них не потрібно розглядати як однозначно визначене «правильне» формулювання основ математики.

Певний перегляд Карнап здійснив і щодо розуміння самої ідеї метафізики з точки зору мовної структури, концептуального каркасу, який описує деякий фрагмент реальності. В «Емпіризмі, семантиці й онтології» Карнап протиставляє «внутрішні» – побудовані всередині концептуального каркасу – речення та запитання «зовнішнім» – сформульованим щодо умов існування концептуального каркасу. Саме зовнішні питання, які часто ставлять у традиційній метафізиці, запитують не про те, чи щось існує в рамках правил певної концептуальної структури, а про те, чи в принципі існує щось, незалежно від будь-якої концептуальної структури. Такі зовнішні запитання та речення не мають жодного пізнавального значення, оскільки для них не визначені умови приписування значення, умови істинності, тобто, вони не можуть бути істинними чи хибними. Тим не менш, зовнішні «метафізичні» питання можна розглядати як практичні настанови щодо вибору концептуального каркасу, які мають допомагати визначати яку мову доцільніше використовувати в даному випадку, умови переваги та цілі її використання тощо.

Дискусія щодо метафізики, її призначення, актуальності та можливості продовжилася і після «Подолання», але в тому сенсі, у якому про метафізику йшлося в роботі Карнапа, для аналітичної філософії «метафізика насправді настільки ж мертва, якою її залишив Карнап» [18, с. 322]. Хоча антиметафізична доктрина Карнапа залишилася практично недоторканою, згодом метафізична проблематика ввійшла в аналітичну філософію як її повноправний розділ. Аналітична метафізика розкрила себе як повноправна методологічна послідовниця карнапівських методів: визначеності, редукованості, експлікації. Це зовсім не натурфілософські розмисли про архе, першооснову чи кінцеву мету світу, це не художні описи вражень від непізнаваного метафізичного виміру. У центрі дослідження аналітичної метафізики знаходяться зовсім інші поняття: об'єкт, властивість, відношення, індивід, різновид, частина, субстанція, існування, ідентичність, екземпляр, квантифікація, предикація, інстанція та подібні. Сучасна аналітична метафізика – це побудова категоріальних систем, які дозволяють найкраще описувати реальність із позиції, доцільної в певному дослідженні.

References

1. *Carnap R.* Intellectual autobiography. The philosophy of Rudolf Carnap. Ed. by P.A. Schilpp. *The library of living philosophers*. Vol. 11. London: Cambridge University Press, 1963. P. 1–84.
2. *Carnap R.* The Logical Structure of the World and Pseudoproblems in Philosophy. London: Routledge, 1967.
3. *Carnap R.* The Logical Syntax of Language. London: Kegan Paul, 1937.
4. *Critchley S.* Continental Philosophy: A Very Short Introduction. New York: Oxford University Press, 2001.
5. *Carnap R.* Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache. *Erkenntnis*. 1931. Bd. 2. S. 219–241.
6. *Carus A.W.* Carnap and Twentieth-Century Thought: Explication as Enlightenment. New York: Cambridge University Press, 2007.
7. *Dresser S.* Peak ellipsis. Does philosophy reside in the unsayable or should it care only for precision? Carnap, Heidegger and the great divergence. *Aeon Essays*. 23 June 2020. URL:

<https://aeon.co/essays/heidegger-v-carnap-how-logic-took-issue-with-metaphysics>.

8. *Friedman M.* Carnap, Cassirer, and Heidegger: The Davos disputation and twentieth century philosophy. *European Journal of Philosophy*. 2002. 10. P. 263–274.
9. *Friedman M.* A Parting of the Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger. Open Court Publishing, 2000.
10. *Hintikka J.* Overcoming «Overcoming Metaphysics Through Logical Analysis of Language» through logical analysis of language. *Dialectica*. 1991. 45(2/3). P. 203–218.
11. *Kant I.* Peredmova do pershoho vydannia «Krytyky chystoho rozumu» (in Ukrainian). *Philosophy of Education*. 2022. 28(1). S. 222–230.
12. *Karnap R., Han H., Neirat O.* Naukove svitorozuminnia — Videnskyi hurtok (in Ukrainian). *Aktualni problemy dukhovnosti*. 2017. 13. S. 97–114.
13. *Lanfredini R.* Schlick and Husserl on the essence of knowledge. *Logical Empiricism: Historical and Contemporary Perspectives*. University of Pittsburg Press, 2003.
14. *Luchte J.* Martin Heidegger and Rudolf Carnap: Radical phenomenology, logical positivism, and the roots of the continental/analytic divide. *Philosophy Today*. 2007. 51. P. 241–260.
15. *Moran D.* Analytic philosophy and continental philosophy: four confrontations. *Phenomenology: Responses and Developments*. Routledge, Acumen, 2010. P. 235–266.
16. *Nelson E.S.* Dilthey and Carnap: The feeling of life, the scientific worldview, and the elimination of metaphysics. *The Worlds of Positivism*. Palgrave Macmillan, Cham., 2018.
17. *Nelson E.S.* Heidegger and Carnap: Disagreeing about nothing? *The Bloomsbury Companion to Heidegger*. Bloomsbury Academic, 2013. P. 2–151.
18. *Price H.* Metaphysics after Carnap : the ghost who walks? *Metametaphysics: New Essays on the Foundations of Ontology*. Oxford University Press, 2009. P. 320–346.

HOW AND WHY DID CARNAP OVERCOME METAPHYSICS?

Nadiia Kozachenko

Abstract. The article gives a brief outline of the genesis of Rudolph Carnap's fundamental article «The Overcoming of Metaphysics by the Logical Analysis of Language». We consider the scientific path of Rudolph Carnap which, together with the orientation of the Vienna Circle, leads to an anti-metaphysical attitude embodied in the «Logical Construction of the World» and the «Scientific Understanding of the World». We highlight the cultural and historical conditions for the emergence of «Overcoming Metaphysics through the Logical Analysis of Language», its scientific and philosophical foundations, and analyse the influence of contemporaries on the development of Carnap's relevant ideas. We then carry out a detailed analysis of Carnap's method of overcoming metaphysics. We have attempted to reconstruct the movement of Carnapian ideas in a broad philosophical context, drawing on his earlier works and the explorations of the philosophers on whom he relied. We trace not only the philosophical but also the cultural component of Carnap's attempt to reject Heidegger's metaphysics. We extend the context of opposition to traditional metaphysics and attempts to rethink it, beginning with Kant, who was the last significant common figure of analytic and continental philosophy, and at the same time a harbinger of the divergence of their paths. We argue that the philosophers whose work we now regard as the origins of the separation of the analytic and continental traditions, including Heidegger and Carnap, shared a common philosophical background shaped by the intellectual space of post-World War I Germany, which was particularly filled with the neo-Kantianism of the Baden School, Husserlian phenomenology, and the life philosophy of Dilthey and Nietzsche. All these trends criticised traditional metaphysics and contributed to the renewal of philosophical methods. Carnap's approach to overcoming metaphysics expressed the orientation of a whole galaxy of philosophers whose aim was to create a new way of doing scientific philosophy. Despite further debate and even criticism of Carnap by his followers, the influence of his methodological guidelines on the rethinking of metaphysics cannot be denied. Modern analytical metaphysics is a full-fledged methodological adherent of Carnapian methods – definiteness, reductiveness, explication, the purpose of which is the construction of categorical systems that allow the best description of reality from the position appropriate to a given study.

Keywords: overcoming metaphysics, Rudolf Carnap, scientific philosophy, analytic philosophy, logical empiricism, explication, principle of tolerance, analytic metaphysics.

Надійшла до редакції 19 вересня 2022 р.

Козаченко Надія Павлівна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Kozachenko Nadiia

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0003-2358-9076>

n.p.kozachenko@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7694>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ТЕОРЕТИЧНОЇ
ТА ПРАКТИЧНОЇ
ФІЛОСОФІЇ

«УСІ ЯК ОДИН».

МЕНТАЛЬНІ ПІДВАЛИНИ СОЛІДАРНОЇ ДІЇ

Юрій Писаренко

Анотація. Досліджуючи проблему «семантики дії», М. В. Попович наводить анекдотичний приклад, згідно з яким у діалозі двох конкурентів комівояжерів, які наперед підозрюють один одного в обмані, один із них, у переконанні, що опонент все одно йому не повірить, вирішує сказати тому правду, у таких спосіб «сплутавши його карти». Сприймаючи інформацію конкурента як правдиву, опонент, водночас, дає зрозуміти супротивникові, що, попри слова, він цілком зрозумів його справжній замір — ввести його в оману. Окрім історії про цих конкурентів-«однодумців», у пропонованій публікації наведено інші випадки розуміння одне одного без слів, щоправда — неантагоністичного. Це — літня подружня пара, за О. Шпенглером, і первісний колектив, за О. М. Фрейденабергом. В обох прикладах дуже виразно виступає так зване «Ми», для якого думки з певного приводу є спільними, без потреби попереднього узгодження. Відповідно, стаття привертає увагу до цікавого, з погляду *філософії дії*, феномена, який неодноразово спостерігався автором у студентському колективі під час навчання в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка (1980–85). Згідно з ним, група людей (студентів) реагує на певний виклик як «колективний індивід» — «усі як один», або — те саме «Ми». Відзначається своєрідне явище миттєвої солідарної протестної реакції, «змови без мови», яка базується на певних світоглядних маркерах прийнятного й неприйнятного та виявляє структуру у вигляді низки поетапних дій, що характеризує виваженість (ментальний замір). Цей вияв «Ми» протиставляється двом іншим, більш традиційним, про яким цієї категорії: механічному «ми», об'єднаному спільною мовою або належністю до однієї референтної групи, але не позбавленому внутрішніх суперечностей (приклад комівояжерів, за М. В. Поповичем), і «ми» тоталітарного суспільства, сформованому непрозорим шляхом гіпнозу, обману (пропаганди), насильства з боку очільника-«ляльководи». Останнє можна охарактеризувати як «ми жертв». У вільному суспільстві перевага надається справжності й цінності неавтоматичного, спонтанного вияву «Ми», яке опонує примарній владі нелегітимного провідника.

Ключові слова: «Усі як один», «Ми», ментальність, інтенція, солідарна дія, студентство.

Досліджуючи проблему «семантики дії», М. В. Попович наводив такий анекдот:

Їде комівояжер у своїх справах з Києва до Одеси ... І раптом на якійсь станції входить до вагона його конкурент. Конкурент питає: «Скажіть, Рабинович, а куди Ви їдете?». Рабинович думає: якщо я скажу йому, що я їду до Одеси, так він теж поїде туди і зіпсує всю справу. То я йому скажу, що я їду до Кишинева. Але тоді він здогадається, що я хочу його обманути і насправді їду до Одеси. То я йому скажу, що я їду до Одеси, і він подумає, що я його обманюю, а насправді їду до Кишинева. І каже: «Я їду до Одеси». Конкурент відповідає: «Рабинович, я знаю, що Ви їдете до Одеси, але навіщо Ви мене обманюєте?».¹

Парадокс ситуації в тому, що правда була поставлена на службу обману. «Якщо розглядати його висловлювання просто як повідомлення (інформацію), — пише М. В. Попович, — то він говорив правду, і не має бути засуджений. Якщо розглядати його як дію або вчинок, то слід мати на увазі з а м і р, ту ж таки “ментальну сутність”, і його висловлення буде обманом, дезінформацією».² Відповідно, на думку вченого, основна проблема філософії дії — проблема співвідношення мети й засобів.³

У наведеному анекдоті привертає увагу не лише те, що слова маскують справжній замір особи, але й здатність іншого учасника діалогу-агону викрити цю приховану інтенцію — обман. Отже, цікавий також феномен розуміння без слів або навіть усупереч словам (на підтвердження вислову «*бачити наскрізь*»). «Енігма» пункту призначення була розкрита проникливим опонентом саме тому, що він належить до тієї самої референтної групи й оперує тими самими ментальними стереотипами, зокрема, інтенціями. Таким чином, попри прихований антагонізм, опоненти все ж є одностудцями (порівн.: «з *вовками жити — по-вовчи вити*»). І, можливо, якщо б вони були не конкурентами, а партнерами, то цей інстинкт також відіграв би свою позитивну роль для спільної справи. Однак, не забуваймо, що це лише ймовірна модель поведінки — не реальна, а зображена анекдотом.

Аналогічний взірець розуміння одне одного без слів, хоча й не-антагоністичного, що, скоріше, може сприйматися як певний ідеал, зустрічаємо в розповіді О. Шпенглера про літне подружжя:

¹ Попович М. Бути людиною. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 100.

² Там само.

³ Там само. — С. 101.

Найчистішим символом згоди, яка подолала мову, є стара селянська подружня пара, яка сидить ввечері біля свого будинку і мовчки розмовляє. Один знає, що думає і відчуває інший. Слова тільки порушують цю єдність.⁴

Це нагадує висновок О.М. Фрейденберг щодо особливості сприйняття навколишнього світу первісними людьми:

Для первісного суспільства весь світ поставав своєю видимою стороною, причому усі члени цього суспільства мали цілком однакове уявлення про те, що бачили.⁵

Утім, для кожного найцінніші приклади реальні, із власного досвіду. Отже, нижче наведемо два випадки колективної неузгодженої солідарної реакції на певний подразник, коли всі виступають «як один», при цьому думаючи як один, не змовляючись, однаково оцінюючи та реагуючи на спільний виклик.

Якось, у 1983 році, на нашому (третьому) курсі історичного факультету Київського Університету ім. Т. Г. Шевченка перед аудиторією близько ста осіб викладач Д. читав лекцію, присвячену виконанню так званої «Продовольчої програми СРСР», затвердженої травневим пленумом ЦК КПРС 1982 р. Із незворушним виглядом (хоча й, мабуть, із прихованою іронією) лектор виголосив тезу про те, що наш особистий внесок у виконання цієї програми може полягати в тому, що ми повинні *менше їсти*. Підтвердженням того, що наші співвітчизники надто багато їдять, мав стати наведений ним випадок із його життя.

Якось, перебуваючи у відрядженні в Польщі, він зайшов пообідати до закладу, який пропонував клієнтам *bigus* — національну польську страву з тушкованої капусти з м'ясом. Подана порція видалася йому настільки мізерною, що він повторив замовлення щонайменше двічі, на що офіціантка компліментарно зауважила: «*Pan jest bardzo tony!*», а клієнт парировав: «*Nie, to bardzo mały bigus!*».

Розповідь лектора викликала в аудиторії помірний сміх.

Іншим разом, на якійсь лекції (не пам'ятаємо, з якого приводу) інший викладач, А. розповів нам цю саму притчу,⁶ як випадок, що

⁴ Spengler O. Der Untergang des Abendlandes, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2003. С. 721.

⁵ Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. Москва: «Восточная л-ра» РАН, 1998. С. 26.

⁶ Обидва викладачі (Д. та А.) належали до Кафедри історії соціалістичних країн, чим і зумовлювався стосунок обох до тодішньої Польщі.

стався особисто з ним, звісно, очікуючи на загальну схвальну реакцію. . . Натомість вже відома нам історія зустріла гробове мовчання. Аудиторія, а саме «всі як один», збагнувши, що має справу з плагіатом, вирішила «покарати» оповідача мовчанням, принаймні — глибокою паузою. Він же, продовжуючи ніяково посміхатися, зрозумів, що жарт чомусь не спрацював, очевидно, просто не дійшов, і знову скорочено його повторив. Тоді, після недовгої паузи, аудиторія милостиво дозволила собі вибухнути гомеричним сміхом. *«Нарешті жарт дійшов!»*, — очевидно, зрадів викладач, сам сміючись, і коротко ще раз повторив резолютивну частину цієї історії. Але аудиторія сміялася не з жарту, а з плагіатника, з його неусвідомленого безглузлого становища і того, як вдалося поставити його на місце, чітко витримавши баланс між мовчанням і сміховою реакцією (добре запам'яталася ця магічна атмосфера змови без мови). Усе це всі зробили як один, без обговорень. Мабуть, спрацювали виставлені вихованням і досвідом, властиві цій групі, маркери прийнятного й неприйнятного та спільне уявлення про реакцію на ці маркери.⁷

Інший показовий приклад «солідарної реакції» — з практики перебування у студентських військових таборах (1984 р., майже за Дж. Орвеллом).

Старшина роти В. проводить муштру — проходження зі стройовою пісню. Він незадоволений тим, що буцімто співаємо недостатньо голосно, знову і знову віддаючи той самий наказ на виконання пісні у строю. Потім звучить: *«Отставить!»*, — і так багато разів. Старшина вкотре командує: *«С песней шагом марш!»*. Лунає: *«Врагу не сдается наш гордый “Варяг”, пощады никто не желает!»*. Ми крокуємо та голосно співаємо, а старшина стоїть на місці. Попереду, по ходу нашої колони, дорогу перетинає широка та глибока траншея, старшина залишається далеко позаду. В якийсь момент, здалеку помітивши перешкоду, він командує: *«Кругом, шагом марш!»*. Ми добре чуємо його команду, але не змовляючись, усі як один, вдаємо, що нібито її не чуємо, адже інакше він вирішить, що ми співаємо недостатньо голосно. Тому зовні не реагуємо на вкотре повторюваний

⁷ Тут робимо цікаве спостереження щодо проблеми авторства загалом. Нікому з аудиторії тоді не спало на думку, що, можливо, пригода в ресторані сталася саме з другим оповідачем (А.), а не першим (Д.), який до того ж підібрав до неї оригінальну оправу в контексті іронічного тлумачення «продовольчої програми». Однак, оскільки першість масового оприлюднення історії належала Д., то, відповідно, саме він вважався її першоджерелом — автором. Отже, реакція аудиторії підтвердила також тезу, що саме першість публікації легітимізує авторство. Водночас, не виключено, що обидва викладачі почули цю історію на кафедрі від когось третього чи взагалі хтось із них вичитав її в польському журналі анекдотів.

наказ, невпинно наближаючись до небезпечної траншеї. Старшині не залишається нічого іншого, як бігцем наддогнати нашу колону, стати їй навперейми та скомандувати: «*Кругом, шагом марш!*». Ми виконуємо команду, а старшина, зупинивши нас, констатує: «*Вот теперь вы поете достаточно громко.*»

Як і в попередньому прикладі, ми мовчки переживаємо моральний тріумф.

Інтерес зображеної ситуації ось у чому. Зовні (без озвучування думок виконавців команди), з погляду командира та будь-якого стороннього спостерігача, — усі як один почали співати голосно, тобто виконали наказ. Насправді ж, з огляду на ментальний чинник, зовнішньому результату передував досить складний розумовий процес, де «колективний індивід» пішов на прийом: я робитиму вигляд, що нібито через досить гучний спів, не чую команди «*назад, шагом марш!*», ризикуючи впасти в траншею, і користуючись офіційною відповідальністю командира за себе, своїми діями, примушу його наблизитися до себе настільки, що його наказ не зможе бути проігнорований мною. Таким чином, вимога бути «всім як один», — голосно співати хором у строю, — що нав'язується зверху, насправді сутнісно виконується рівно навпаки, і всі як один у мовчазному протесті об'єднуються проти командира, не замовкнувши, не співаючи тихо, а співаючи саме так, як бажає старшина, але, з певним заміром, прихованою інтенцією — його провчити. Хоча поверхнево ситуація виглядає так, що начальник, шляхом тиску на нас, отримав над нами переконливу перемогу.⁸

Чим було спричинене колективне протистояння командирів? Очевидно, усвідомленням безглуздості поставленого завдання — співати, якомога голосніше, що не має жодного стосунку до завдань, які стоять перед майбутніми офіцерами-захисниками батьківщини, а лише до бажання очільника задовольнити власну пиху. Результат — неповага до начальника. Авторитет, який гідний вимагати виконання наказів, не може спиратися на моральне або фізичне насильство. Ідеальна ситуація, коли влада ґрунтується на повазі до проводиря, і тому підпорядкування йому не потребує насильства над собою, а відбувається органічно (порівн.: «*сродность*», за Г. Сковородою). Як подивитися на

⁸ Сталій характер протестної реакції на надокучливу муштру стройовою пісню засвідчує коментар щодо нашого спогаду колеги етнолог В. Балушка, який, навчаючись на істфаку Київського університету (КДУ), пройшов ті самі військові табори декількома роками раніше. У їхньому випадку настирлива вимога зам. командира з політичної частини співати голосніше, призвела до того, що рядки Б. Окуджави: «*Пулею пробито днище котелка*», — усі як один, не змовляючись, проспівали так, що «*пулею пробита*» виявилася певна частина тіла «*замполита*».

цю ситуацію з позиції консолідації військового колективу для вирішення можливого бойового завдання? Якщо вже військова служба вимагає некритичного ставлення до наказу, то тут найоптимальніше підпорядкування начальнику, який раніше заслужив повагу. Він забезпечений кредитом довіри. Інерція цієї довіри зберігається навіть у разі командної помилки. У випадку командира-самодура будь-який його наказ розглядатиметься під збільшувальним склом. Виконання бойового завдання не асоціюватиметься безпосередньо з ним, а для досягнення мети може стати в нагоді відпрацьоване на ньому та всупереч йому почуття плеча в колективі.

Зазвичай вираз «усі як один» характеризує згуртованість, зокрема ментальну, тоталітарного суспільства, хоча б у нашому нещодавньому радянському минулому. «Усі як один» мали вітати рішення чергового партійного з'їзду, підтримувати внутрішню та зовнішню політику партії, зокрема, засуджувати дисидентів або схвалювати ту саму «продовольчу програму». Гасло «усі як один» настільки опановує маси, що вже ніким не заперечується, а, насправді, ніби поділяється всіма. Художньо осмислений гіпертрофований вияв цієї ідеї можемо знайти, зокрема, у романі-антиутопії Є. Замятіна «*Ми*» (1920), який, імовірно, послужив прототипом вищезгаданого роману Дж. Орвелла «*1984*» (1949). Не випадково, що обидва твори були в Радянському Союзі заборонені.⁹

На перший погляд, такий колективний екстаз базується на браку критичного мислення. Однак, це може характеризувати лише частину суспільства,¹⁰ тоді як для його більшості відіграє роль, можливо, і не

⁹ Саме з романом «*Ми*» пов'язаний промовистий випадок, коли літературний образ тоталітаризму раптом «матеріалізувався» для конкретного читача у вигляді суворої дійсності. Якось у січні 1974 р. учитель нашої школи (№171), М. Райгородецький (1940 р.н.), старшим товаришем і «іконою» якого був письменник В. Некрасов, вирішив повернути йому раніше позичене паризьке видання замятінського роману, не знаючи, що саме в цей час на київській квартирі літератора тривав обшук КДБ. Звісно, заборонений роман «*Ми*» був виявлений у портфелі візитера. Відмовившись визнати, що книжку він отримав саме від Некрасова (який також цього не підтвердив!), молодий чоловік, за надуманим звинуваченням, був засуджений до тюремного ув'язнення (з листа М. Райгородецького авторові, лютий 2016 р.). Для фантастичного роману «*Ми*» ця бувальщина була б гідним *post scriptum*'ом.

¹⁰ Щоправда, і ця частина може бути чимала. Для розуміння мотивів її дій показовий приклад майбутнього лауреата Шевченківської премії, письменника І. Цюпи (1911–2004), який на схилі літ каявся, як комсомольцем брав участь у виселенні «куркулів», зокрема, «старих дідів і малих дітей, матерів з немовлятами» та в конфіскації всього збіжжя в односельчан (1929), прирікаючи на голодну смерть (попри палючий сором) навіть власну хрещену матір.

до кінця усвідомлений, мотив страху, боязнь репресій. Отже, під зовнішнім виявом невластивих («несродных») людині вчинків приховується інстинкт самозбереження. Крім того, зазвичай, найбільш консолідуючим є чинник «зовнішнього ворога» — «Ми» vs «вони» — і, якщо ворога немає, то, аби сформувати його образ, має бути налагоджена антиворожа пропаганда, тобто його треба вигадати. У цьому вкотре переконала антиукраїнська кампанія російських медіа останніх років, яка готувала поточну війну Росії проти України. Таким чином, за реакцією «всіх як одного» — чи то любов, чи то ненависть — має стояти «ляльковод», для якого люди лише об'єкти маніпуляції.

У вищенаведених прикладах студентської солідарної дії вона також є реакцією на зовнішній «подразник». Ним є, якщо не ворог, то принаймні «не свій» (викладач А., старшина В.), який, водночас, має амбіцію очолити колектив — аудиторію чи армійський гурт — «Ми». Однак, показане протистояння йому спільноти свідчить, що вона його не легітимізує. Між співтовариством і кандидатом в його очільники — дистанція. Пригадуємо, як у ті самі студентські роки нас змушували проходити на державних демонстраціях Хрещатиком. Ми чітко розрізняли наше «Ми» в колонах і їхнє «вони» на урядовій трибуні (у кожного було своє свято). Максимум, комусь могло бути цікаво подивитися на живого очільника КПУ, як на екзотичного буйвола в зоопарку. Це явно не той випадок, про який покійна королева Єлизавета II говорила, що має показуватися на очі підданам, аби між нею та ними не зникала довіра.

Захоплені якимось п'яним шалом, ми торували тернисту дорогу в соціалізм, перевертали все догори дригом. Ми заподаливо ліквідували куркульство як клас, стригли під нещадну гребінку і середняків — і накоїли чимало лиха. [...] Начитавшись ще змалку книжок про революцію і громадянську війну, про світле майбутнє, яке настане при соціалізмі, мені хотілося бути активним учасником тих бурхливих перетворень, що охопили всю країну (*Дюпа І. У пазурах Єжовщини. Повість-сповідь*. Київ : Український письменник, 1994. С. 22, див. С. 40).

Активним учасником тих самих подій, але вже на культурному фронті, був куди більш освічений і досвідчений О. Довженко, який 1932 року першим(!) наполягав на знесенні Михайлівського золотоверхого собору:

Я вважаю, що Михайлівський монастир треба зняти (тобто, знести. — Ю.П.) не тільки для парку культури, але й для культури нашого пролетарського студентства (Цит. за: *Ковалинський В.В. Київські мініатюри*. Кн. 9. Долі київських храмів. Ч. 1. Київ : Купола, 2011. С. 316).

Щоправда, дещо подібна ситуація дистанції, певної перестороги, відчувалася в 2014 р. на Майдані Незалежності, коли на недільному «вічі» 19 січня, після схвалення Верховною Радою закону 16 січня (просто перед протистоянням на вул. Грушевського), натовп скандував: «*Лідера! Лідера!*», — категорично вимагаючи обрання серед «трибунних вождів» якогось легітимного формального очільника стихійної народної реакції — усіх як одного — передусім на побиття студентів.¹¹ Утім, корінна відмінність у протистоянні «трибуна — майдан» початку 80-х років ХХ ст. полягала в тому, що тоді Хрещатик від так званих «лідерів» нічого не вимагав і нічого не очікував, адже на зміни не сподівався. Іntenції сторін у жодний спосіб не перетиналися, хоча зовні дійство виглядало як єдність — «усі як один». Очевидно театральна вистава і та більш переконлива, адже актори вживаються в роль, а глядачі їм співчують.

Отже, з наведених вище замальовок, очевидно, можна зробити висновок про, як мінімум, три випадки вияву «Ми»:

1. Як не дивно, до нього ми б віднесли приклад двох комівояжерів (за М. В. Поповичем), які, безумовно, відносяться до одного класу, отже, розуміють «спільну мову» якогось «ми» («*одного поля ягоди*»), але діють один проти одного. Якщо ми пригадаємо метафору «*павуків у банці*», то зовнішній спостерігач може визнати в них певне «вони» як оборотне «ми». Зрештою, недружна сім'я також є «ми». Солдати різних армій у багатьох питаннях можуть один одного зрозуміти, і в цьому вони «ми», хоча й залишаються ворогами. Ми можемо з гордістю сказати: «*Ми, українці*», — на якусь мить забувши, що серед нас є люди честі, а є й негідники.¹² Отже, ситуація «Ми», або «усі як один», може іноді бути досить приблизною, і сказати б — механічною.
2. Класичне тоталітарне «ми» як наслідок дій маніпулятора. Він відчуває, на які болочі місця суспільства можна натиснути гіпнозом, примусом або і тим, і тим.¹³ До того ж, біль може стати й буквальною, як-от насильство. Зрештою, це «Ми» жертв.

¹¹ Спочатку народний Майдан підкреслено дистанціювався від будь-яких політиків, незалежно від того, хто намагався «тримати аудиторію» навколо трибуни. Але згодом, очевидно, прагнучи зберегти потенціал консолідації, натовп відчув потребу в одноосібному провідникові.

¹² Додамо, що сподіюватися однією мовою ще не означає сповідувати спільні моральні цінності.

¹³ Зокрема, дещо подібне відчули відвідуючи свого часу досить популярні лікувальні «курси Норбекова» (2003). Так, наше необережне зауваження до ведучої

3. Випадок, якому ми віддаємо перевагу. Це наведені нами два приклади з університетського досвіду, де прояв «Ми» — природний, протестний (викликаний спільним прагненням справедливості), протиставлений ляльководу, такий, що не визнає його примарної влади. Цікавий феномен спільної думки, спільної реакції, утаємниченість, змова без мови.

Це соціально-природне диво дещо нагадує нам стан єднання членів традиційного суспільства, що його у своїх передсмертних словах (2022) охарактеризувала індіанська акторка С. Літлфезер «Маленьке перо»: ¹⁴ «Я скоро перейду до світу духів. І я не боюся померти. Тому що ми (індіанці) прийшли з товариства “ми”, ми не з товариства “я” і вчимося віддавати себе з самого дитинства». ¹⁵ Це «товариство Ми» — не корпоративний егоїзм комівояжерів (павуків у банці), це не «дуже» тоталітарне «Ми» жертв тирана, а саме природна згуртованість перед обличчям спільних соціальних викликів, яка в разі чого не пощадить і «вождя». Саме архетипічні паростки цього «Ми», як найбільш цінні через свою ненавмисність, справжність, без потреби мови, як осяяння, «натхнення вищими силами», сакральність, ми продемонстрували у двох наведених прикладах зі студентського життя 80-х, «орвеллівських» років.

Література

1. *Ковалинський В.В.* Київські мініатюри. Кн. 9. Долі київських храмів. Ч. 1. Київ: Купола, 2011.
2. *Попович М.* Бути людиною. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

з приводу неправильного уявлення нею нюансів харчування в давній Русі як суто рослинного, призвело до «покарання» всієї аудиторії стоянням у так званій «позі орла» — з широко розкинутими руками.

¹⁴ Кіноактор М.Брандо, який мав індіанське коріння, відмовився від свого другого «Оскару» на знак протесту проти утисків індіанців, доручивши виступити від свого імені на церемонії вручення премії за 1972 рік (1973) цій, тоді ще молодій, акторці (Померла індіанка С.Літлфезер, якій М.Брандо доручив отримати замість себе «Оскара». URL: <https://lenta.ua/u-ssha-pomerla-indianka-yakiy-marlo-brando-doruchiv-otrimati-zamist-sebe-oskara-126457/>).

¹⁵ Там само. Утім, якщо у випадку індіанців йдеться про традиційну невиділеність «Я», то у вищенаведених прикладах студентського гурту — про спонтанну регресію у такий первісний стан «колективного індивіду», — чим ці приклади й цікаві.

3. *Фрейденберг О.М.* Миф и литература древности. Москва: «Восточная л-ра» РАН, 1998.
4. *Цюпа І.* У пазурах Єжовщини. Повість-сповідь. Київ: Український письменник, 1994.
5. *Spengler O.* Der Untergang des Abendlandes, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2003.

References

1. *Kovalynskyi V.V.* Kyivski miniatiury. Kn. 9. Doli kyivskykh khramiv. Ch. 1. Kyiv: Kupola, 2011.
2. *Popovych M.* Buty liudynoiu. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2011.
3. *Freydenberg O.M.* Mif i literatura drevnosti. Moskva: «Vostochnaya lyteratura» RAN. 1998.
4. *Tsiupa I.* U pazurakh Yezhovshchyny. Povist-spovid. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk, 1994.
5. *Spengler O.* Der Untergang des Abendlandes, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2003.

«ONE AS ALL».
MENTAL FOUNDATIONS OF SOLIDARITY ACTION

Yuriy Pysarenko

Abstract. Analyzing the problem of the «semantics of action», M. V. Popovych gave an anecdotal example, according to which in a dialogue between two competitors (traveling salesmen) who suspect each other of deception in advance, one of them, convinced that the opponent will not believe him anyway, decides to tell him the truth, thus «confounding his cards». Taking the competitor's information as true, the opponent, at the same time, makes it clear to the opponent that, despite his words, he fully understood his real intention – to mislead him. In addition to the story about these «like-minded» competitors, the proposed publication cites other cases of understanding each other without words, albeit non-antagonistic. This is an old married couple, according to O. Spengler, and the original team, according to O. M. Freudenberg. In both examples the so-called «We» stands out very clearly, for which thoughts on a certain occasion are common, without the need for prior agreement. Accordingly, the article draws attention to an interesting, from the point of view of the *philosophy of action*, phenomenon, which the author repeatedly observed in the student group during his studies at Kyiv University named after T. G. Shevchenko (1980–85). According to him, a group of people (students) reacts to a certain challenge as a «collective individual» – «all as one», or the same «We». There is a peculiar phenomenon of an instant solidarity protest reaction to some challenge, as a result of a «conspiracy without language», which is based on certain worldview markers of acceptable and unacceptable and reveals a structure in the form of a series of step-by-step actions that characterizes equanimity (mental measurement). This manifestation of «We» is opposed to two other, more traditional, manifestations of this category – a mechanical «we», united by a common language or belonging to the same reference group, but not devoid of internal contradictions (the example of traveling salesmen, according to M. V. Popovich), and – «we» of the totalitarian society, formed by the opaque way of hypnosis, deception (propaganda), violence by the leader-«puppet master». The latter can be characterized as «we are the victims». In a free society, priority is given to the authenticity and value of the unintended, spontaneous expression of «We», which opposes the phantom power of an illegitimate leader.

Keywords: «All as one», «We», mentality, intention, solidarity action, studentship.

Надійшла до редакції 22 липня 2023 р.

Писаренко Юрій Георгійович

Відділ логіки та методології науки

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

вул. Трьохсвятительська, 4.

м. Київ

01001

Pysarenko Yuriy

Department of Logic and Methodology of Science

H. S. Skovoroda Institute of Philosophy NAS of Ukraine

Triohsviatitelska st., 4

Kyiv

01001

<https://orcid.org/0000-0003-3247-1176>

zirin@ukr.net

<https://doi.org/10.31812/apm.7684>

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ОСВІТИ: МИСТЕЦТВО ЯК ГАРАНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Оксана Шрамко

Анотація. У статті розглянуто специфічні особливості глобалізаційних трансформацій освіти в контексті збереження ідентичності й обґрунтовується роль мистецтва в цьому процесі.

Акцентуючи на негативних рисах глобалізації, як-от уніфікація і розмивання ідентичності, автор звертається до пошуків шляхів синхронізації полярних тенденцій і розглядає стратегію глокалізації Р. Робертсона як одну з висхідних у пошуках відповіді на виклики щодо збереження ідентичності, які постали сьогодні перед освітою. Основою такої стратегії є розуміння ідентичності як глобальної цінності, а провідним принципом — взаємопроникнення та взаємоузгодженість ідеї глобалізації та ідеї локалізації. Отже, підґрунтям стратегії глокалізації в освіті має стати плекання ідентичності як основної умови взаємозацікавленості та взаємодоповнення різних локальностей, що створюють глобальний освітній простір.

Цей процес потребує розуміння специфіки глобалізаційних перетворень у галузі освіти як поступового руху від однолінійності й монопредметності до цілісного світосприйняття і світоосягнення на основі інтеграції. Водночас пріоритетного значення набуває принцип мультикультуралізму як неподільної єдності двох аспектів: культурного плюралізму та культурного індивідуалізму як поваги до ідентичності. Очевидним також видається фундаментальний статус мультикультурної компетентності в переліку загальних компетентностей, що визначають профіль будь-якої освітньої програми.

Мистецтво є одним із найефективніших засобів формування мультикультурної компетентності через іманентну функцію емотивного світозачування, завдяки якій людина стає особистістю, здатною бачити та відчувати світ очима й відчуттями Іншого. Також саме мистецтво найяскравіше демонструє ідентичну вкоріненість на етнічному, національному й культурному рівнях, що дозволяє зробити припущення щодо мистецтва як гаранта збереження ідентичності у процесі глобалізації освіти та мистецької освіти як важливого чинника розбудови інтегральних освітніх програм, які ґрунтуються на засадах мультикультурності.

Ключові слова: глобалізація, глобалізація освіти, ідентичність, глокалізація, мультикультурність, мистецтво, мистецька освіта.

Хвиля зацікавленості глобалізаційними змінами сколихнула наукову думку вже у другій половині ХХ століття, особливо активізувавшись на межі тисячоліть — спочатку в зарубіжних дослідженнях (У. Бек, М. Вотерс, Д. Гелд, Е. Гіденс, О. Гьофе, Е. Д. Кінг, С. Леш, Р. Робертсон, Дж. Розенау, Е. Сміт, Д. Стігліц, М. Фезерстоун, Й. Фрідман та ін.), пізніше — у вітчизняних (А. Арсеєнко, О. Білоус, В. Гапотій, О. Довгань, М. Жулинський, М. Козловець, О. Копиленко, Л. Луць, Ю. Ткачук, В. Толстих, А. Толстоухов, М. Хаустова, Ю. Шайгородський, Л. Яремко та ін.).

На сьогодні інтерес до теми глобалізації не лише не згасає, а навпаки — набирає обертів і розгортається від економічних, політологічних, соціально-філософських, соціологічних, історичних, юридичних студій до осмислення глобалізаційних процесів з погляду культурології, педагогіки, мистецтвознавства. Питання глобалізаційних трансформацій культури, освіти, мистецтва все частіше постають у центрі всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій: «Ціннісний вимір розвитку цивілізацій і глобалізація» (2018 р., м. Київ); «Духовність. Культура. Глобалізація» (2019 р., м. Львів); «Еволюція цінностей в умовах глобалізації» (2019 р., м. Київ); «Глобальні трансформації у сфері культури: виклики сьогодення» (2021 р., м. Львів); «Мистецтво та мистецька освіта в сучасному соціокультурному просторі» з окремим напрямом «Теоретичні та історичні рефлексії міжкультурних зв'язків у контексті глобалізаційних процесів» (2021 р., м. Бердянськ); «Хореографічна культура сучасності: глобалізаційні виклики» (2021 р., м. Київ); «Традиції та інновації в сучасній науці та освіті в умовах викликів та загроз глобалізації» (2022 р., м. Дніпро); «Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: стратегії розвитку» (2022 р., м. Одеса); «Глобалізація наукових знань: міжнародна співпраця та інтеграція галузей наук» (2023 р., м. Тернопіль).

Звісно, це не повний перелік наукових зібрань із подібною тематикою навіть за останні п'ять років, але тенденція очевидна: проблема глобалізаційних змін торкнулася всіх без винятку сфер сучасної культури, обґрунтовуючи важливість питання ціннісних орієнтацій, духовності, міжкультурного діалогу — того, що формується і виховується, а отже, є прерогативою галузі освіти. Тож необхідність наукової рефлексії перспектив розвитку останньої під невідворотнім впливом глобалізації не викликає сумніву, проте викликає певні застереження. Насамперед стосовно проблеми синхронізації нового як відповіді на глобалізаційні виклики й усталено традиційного прагнення до збереження ідентичності. У пошуках перспектив такої синхронізації вида-

ється доцільним звернутися до художнього досвіду, адже саме мистецтво завжди виступало «оберегом» будь-якої культури та культурної спільноти — етносу, народу, нації, — створюючи і презентуючи їх унікальність, неповторність, «своє обличчя».

Наразі окреслена проблема не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняних наукових дослідженнях, що й зумовило необхідність долучитися до її теоретичних розвідок і визначило *мету статті* — розглянути специфічні особливості глобалізаційних трансформацій освіти в контексті збереження ідентичності й обґрунтувати роль мистецтва в цьому процесі.

Поняття глобалізації доволі ґрунтовно проаналізоване зарубіжними й вітчизняними науковцями під різними кутами зору, з різних наукових позицій. Основою є розуміння глобалізації (франц. та англ. global — загальний, всесвітній, від лат. globus — куля) як економічних, торговельних, фінансових, технологічних, політичних, соціальних, трудових, інформаційних та інших процесів, що мають глобальний масштаб і планетарний характер [4]. Але навіть енциклопедичні визначення акцентують не лише на неоднозначності й суперечливості цих процесів, а й на певних застереженнях щодо наслідків глобалізації. З одного боку, підкреслюються позитивні аспекти глобалізації, якот: «зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети», «поширення ідей та інформації, технологій, ціннісних орієнтацій», «взаємопроникнення й взаємозбагачення культур», «співробітництво у вирішенні проблем, що постають перед людством (інтернаціональна взаємодопомога людям, постраждалим від стихійних лих тощо)» [1]. З іншого боку, «у впливі глобалізації на культуру вбачають зростаючу проблему, оскільки міцніші держави заповоняють культуру менших країн, призводячи до того, що їхні традиції та цінності зникають» [1]. З одного боку, загальносвітова п'єса під назвою «Глобалізація» «стимулює та формує соціальну і культурну рефлексію світового масштабу, відроджуючи й оновлюючи ідею єдності та взаємозалежності людства» [7, с. 15], а з іншого, ця ж рефлексія виводить «на сцену» усвідомлення негативних рис глобалізаційних процесів — уніфікації, одномірності, розмивання й розпорошення не тільки етнічної, національної, культурної, а й особистісної ідентичності. «Глобалізація містить в собі не лише економічні, технологічні чи фінансові складові, вона також трансформує культуру, спосіб життя людей, систему цінностей і настанов, що визначають становище людини в світі. Зокрема, глобалізація руйнує і трансформує традиційні форми ідентичності, і в людей зникає відчуття причетності до певного оточення, сталих та

визначених цінностей і орієнтирів» [2, с. 251].

Супротив перспективі єдиної уніфікованої культури мотивує пошуки можливих шляхів суміщення, синхронізації полярних тенденцій. Як ідея «примирення», узгодження й неконфліктності протилежного з'являється поняття глокалізації, яке згідно з «Оксфордським словником неологізмів» поступово набуває значення «глобальної локалізації — глобального світогляду, пристосованого до локальних умов» [3, с. 52]. Вважаючи сумнівною прикметою глобалізації стирання локальності, Р. Робертсон висуває стратегію глокалізації, в основі якої лежить розуміння категорій ідентичності й партикулярності як глобальних, а також присутності транслокального чинника у будь-якій локальності [3, с. 51–52], і наводить приклади піднесення партикулярності в ранг цінності «на дедалі більш планетарній, панлокальній основі» [3, с. 63]. За Р. Робертсоном, сучасний світ демонструє ознаки «універсалізації партикуляризації та партикуляризації універсалізації» [12, с. 100], а сама «вимога унікальності дедалі сильніше інституалізується та поширюється на весь світ» [3, с. 52]. Отже, ідея глобалізації не є «неминуче непримиримою з ідеєю локалізації». Натомість «глобалізація (у найширшому розумінні — стиснення світу) передбачала й дедалі частіше передбачає творення та залучення локальності» [3, с. 67], а ненавчбно антагоністичні тенденції гомогенізації й гетерогенізації є одночасними процесами, які «в кінцевому підсумку виявляються взаємодоповнювальними і взаємопроникними» [3, с. 67].

Отже, стратегія глокалізації може бути цілком життєздатною і доцільною у пошуках відповіді на глобалізаційні виклики щодо збереження ідентичності, які постали сьогодні перед освітою.

Питання ідентичності — наріжне в рефлексійному полі сучасного науково-освітнянського дискурсу щодо глобалізації освіти і, як правило, воно торкається проблеми збереження й урахування локального досвіду і традицій у процесі адаптації та розвитку в глобальному середовищі.

Цей процес потребує розуміння специфіки глобалізаційних перетворень у галузі освіти. Сьогодні поняття «глобалізація освіти» впевнено ввійшло до наукового дискурсу, проте глобалізаційні трансформації освіти розпочалися значно раніше як намагання поступового руху від однолінійності й монопредметності до інтеграційно-глобалізаційного освітнього процесу з постмодерними характеристиками нелінійності, багатовекторності, ентропійності. Стратегія багатопредметності з концентрацією на поглибленому вивченні кожної окремої дисципліни змінилася стратегією системного, комплексного пізнання світу, світо-

глядного знання, яке дасть суб'єкту освіти можливість цілісного й взаємопов'язаного світосприйняття і світоосягнення.

Сучасна спрямованість до зміни освітньої парадигми на засадах інтеграції характеризується прагненням до впровадження в освітню практику елементів міждисциплінарності, мультидисциплінарності, трансдисциплінарності. Міждисциплінарності — як інтеграції змістовних компонентів різних дисциплін, їх певної взаємодії, яка «передбачає збереження дисциплінарних кордонів»; мультидисциплінарності — як поєднання методологічних та концептуальних інструментаріїв різних сфер наукового знання; трансдисциплінарності — як способу «синтезування ресурсів дисциплінарної та позадисциплінарної сфер, що сприяє побудові нової пізнавальної моделі, яка не зводиться до жодної із її складових частин» [6, с. 168].

Вітчизняні науковці вбачають і більш радикальні зміни у сфері освіти під впливом глобалізаційних зрушень. Так, В. Лях зазначає, що «бурхливий розвиток високих технологій та зростання онтологічної невизначеності в усіх сферах людського буття викликають кризу попередньої освітянської системи і створюють середовище “організованого хаосу”. Для навчального процесу це стає умовами для формування нової системи за законами фрактального аутопоезису». Отже, необхідним і незворотнім є процес «перетворення системи освіти, який має рухатися в бік фрактальної самоорганізації мережі навчання без ієрархічно побудованої Освіти» [2, с. 255–256].

Всеохоплююча інформатизація, віртуалізація, медіатехнологізація, нові можливості мобільності студентів і викладачів, доступу до дистанційної освіти на міжнародних освітніх платформах формують сьогодні інтернаціональне освітнє середовище. Швидкими темпами розвивається в цьому середовищі транснаціональна освіта, яка дозволяє університетам надавати свої освітні послуги (програми, курси тощо) в інших країнах. Проте все це потребує суміщення різних освітніх локальностей (дисциплінарних, позадисциплінарних, академічних або фрактальних, регіональних, національних та інших) як поєднання різних культурних горизонтів, що мають унікальні характеристики, але спроможні моделювати нові глокальні конструкти: сучасні кроскультурні моделі освіти, інтегральні освітні програми тощо як результат синергетичного ефекту народження нового цілого з новими характеристиками й можливостями. На думку автора, саме так мають працювати алгоритми стратегії глокалізації в освіті.

Підґрунтям цієї стратегії є усвідомлення ідентичності як глобальної цінності, що іманентно характеризує будь-яку локальність, і є основ-

ною умовою взаємозацікавленості та взаємодоповнення різних локальностей, які створюють глобальний освітній простір. Отже, плекання ідентичності, її збереження й розвиток на всіх рівнях — особистісному, етнічному, національному, конфесійному, субкультурному, культурному тощо — має стати стратегічним завданням сучасної освіти.

Тому пріоритетного значення набуває принцип мультикультуралізму як неподільної єдності двох аспектів: культурного плюралізму та культурного індивідуалізму як поваги до ідентичності.

Мультикультурна комунікація — невід’ємна складова глобалізації, яка відкриває значні можливості для діалогічного й полілогічного розвитку освіти. Поняття мультикультуралізму розширює міжкультурний діалог як діалог окремих культур до полілогу, у який включені не лише різні культури та різні суспільства, а й різні локальності всередині окремої культури (суспільства): етноси, субкультури, соціальні групи, громадські організації, релігійні конфесії тощо. Проте головним суб’єктом мультикультурної комунікації залишається людина з її особистісним унікальним «Я», що не лише потребує поваги, розуміння, толерантного ставлення, але також має поважати, розуміти, толерантно ставитися до інших. Отже, це має бути особистість зі сформованою мультикультурною компетентністю. Сьогодні ця компетентність набуває фундаментального статусу в переліку загальних або трансверсальних компетентностей (*transversal competencies*) [11], що визначають профіль будь-якої освітньої програми.

Формування мультикультурної компетентності як здатності до взаємоповаги та взаєморозуміння на засадах толерування самотності й самоцінності кожної культурної локальності — найважливіша освітня складова, що спроможна гарантувати безпечне існування у глобалізованому світі. Саме вона окреслює нові траєкторії сучасної освіти як мультикультурної. Дослідники, які підтримують і розвивають ідею мультикультурної освіти, саме толерантність вважають основою її реалізації. Так, «педагогічна мультикультурна парадигма С. Ньюто має на меті спочатку послідовне виховання у представників різних культур толерантного ставлення один до одного, потім прийняття культурних відмінностей, повагу до них, згодом солідарність із ними і, нарешті, конструктивну критику елементів як своєї, так і чужих культур» [10, с. 369].

Проте слід погодитись, що на практиці «толерантність виявляється у вигляді відчуженої терпимості, а не приймаючої співучасті» [5, с. 125]. Виховати «приймаючу співучасть» набагато складніше, ніж навчити терпимості, адже це вимагає підключення не лише логіко-

раціональних, а й нерелексивних, емоційно-образних шарів свідомості, емоційного інтелекту, про який усе частіше говорять сучасні науковці й освітяни. І тут головну роль без перебільшення отримує мистецька освіта, завданням якої є формування ціннісного світоосягнення й світорозуміння на засадах залучення до художньо-естетичного досвіду моделювання емоційно-почуттєвої сфери буття людини у всіх її проявах і відтінках, «адже світоосягнення в мистецтві й через мистецтво відбувається винятково в контексті особистісно-ціннісної екзистенції, а вищі цінності світовідношення тільки тоді стають надбанням особистості, коли вони пережиті, а не сприйняті теоретично» [9, с. 10].

Здатність до емпатії, відчуття співучасті, коли «Я» дорівнює «Ти», пробуджується, якщо людина отримує можливість не тільки осмислити, а й пережити, впустити ситуацію у свій внутрішній світ і у такий спосіб піднятися до рівня Іншого, ідентифікувати й ототожнити себе з ним на засадах співпереживання. Цю можливість надає мистецтво, споконвічно виконуючи свою основну, іманентну функцію емотивного світозалучення, завдяки якій людина стає особистістю, здатною бачити та відчувати світ очима й відчуттями Іншого. Художній досвід дозволяє зрозуміти та безпосередньо відчутти емпатійну природу людського почуття — здатність емоційного відгуку на переживання іншої людини, проникнення до її внутрішнього, почуттєвого світу.

Отже, формування мультикультурної компетентності засобами мистецької освіти, залучення до художнього досвіду відкриває шлях до мультикультурної комунікації як необхідної умови глобалізації не лише на особистісному рівні, а й на рівні створення та реалізації мультикультурних освітніх програм як мистецького, так і різногалузевого спрямування.

Побудова таких програм — перспективна, але складна й відповідальна задача, особливо в умовах вітчизняної реальності.

Забезпечення мультикультурної основи програми потребує виваженого підходу до компоновання всіх її складових на засадах обґрунтованого поєднання панлокального (загальносвітових тенденцій і здобутків, новітніх технологій сучасної освіти) і локального (самобутнього й самоцінного досвіду навчання і виховання в межах окремої культурної локальності: етносу, нації, культури).

Так, наприклад, залучення художньо-естетичного досвіду до реалізації мультикультурних освітніх програм різногалузевого спрямування можливе як на панлокальному, так і на локальному рівнях — від курсів історії світового мистецтва, оволодіння творчими навичками в

окремих видах мистецтва до занурення в художню культуру власної країни через особисту участь у мистецьких проєктах, орієнтованих на збереження та розвиток національної культури. Участь у мистецьких проєктах може мати різну спрямованість: пізнавально-просвітницьку, волонтерську, кроскультурну тощо. Також тут може бути залучений досвід інших культурних інституцій: громадських організацій, етнічних, конфесійних, субкультурних локацій. У будь-якому разі такий практичний вихід за суворо окреслені межі академічної дисциплінарності відкриває горизонти переосмислення власних світоглядних позицій, оволодіння гнучкими трансверсальними компетентностями, які сьогодні стають показником готовності не просто до виживання, а й до самореалізації й самоствердження в сучасному мультикультурному світі.

Але зростання нової стратегії самореалізації особистості як суб'єкта глобалізованого, «стисненого» (Р.Робертсон) або ж неймовірно розширеного світу (з огляду на необмежені можливості доступу до будь-яких локацій, інформації, культурних практик тощо) потребує міцного підґрунтя, і цим підґрунтям може бути лише власна ідентичність: особистісна, етнічна, національна, культурна. Те, що додасть сучасному світові нових фарб і смислів, зробить його дійсно мультикультурним, заснованим на усвідомленні ідентичності як глобальної цінності, або глокальним, за Р.Робертсоном.

Логічно, що мистецтво та мистецькій освіті тут має належати одне з провідних місць — мистецтво найяскравіше демонструє ідентичну вкоріненість, усталеність на етнічному, національному та культурному рівнях. Саме мистецтво презентує «гуманітарну ауру нації» (Л.Костенко), створює неповторне «обличчя» будь-якої культурної спільноти — від етносу до держави. І це пояснює прагнення згаданої спільноти не тільки до збереження свого художнього досвіду, а й до його активного ідеологічного використання. Із часів грецької античності, яка не уявляла навчання та виховання своїх громадян без залучення до мистецтва — театру, музики, поезії, танцю, — і до сьогодні мистецтво «на часі», воно «воює» на фронті національної та культурної ідентичності. Ця «війна» може бути певний час прихованою, замаскованою під «добрі наміри», але настають часи, коли врешті-решт та «лава», що вирувала і зріла в лоні «вулкана», виривається назовні й зносить усі можливі кордони. Трагічна історія України і трагічна її сучасність яскраво демонструють світові ці пристрасні й відчайдушні «прориви» в боротьбі за українську національну ідентичність — українську людину й українську націю. Це кроки становлення

національної самоідентифікації особистості та культурної самоідентифікації нації, які пролягають від кириломефодіївців із кульмінацією у творчості Т. Шевченка, через палке слово І. Франка, «хвильовизм» і «розстріляне відродження» до «шістдесятників» — письменників, кінорежисерів, художників, мистецтвознавців, які героїчно поставали «будителями» української духовності, національної самосвідомості, «духу нації».

Сьогодні ми спостерігаємо новий і дуже потужний сплеск цієї боротьби за українську ідентичність, усвідомлення своєї приналежності до українства, причетності до національної спільноти з одночасним усвідомленням причетності своєї нації як нації української до світової спільноти. «Мистецький фронт» став не просто метафорою, а дієвим суб'єктом переможного поступу в боротьбі за національну ідентичність, у довготривалій боротьбі з «руським міром» як гаслом російської культури, яка ще донедавна без перебільшення панувала в російськомовному просторі культури української. Особливий акцент слід зробити тут на очевидному факті: свій «руський мір» країна-агресор нав'язує і нам, і решті світу здебільшого саме через найдієвішу й функціонально найефективнішу складову культури — через мистецтво, прикриваючись тезою «мистецтво поза політикою». Тому «українське суспільство не має права виростити ще одне покоління, яке буде шукати російськомовний контент на YouTube і сперечатися з приводу доречності імені Петра Чайковського для Національної музичної академії України. Подібні питання апріорі не виникають ні в Польщі, ні у Франції, ні в Німеччині, ні в інших країнах Європи, куди ми так прагнемо — європейці знають і цінують своє, своїх композиторів, письменників, художників» [8, с. 628], підносячи національне мистецтво до рівня найвищих національних цінностей, які повинні бути засвоєними на всіх рівнях освіти. Тому вони мають набагато менше втрат щодо національної ідентичності й самоідентифікації своїх громадян.

«Мистецтво — найефективніший засіб виховання поваги до національних цінностей та їх засвоєння як найглибших наративів самосвідомості» [8, с. 628], а сформована національна самосвідомість створює непохитний фундамент національної ідентичності, що, зі свого боку, дозволяє повноправне входження до глобалізованого мультикультурного світу, входження на правах унікального суб'єкта культури, здатного цей світ доповнювати й розвивати.

Отже, у процесі розбудови глокальних парадигм сучасної освіти, освітніх програм нового типу, що ґрунтуються на принципах мульт-

тикультурності, художня складова має нести навантаження не лише «естетичної парасолі», а насамперед гаранта збереження ідентичності. З огляду на невідворотність глобальних впливів на сферу освіти, актуальною й принциповою задачею постає віднаходження гармонічних площин «гри за правилами глобальності». Мистецька освіта — одна з таких площин, можливо, найгармонічніша.

Література

1. Дем'яненко Б.Л. Глобалізація. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Глобалізація>.
2. Лях В. Екологічні, інформаційні та постіндустріальні виклики глобалізації вищої освіти. *Глобалізація вищої освіти (національний та інституційний рівні)* : матеріали спільного Круглого столу Інституту вищої освіти НАПН України та Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України (29 листопада 2022 року, м. Київ, Україна). *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2022. 28(2). С. 250–257.
3. Робертсон Р. Глокалізація: часопростір і гомогенність-гетерогенність. *Глобальні модерності* / за ред. М.Фезерстоуна, С.Леша, Р.Робертсона; пер. з англ. Т.Цимбала. Київ : Ніка-центр, 2001. С. 48–71.
4. Сіденко В.Р. Глобалізація. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І.М.Дзюба та ін. НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-30448>.
5. Сулятицька Т., Плахтій М. Освіта в мультикультурному суспільстві. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2022. № 1. С. 121–128. URL: http://perspektyvy.pdpu.od.ua/1_2022/17.pdf.
6. Федоренко С.В. Методологічний потенціал трансдисциплінарного підходу в формуванні гуманітарної культури студентів у США. *Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 5. С. 167–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2014_5_33.
7. Чудовська-Кандиба І. Вернісаж нарисів глобалізації в українському соціальному дискурсі. *Глобальні модерності* / за ред.

- М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ : Ніка-центр, 2001. С. 15–16.
8. Шрамко О.І. Мистецька освіта і духовний вимір націотворення. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті*: міжнародний періодичний збірник наукових праць / за заг. ред. В. П. Бабича, Ю. Д. Бойчука, Л. С. Рибалко, О. М. Хвостиченка. Вип. 4. Харків : ВННОТ, 2022. С. 626–629. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dab48ee5-c488-4076-beb8-bee51ed963d6/content>
 9. Шрамко О.І. Філософія музичної освіти. *Музична освіта: філософський, мистецтвознавчий та педагогічний наголоси*: монографія / за ред. Н. А. Овчаренко, Я. В. Шрамка. Кривий Ріг: ФОП Чернявський Д.О., 2018. С. 6–29.
 10. Яценко К.А. Мультикультурна освіта як засіб розв'язання міжкультурних протиріч: PRO ET CONTRA. С. 362–371. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/-718671.pdf>
 11. Catalogue of Transversal Competences Key for Employability. URL: https://www.keystart2work.eu/images/docs/o2catalogue/O2_Catalogue_EN.
 12. *Robertson R.* Globalization: Social Theory and Global Culture. SAGE Publications, 2000.

References

1. *Demianenko B.L.* Hlobalizatsiia. *Velyka ukrainska entsyklopediia*. URL: <https://vue.gov.ua/Глобалізація>
2. *Liakh V.* Ekolohichni, informatsiini ta postindustrialni vyklyky hlobalizatsii vyshchoi osvity. *Hlobalizatsiia vyshchoi osvity (natsionalnyi ta instytutsiyni rivni)*: materialy spilnoho Kruhloho stolu Instytutu vyshchoi osvity NAPN Ukrainy ta Instytutu filosofii imeni H. S. Skovorody NAN Ukrainy (29 lystopada 2022 roku, m. Kyiv, Ukraina). *Filosofiia osvity. Philosophy of Education*. 2022. 28(2). S. 250–257.

3. *Robertson R.* Hlokalizatsiia: chasoprostir i homohennist-heterohennist. *Hlobalni modernosti* / za red. M. Fezerstouna, S. Lesha, R. Robertsona; per. z anhl. T. Tsymbala. Kyiv : Nika-tsentr, 2001. S. 48–71.
4. *Sidenko V.R.* Hlobalizatsiia. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: onlain-versiia* / redkol.: I.M.Dziuba ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-30448>
5. *Suliatytska T., Plakhtii M.* Osvita v multykulturnomu suspilstvi. Perspektyvy. *Sotsialno-politychnyi zhurnal*. № 1. 2022. S. 121–128. URL: http://perspektyvy.pdpu.od.ua/1_2022/17.pdf
6. *Fedorenko S.V.* Metodolohichni potentsial transdystsyplinarnoho pidkholodu v formuvanni humanitarnoi kultury studentiv u USA. *Psykhologo-pedahohichni nauky*. 2014. № 5. S. 167–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2014_5_33
7. *Chudovska-Kandyba I.* Vernisazh narysiv hlobalizatsii v ukrainskomu sotsialnomu dyskursi. *Hlobalni modernosti* / za red. M. Fezerstouna, S. Lesha, R. Robertsona; per. z anhl. T. Tsymbala. Kyiv : Nika-tsentr, 2001. S. 15–16.
8. *Shramko O.I.* Mystetska osvita i dukhovnyi vymir natsiotvorennia. *Dukhovno-intelektualne vykhovannia i navchannia molodi v XXI stolitti: mizhnarodnyi periodychnyi zbirnyk naukovykh prats* / za zah. red. V. P. Babycha, Yu. D. Boichuka, L. S. Rybalko, O. M. Khvostychenka. Vyp. 4. Kharkiv : VNNOT, 2022. S. 626-629. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dab48ee5-c488-4076-beb8-bee51ed963d6/content>
9. *Shramko O.I.* Filosoffia muzychnoi osvity. *Muzychna osvita: filosofskiyi, mystetstvoznavchyi ta pedahohichni naholosy: monohrafiia* / za. red. N. A. Ovcharenko, Ya. V. Shramka. Kryvyi Rih : FOP Cherniavskiyi D.O., 2018. S. 6–29.
10. *Yatsenko K.A.* Multykulturna osvita yak zasib rozviazannia mizhkulturnykh protyrich: PRO ET CONTRA. S. 362–371. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/-718671.pdf>

11. Catalogue of Transversal Competences Key for Employability. URL: https://www.keystart2work.eu/images/docs/o2catalogue/O2_Catalogue_EN.
12. *Robertson R.* Globalization: Social Theory and Global Culture. SAGE Publications, 2000.

GLOBALIZATION OF EDUCATION: ART AS A GUARANTOR OF IDENTITY PRESERVATION

Oksana Shramko

Abstract. The article discusses the specific features of globalization transformations of education in the context of identity preservation and substantiates the role of art in this process.

Emphasizing the negative features of globalization, such as unification and erosion of identity, the author turns to the search for ways to synchronize polar trends and considers R. Robertson's glocalization strategy as one of the ascending ones in the search for an answer to the challenges of identity preservation that education faces today. The basis of such a strategy is the understanding of identity as a global value, and the leading principle is interpenetration and coherence of the idea of globalization and the idea of localization. Therefore, the basis of the strategy of glocalization in education should be the definition of identity as the main condition for mutual interest and complementarity of different localities that create a global educational space.

This process requires an understanding of the specifics of globalization transformations in the field of education as a gradual movement from one-linearity and mono-subjectivity to a holistic worldview and worldview based on integration. At the same time, the principle of multiculturalism as an indivisible unity of two aspects: cultural pluralism and cultural individualism as respect for identity is gaining priority. The fundamental status of multicultural competence in the list of general competencies that define the profile of any educational program also seems obvious.

Art is one of the most effective means of forming multicultural competence through the immanent function of emotive world involvement, thanks to which a person becomes a person capable of seeing and feeling the world through the eyes and sensations of the Other. Also, art itself most clearly demonstrates identical rootedness at the ethnic, national and cultural levels, which allows us to make assumptions about art as a guarantor of identity preservation in the process of globalization of education and art education as an important factor in the development of integrated educational programs based on the principles of multiculturalism.

Keywords: globalization, globalization of education, identity, glocalization, multiculturalism, art, art education.

Надійшла до редакції 19 червня 2023 р.

Шрамко Оксана Іллівна

Кафедра музикознавства, інструментальної та хореографічної
підготовки

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Shramko Oksana

Department of musicology, instrumental and choreographic training

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0001-6475-9663>

Shramkooksana17@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7677>

DIGITALIZATION: РЕАЛІЇ ТА СИМУЛЯКРИ ПАРАЛЕЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Світлана Куцепал

Анотація. У статті визначено істотні ознаки поняття «цифровізація», яка неоднозначно оцінюється дослідниками; акцентовано на позитивних і негативних наслідках цифровізації; означено тенденції розвитку цифрового суспільства.

Серед безперечних переваг цифровізації виділяються: розширення можливостей задоволення потреб як духовного, так і матеріального характеру, суттєве покращення якості життя, збільшення можливостей інтелектуального і творчого розвитку, підвищення здатності до кар'єрного зростання та можливостей для самореалізації і саморозвитку. Наголошено на можливостях, які відкриваються перед людьми з інвалідністю, обмеженими можливостями до працевлаштування, забезпеченні інклюзії у соціальне життя тих осіб, які в звичайних умовах з огляду на різні причини не могли проявляти активну соціальну позицію.

Небезпечність цифровізації — розмивання кордонів між публічним і приватним життям, що особливо проявилось під час пандемії, коли значна частина населення змушена була перейти до роботи та навчання онлайн; втручання у приватне життя; поляризація суспільства як наслідок цифрової нерівності, яка має тенденцію поглиблюватися.

Доведено, що наслідком цифровізації стає створення нового образу суспільства — цифрового суспільства, де нівелюється межа між реальністю та віртуальністю, панує власна система знаків, утворюється нова система цінностей і норм.

Значна увага приділена феномену «цифрової людини», яка існує у віртуальному просторі, створює та перетворює інформаційні взаємозв'язки, сприймає світ як симуляційну ігрову модель, переконана у своїй здатності керувати цифровим світом, але водночас є заручницею альтернативної реальності, породженої процесом цифровізації.

Ключові слова: цифровізація, цифрова трансформація, інформаційне суспільство, цифрове суспільство, цифровий простір, віртуальна реальність, цифрова людина.

У науковому дискурсі ХХІ століття топовою є тема цифровізації (digitalization) та її похідних: цифрова цивілізація, цифрове суспільство, цифрова трансформація та цифрові технології, цифрова людина, цифрові навички та цифровий інтелект тощо.

Спектр новоутворених понять достатньо широкий, активно обговорюється та досліджується представниками різних напрямів гуманітарного дискурсу. Найбільш активно обговорюються проблеми цифровізації економіки [див.: 1–9], педагогіки [див.: 10–13] та правові аспекти цифровізації [див.: 14–19].

Усі перераховані виміри дослідження сутності цифровізації та її результатів, звісно, важливі й актуальні, проте, особливо нагальним видається визначення сутнісних характеристик і проявів тієї альтернативної реальності, яка завдяки цифровізації і постає своєрідним онтологічним тлом для сучасної людини.

Розпочнемо з кількох визначень поняття цифровізації, які важливі саме в контексті репрезентованого дослідження. Традиційно (хоча це звучить дещо несподівано відносно цифровізації) пропонується наступне визначення: «Цифровізація (з англ. digitalization) означає впровадження цифрових технологій в усі сфери життя. Вона забезпечує широкий круг можливостей для створення багатьох сучасних технологій (“цифрових технологій”) через використання в них цифрового подання інформації» [20, с. 50]. Співзвучною класичній є дефініція М. Руденка: «Цифровізація — процес еволюції економічних, соціальних, виробничих, техніко-технологічних, організаційних, управлінських, та інших відносин всередині суспільства, зміна їх суб’єктивно-об’єктивної орієнтованості, яка викликана розвитком інформаційно-комунікаційних (цифрових) технологій» [4, с. 63].

І. Якушко наголошує на процесуальності цифровізації та пропонує таке визначення: «Цифровізація — це процес, який пов’язаний з активним створенням, використанням, удосконаленням інформаційно-комунікаційних технологій» [3, с. 77]. Саме інформаційно-комунікативні технології, підсилені технологіями штучного інтелекту, машинного навчання, наявністю практично необмежених баз даних, що забезпечують доступ до інформації широкому колу споживачів, є суттєвими характеристиками цифровізації.

К. Маркевич, формулюючи дефініцію поняття «цифровізація», акцентує на перспективах розвитку цивілізації та позитивних суспільних наслідках цифровізації, стверджуючи, що «цифровізація — одна з визначальних тенденцій розвитку людської цивілізації, яка формує більш інклюзивне суспільство та кращі механізми управління,

розширює доступ до охорони здоров'я, освіти та банківської справи, підвищує якість та охоплення державних послуг, розширює спосіб співпраці людей, а також дає змогу скористатися більшим розмаїттям товарів за нижчими цінами» [21].

Цифровізація неоднозначно оцінюється дослідниками, які схильні як наголошувати на позитивних наслідках цього процесу, так і акцентувати на небезпеках і ризиках цифровізації для суспільства загалом і людини зокрема. «Цифровізація не обмежується виключним використанням технологій; вона характеризується зміною культури, інтегрованої в усі сфери роботи, та трансформацією в управлінні різними командами» [17, с. 14]. Серед безперечних переваг відзначають: розширення можливостей задоволення потреб як духовного (знання), так і матеріального характеру завдяки цифровізації сфери послуг та торгівлі, що суттєво покращує якість життя та розкриває нові можливості задоволення екзистенційних потреб; суттєво збільшуються можливості інтелектуального і творчого розвитку, наслідком чого стає підвищення здатності до кар'єрного зростання та можливостей для самореалізації і саморозвитку; забезпечується розвиток соціального підприємництва, виникають нові види діяльності, відповідно — нові робочі місця. Окремо варто наголосити на можливостях, які відкриваються перед людьми з інвалідністю, обмеженими можливостями до працевлаштування, забезпечується інклюзія в соціальне життя тих осіб, які у звичайних умовах через різні причини не могли проявляти активну соціальну позицію.

Одним із наслідків цифровізації та бурхливого розвитку комп'ютерних технологій є зміна домінантної когнітивної моделі соціуму, замість моделі «знання» пріоритетною стає модель «інформації». При цьому «звернення до числа (цифри) в системі масової культури носить вже імперативний характер. Вона не тільки вкорінена у науковій, виробничій діяльності, побуті, але стала нашою повсякденністю. Звук, картина, книга, досвід, бажання — все може за подібною схемою опинитися в «оцифрованому» вигляді» [22, с. 94]. Небезпечність цифровізації — розмивання кордонів між публічним і приватним життям, що особливо проявилось під час пандемії, коли значна частина населення змушена була перейти до роботи та навчання онлайн; втручання у приватне життя; поляризація суспільства як наслідок цифрової нерівності;¹ комунікація без безпосереднього просторового зближення;

¹Нерівність у доступі до можливостей в економічній, соціальній, культурній, освітній галузях, які існують або поглиблюються в результаті неповного,

віртуалізація міжособистісних контактів, спрощення відносин, ілюзія їх доступності; відсутність проблем з самопрезентацією, оскільки можна швидко створити відповідний нік, аватарку, сторінку або чат у соціальній мережі. Також варто враховувати такі наслідки, як проблема безпеки та порушення конфіденційності, поглиблення соціальної відчуженості, стирання етичних меж (неможливість контролювати у майбутньому штучний інтелект), зниження культурного розвитку [14].

У цифровому континуумі («дигітал-континуум») домінує теперішнє, миттєвість, глибина поступається поверхні, «для інформаційного продукту надзвичайно важливим є модус “теперішнього”». Минуле й майбутнє для інформації й інформаційного продукту у соціальних мережах існують тільки як потенція» [23, с. 172]. Миттєвість, тимчасовість переважають над протяжністю, ефект поверхні змінює ефект глибини.

Наслідком цифровізації стає створення нового образу суспільства — цифрового суспільства. У цьому контексті варто згадати ще одну дефініцію, яка пов’язує цифровізацію та цифрове суспільство як причину та наслідок. «Цифровізація — впровадження цифрових технологій в усі сфери життя: від взаємодії між людьми до промислових виробництв, від предметів побуту до дитячих іграшок, одягу тощо. Це перехід біологічних та фізичних систем у кібербіологічні та кіберфізичні (об’єднання фізичних та обчислювальних компонентів). Перехід діяльності з реального світу у світ віртуальний (онлайн)» [5]. Фізична реальність маргіналізується, змінюються форми соціалізації, розробляється та використовується специфічний сленг, трансформуються традиційні норми та цінності.

У вже далекому 2012 році вийшла друком розвідка К. Гарбузенка «Від інтелектуальності “числа” до соціуму “цифри”: числова магія Піфагора як складова сучасної квазірелігійності в Інтернет-просторі», де континуумом існування сучасної людини визнається поєднання трьох світів: «світу речей, світу інформаційного і світу символічного. Між згаданими трьома світами — світом речей, інформаційним і символічним — існують фільтри, які ускладнюють перехід з одного світу в інший. У світі реальному відбуваються тисячі подій, але тільки одиниці з них перейдуть у світ інформаційний. У свою чергу, у світі інформаційному відбуваються сотні подій, але лише мала їх частка переходить у світ символічний. Подія, помітна у світі речей, може бути

нерівномірного або недостатнього доступу до комп’ютерних, телекомунікаційних і цифрових технологій.

абсолютно незначною у світі інформаційному, і навпаки. А оскільки у світі інформаційному ми маємо справу швидше з індивідуальною пам'яттю людини, а у світі символічному — з соціальною, то світ символічний виступає як певне мірило для двох інших світів» [22, с. 94]. Зазначена множинність світів уможливується існуванням цифрового світу (цифрового суспільства), тієї альтернативної реальності, у якій існує сучасна людина і де, на жаль, «буття як вищий дар долі перетворили в інструментальний засіб технічної стратегії людства, у предмет виробничої перебудови. Втрачається благоговіння перед існуючим, повага до нього і відповідальність за буття» [24, с. 182].

У цифровому світі час і простір починають «стискатися», відстані вже не важливі, бо долаються за лічені секунди завдяки глобальним системам зв'язку. Будь-хто може працювати, укладати угоди, обмінюватися цифровими активами, спілкуватися і прицільно налагоджувати зв'язки у піринговому режимі, або P2P-мережах [25]. Реальність, у якій перебуває людина цифрового світу, повністю змінюється, активності, зв'язки, інтереси здебільшого переводять їх у цифрову площину, відповідно, підвищується здатність маніпулювання інформацією. Актуалізуються категорії «дистанційної присутності» — телеприсутності та дистанційної робототехніки [26].

Хто ж є суб'єктом (та одночасно й об'єктом) цифрового світу? Правильно — цифрова людина, яка народилася після цифрової революції і її життєвий простір — різноманітні гаджети, від комп'ютера (ноутбука, планшета) до смартфонів найновішої моделі. Американський письменник М. Пренскі першим використовує поняття «цифрова людина» та «цифрові тубільці», які є носіями рідної для них цифрової мови комп'ютерів, відеоігор та інтернету. На противагу їм є «цифрові іммігранти», ті, кому не пощастило і вони народилися раніше, їм доводилося пристосовуватися до впровадження нових технологій і навчання, щоб знати їх функціонування, використання та інші цифрові аспекти. Тому вони назавжди приречені на рудименти минулого і прагнуть поєднувати цифрові можливості з навичками «доцифрової» епохи² (див.: [27]).

Серед розмаїття визначень поняття «цифрова людина» найбільш доречним у контексті цієї розвідки є наступне: «Цифрова людина — це, перш за все, людина нових моральних цінностей, яка занурюється у віртуальну реальність симуляцій і усе більшою мірою сприймає світ як

²Найрозповсюджений такий рудимент — редагування паперового варіанту тексту, який перед тим набирається на комп'ютері або повідомлення телефоном про отримання електронного листа.

цифрове ігрове середовище, усвідомлюючи його умовність, керованість його параметрів і можливість виходу з нього» [28, с. 18].

Незважаючи на всі вищепераховані переваги цифрового світу, зупинимося на тих здатностях людини, які у цифровому континуумі перетворюються на симулякри, — когнітивних і комунікативних.

У цифровому просторі людина завжди знаходиться у так званій «інформаційній бульбашці» («filter bubble»), де особи отримують тільки ту інформацію, яка їм подобається і з якою вони згодні, тому свій погляд на світ і своє трактування подій вважають єдино правильним. Це може призвести до протистоянь проти тих, хто наслідують думати інакше [29]. Виникає спокуса відмовитися від пошуку релевантної інформації на користь споживання інформації, яка рекомендована членами її соціальної віртуальної спільноти, але так можна просто загубитися в «інформаційному шумі». «Усі види контенту переходять з аналогових у цифрові, стаючи мобільними й персональними. Причому індивід отримує можливість контролювати власний контент, направляти інформаційні запити, формувати індивідуальну траєкторію інформаційної діяльності» [30, с. 96]. Як наслідок — втрачається прагнення до отримання достовірної фундаментальної інформації, ігноруються процедури верифікації, критичне мислення поступається фрагментарному, «кліповому», коли реальність сприймається не як система елементів, а як послідовність не пов'язаних між собою явищ.

Людина, закинута в бездушний цифровий світ, стикається з великою кількістю когнітивних проблем, серед яких найбільш відомими є цифрова амнезія та ефект Google. Цифрова амнезія породжена тим, що людина піддається спокусі передати різноманітним гаджетам ті функції, які зазвичай становили сферу дії оперативної пам'яті (зробити замітку, подивитися карту, записати номер телефону та ім'я родича, друга, колеги), а опинившись через різноманітні причини без ноутбука або мобільного телефону, людина відчуває себе безпорадною як у комунікації, так і в можливості згадати важливу інформацію чи контакт, бо вони містилися саме в гаджеті чи телефоні. Ефект Google — також певна когнітивна деформація, сформований стереотип, що будь-яку інформацію в будь-який момент можна знайти за допомогою пошукової системи, тому запам'ятовувати нічого не потрібно.

Безмежні масиви інформації, доступні у цифровому світі, породжують явище «інформаційної булімії», коли людині надається багато інформації, але вона не може її втримати, нічого не пам'ятає, адже

нейронні зв'язки закріплюються в мозку лише за наявності досвіду [31].

З комунікацією в цифровому світі також не просто, оскільки вона набуває амбівалентного характеру — наявність практично необмежених можливостей спілкування поєднується з ризиками нав'язування певного інформаційного контексту, маніпуляції, відсутності цілісності текстуальних утворень, «мозаїчність» поширюваного контенту, розмивання особистісних кордонів. Окрім того, «при частому спілкуванні з комп'ютерними системами трапляється інформаційне зараження особистості числовим баченням світу»: в активних інтернет користувачів формується звикання до цифрового зображення на рівні логіко-ментальних структур, що призводить до мозаїчності. Перемикаючись між різними інформаційними каналами людина конструює нову реальність. Сучасна людина підлаштовується під цю мозаїчність, адаптується до ситуації — це стає однією з її навичок. У зв'язку з цим виникають проблеми із засвоєнням, переробкою та аналізом більш глибокої інформації, що пов'язана з детермінантами аналізу зв'язків у природі та соціумі» [22, с. 96].

Отже, цифровий світ — це континуум, ігнорувати який сучасна людина не може, більш того, вона прагне бути залучена до нього, оскільки у багатьох випадках саме в цифровому світі знаходить прихисток і рятуються від жорстокості реального світу. Проте, насолоджуючись умовною безпекою та безмежними можливостями цифрового світу, варто пам'ятати, що він перенасичений симулякрами й ерзацами, а за привабливими комунікативними та когнітивними моделями приховані небезпеки як онтологічного, так і екзистенційного характеру.

Література

1. Сидоренко С.В. Цифрова трансформація суспільства в умовах четвертої промислової революції. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2021. Випуск 1(173), Том 1. С. 31–43.
2. Муравйов В.Є. Інформаційне суспільство: трансформація від індустрії знань до цифровізації. *Науковий вісник Ужгородського Університету. Серія Економіка*. 2019. Випуск 1(53). С. 39–47.
3. Якушко І. Сутність та особливості цифрової трансформації. *Проблеми і перспективи економіки та*

управління. 2022. Вип. 4(28). С. 75–82. Режим доступу: <http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/262608>.

4. Руденко М.В. Цифровізація економіки: нові можливості та перспективи. *Економіка та держава*. 2018. № 11. С. 61–65.
5. Україна 2030Е — країна з розвинутою цифровою економікою [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html>.
6. Бречко О.В., Гуцуляк А.І. Цифрові технології суспільного розвитку. *Інноваційна економіка*. 2022. № 4(92). С. 136–143.
7. Тульчинська С.О., Корзун Л.С. Цифровізація як засіб трансформації економіки України. *Сучасні проблеми економіки і підприємництва*. 2020. № 25. С. 52–59
8. Башилай С., Яремко І. Цифровізація економіки України в умовах євроінтеграційних процесів. *Економіка та суспільство*. 2023. вип. 48.
9. Руденко М.В. Цифровізація: категоріальні особливості та специфіка трактування. *Економічний форум*. 2021. № 4. С. 3–13.
10. Павлич Т., Басараб В., Терещенко О., Рогів М. Цифровізація освітнього процесу в закладах вищої освіти в умовах воєнного стану. *Освітні обрії*. 2023. № 1(56). С. 106–109.
11. Матвієнко О., Цивін М. Цифровізація: освітній контекст. *Вісник Книжкової палати*. 2020. № 11. С. 28–35.
12. Буйницька О., Варченко-Троценко Л., Грицеляк Б. Цифровізація закладу вищої освіти. *Освітологічний дискурс*. 2020. № 1(28).
13. Кучерак І.В. Цифровізація та її вплив на освітній простір у контексті формування ключових компетентностей. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 22, Т. 2. С. 91–94.
14. Базові аспекти цифровізації та їх правове забезпечення : монографія / за ред. К.В. Єфремової. Харків : НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2021.

15. Шаповалова О.В. Проблеми досягнення цифрової зрілості держави та суспільства. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 2(44). С. 24–32.
16. Марченко В.Б. Правове забезпечення цифрової трансформації в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 279–282.
17. Хаустова М.Г. Поняття цифровізації: національні та міжнародні підходи. *Право та інновації*. 2022. № 2(38). С. 7–18.
18. Лесько Н., Антонов М. Цифрові права людини в епоху глобалізації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 3(31). С. 160–166.
19. Вінник О. Межі цифрової свободи: правовий аспект. *Господарське право і процес*. 2021. № 2. С. 36–41.
20. Хаустов М., Бондаренко Д. Цифровізація: здобутки та загрози для суспільства. *InterConf*. Вип. 51. 2021. Режим доступу: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/11577>.
21. Маркевич К. Цифровізація: переваги та шляхи подолання викликів. Режим доступу: <https://razumkov.org.ua/statti/tsyfrovizatsiia-perevagy-ta-shliakhy-podolannia-vyklykiv>.
22. Гарбузенко К.А. Від інтелектуальності «числа» до соціуму «цифри»: числова магія Піфагора як складова сучасної квазіреальності в Інтернет-просторі. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 4. С. 93–98.
23. Сільотіна І.М. Інформаційна діяльність в мережевому суспільстві. *Гілея*. 2017. Вип. 120(5). С. 170–173.
24. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. Київ: ПАРАПАН, 2003.
25. Skinner C., Cavendish M. Digital Human: The Fourth Revolution of Humanity Includes Everyone. Marshall Cavendish International (Asia) Private Limited, 2018.
26. Baldwin R. The Great Convergence Information Technology and the New Globalization. Belknap Press, 2019.

27. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon MCB University Press. 2001. Vol. 9, № 5.
28. Дзьобань О.П. Цифрова людина як філософська проблема. *Інформація і право*. 2021. № 2(37). С. 9–19.
29. Scott J. The Digitalization of Society. New Acropolis Library. 2021. January. Vol. 3. URL: <https://library.acropolis.org/the-digitalization-of-society/>
30. Антіпова О.П. Комунікативні характеристики сучасної культурної доби в контексті цифровізації. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2021. № 2(34). С. 94–98.
31. Spitzer M. Digitale Demenz: Wie wir uns und unsere Kinder um den Verstand bringen. Droemer Verlag, 2012.

References

1. Sydorenko S.V. Tsyfrova transformatsiia suspilstva v umovakh chetvertoi promyslovoi revoliutsii. *Multyversum. Filosofskyi almanakh*. 2021. Vypusk 1(173), Tom 1. S. 31–43.
2. Muraviov V.Ie. Informatsiine suspilstvo: transformatsiia vid industrii znan do tsyfrovizatsii. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Universtyetu. Seriia Ekonomika*. 2019. Vypusk 1(53). S. 39–47.
3. Yakushko I. Sutnist ta osoblyvosti tsyfrovoi transformatsii. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia*. 2022. Vyp. 4(28). s. 75–82. Rezhym dostupu: <http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/262608>.
4. Rudenko M.V. Tsyfrovizatsiia ekonomiky: novi mozhlyvosti ta perspektyvy. *Ekonomika ta derzhava*. 2018. No 11. S. 61–65.
5. *Ukraina 2030E — kraina z rozvynutoiu tsyfrovoiu ekonomikoiu [Elektronnyi resurs]*. Rezhym dostupu: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html>.
6. Brechko O.V., Hutsuliak A.I. Tsyfrovi tekhnolohii suspilnoho rozvytku. *Innovatsiina ekonomika*. 2022. No 4(92). S. 136–143.

7. *Tulchynska S.O., Korzun L.S.* Tsyfrovizatsiia yak zasib transformatsii ekonomiky Ukrainy. *Suchasni problemy ekonomiky i pidpriemnytstvo*. 2020. No 25. S. 52–59
8. *Bashlai S., Yaremko I.* Tsyfrovizatsiia ekonomiky Ukrainy v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv. *Ekonomika ta suspilstvo*. 2023. Vyp. 48.
9. *Rudenko M.V.* Tsyfrovizatsiia: katehorialni osoblyvosti ta spetsyfika traktuvannia. *Ekonomichnyi forum*. 2021. No 4. S. 3–13.
10. *Pavlysh T., Basarab V., Tereshchenko O., Rohiv M.* Tsyfrovizatsiia osvitnoho protsesu v zakladakh vyshchoi osvity v umovakh voiennoho stanu. *Osvitni obrii*. 2023. No 1(56). S. 106–109.
11. *Matviienko O., Tsyvin M.* Tsyfrovizatsiia: osvitnii kontekst. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*. 2020. No 11. S. 28–35.
12. *Buinytska O., Varchenko-Trotsenko L., Hrytseliak B.* Tsyfrovizatsiia zakladu vyshchoi osvity. *Osvitlohichnyi dyskurs*. 2020. No 1(28).
13. *Kucherak I.V.* Tsyfrovizatsiia ta yii vplyv na osvitnii prostir u konteksti formuvannia kluchovykh kompetentnosti. *Innovatsiina pedahohika*. 2020. Vyp. 22, T. 2. S. 91–94.
14. *Bazovi aspekty tsyfrovizatsii ta yikh pravove zabezpechennia : monohrafiia / za red. K.V. Yefremovoi.* Kharkiv : NDI prav. zabezp. innovats. rozvytku NAPrN Ukrainy, 2021.
15. *Shapovalova O.V.* Problemy dosiahnennia tsyfrovoi zrilosti derzhavy ta suspilstva. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka*. 2022. No 2(44). S. 24–32.
16. *Marchenko V.B.* Pravove zabezpechennia tsyfrovoi transformatsii v Ukraini. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2019. No 6. S. 279–282.
17. *Khaustova M.H.* Poniattia tsyfrovizatsii: natsionalni ta mizhnarodni pidkhody. *Pravo ta innovatsii*. 2022. No 2(38). S. 7–18.
18. *Lesko N., Antonov M.* Tsyfrovii prava liudyny v epokhu hlobalizatsii. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Serii: «Iurydychni nauky». 2021. No 3(31). S. 160–166.

19. *Vinnyk O.* Mezhi tsyfrovoy svobody: pravovyi aspekt. *Hospodarske pravo i protses.* 2021. No 2. S. 36–41.
20. *Khaustov M., Bondarenko D.* Tsyfrovizatsiia: zdotutky ta zahrozy dlia suspilstva. *InterConf.* 2021. Vyp. 51. Rezhym dostupu: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/11577>
21. *Markevych K.* Tsyfrovizatsiia: perevahy ta shliakhy podolannia vyklykiv–Rezhym dostupu: <https://razumkov.org.ua/statti/tsyfrovizatsiia-perevagy-ta-shliakhy-podolannia-vyklykiv>.
22. *Harbuzenko K.A.* Vid intelektualnosti “chysla” do sotsiumu “tsyfry”: chyslova mahiia Pifahora yak skladova suchasnoi kvazirelihiinosti v Internet-prostori. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo.* 2012. No 4. S. 93–98.
23. *Siliutina I.M.* Informatsiina diialnist v merezhenomu suspilstvi. *Hileia.* 2017. Vyp. 120(5). S. 170–173.
24. *Krymskyi S.B.* Zapyty filosofskykh smysliv. Kyiv : PARAPAN, 2003.
25. *Skinner C., Cavendish M.* Digital Human: The Fourth Revolution of Humanity Includes Everyone. Marshall Cavendish International (Asia) Private Limited, 2018.
26. *Baldwin R.* The Great Convergence Information Technology and the New Globalization. Belknap Press, 2019.
27. *Prensky M.* Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon MCB University Press. 2001. Vol. 9, No 5.
28. *Dzoban O.P.* Tsyfrova liudyna yak filosofska problema. *Informatsiia i pravo.* 2021. No 2(37). S. 9–19.
29. *Scott J.* The Digitalization of Society. New Acropolis Library. 2021. January. Vol. 3. URL: <https://library.acropolis.org/the-digitalization-of-society/>
30. *Antipova O.P.* Komunikatyvni kharakterystyky suchasnoi kulturnoi doby v konteksti tsyfrovizatsii. *Visnyk NAU. Seriia: Filosofiia. Kulturolohiia.* 2021. No 2(34). S. 94–98.
31. *Spitzer M.* Digitale Demenz: Wie wir uns und unsere Kinder um den Verstand bringen. Droemer Verlag, 2012.

DIGITALIZATION: REALITIES AND SIMULARIES OF PARALLEL REALITY

Svitlana Kutsepal

Abstract. The article defines the essential features of the concept of «digitalization», which is ambiguously evaluated by researchers. It also focuses attention on the positive and negative consequences of digitalization, and defines the development trends of the digital society.

Among the indisputable advantages of digitalization, the following stand out: the expansion of opportunities to meet needs of both a spiritual and material nature, a significant improvement in the quality of life, an increase in the opportunities for intellectual and creative development, an increase in the ability to career growth and opportunities for self-realization and self-development. Emphasis is made on the opportunities, open to people with disabilities, limited opportunities for employment, inclusion in the social life of those persons, who under normal conditions due to various reasons could not take an active social position is ensured.

The danger of digitalization is the blurring of the boundaries between public and private life, which was especially evident during the pandemic, when a large part of the population was forced to switch to work and study online; interference in private life; the polarization of society as a result of digital inequality, which tends to deepen.

It has been proved that the result of digitization is the creation of a new image of society – a digital society, where the boundary between reality and virtuality is leveled, its own system of signs reigns, and a new system of values and norms is formed.

Considerable attention is paid to the phenomenon of the «digital man», who exists in virtual space, creates and transforms information relationships, perceives the world as a simulation game model, is convinced of his ability to control the digital world, but at the same time is a hostage of an alternative reality generated by the digitalization process.

Keywords: digitalization, digital transformation, information society, digital society, digital space, virtual reality, digital person.

Куцепал Світлана Вікторівна

Кафедра гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

просп. Першотравневий, 5

м. Полтава

36011

Kutsepal Svitlana

Department of humanitarian and socio-economic educational disciplines

Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University

Pershotravnevyi ave., 5

Poltava

36011

<https://orcid.org/0000-0003-3804-6031>

svetlanakutsepal@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7690>

В ОЧІКУВАННІ ЕПІСТЕМІЧНОЇ НЕСПРАВЕДЛИВОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТЕОРІЙ ПРЕВЕНТИВНО-АНТИЦИПАТОРНИХ НЕСПРАВЕДЛИВОСТЕЙ

Стефанія Сідорова

Анотація. У статті порівняно три концепції епістемічних несправедливостей: превентивну свідченневу несправедливість Міранди Фрикер, заглушення свідчення та придушення свідчення Дотсон та антиципаторно-епістемічну несправедливість Джейсон Лі.

Продемонстровано, що ідея превентивної свідченневої несправедливості Фрикер може бути розширена та поглиблена, однак сама собою є недостатньою для охоплення всього спектру подібних несправедливостей. Залучивши теорію заглушення та придушення свідчення Дотсон, авторка показує вдале функціонування альтернативної вузької теорії превентивної несправедливості, яка, однак, не може бути розширена без суттєвих змін. Як приклад розширеної теорії, створеної для аналізу подібних випадків, авторка оцінює теорію антиципаторно-епістемічної несправедливості Лі та розкриває цю спробу як невдалу.

Проаналізувавши відмінності та подібності між підходами Фрикер, Дотсон і Лі, авторка об'єднує описувані ними епістемічні несправедливості у клас превентивно-антиципаторних несправедливостей. Головною підставою для цього стає їхня спільна риса у вимірі темпоральності — кожна з концепцій передбачає завдання кривди знавцеві ще до взаємодії між дієвцями, тобто епістемічна несправедливість описуваного типу випереджає та попереджає (або видозмінює) процес надання свідчення. Таке об'єднання дозволяє врахувати ширший спектр контекстів і механізмів, які можуть призводити до деформації транзактної взаємодії, а також вказує на можливість, принаймні потенційну, створення єдиної теорії для їх опису. Сформульовано шість вимог, яким має відповідати повніша теорія превентивно-антиципаторних несправедливостей, якщо така колись постане, і передбачено можливі шляхи її розбудови. Запропоновано також евристику для швидкої перевірки спроможності майбутніх підходів.

Ключові слова: соціальна епістемологія, епістемічна несправедливість, превентивна свідченнева несправедливість, заглушення свідчення, придушення свідчення, антиципаторно-епістемічна несправедливість, превентивно-антиципаторна несправедливість.

Вступ

Епістемологічний дискурс в англomовній філософській традиції змінюється. Окрім «стандартних» основних питань епістемології (як-от: природа і джерела знання, проблема скептицизму та проблема сприйняття [10]), у контексті соціальної та феміністських епістемологій, критичних теорій і постколоніальних розвідок тощо, які й самі є відносно молодими проєктами, постає ряд нових питань епістемологічного характеру. Одним із таких питань стає осмислення епістемічної несправедливості, важливе для багатьох філософських досліджень, як-от: для Нори Беренстін (Nora Berenstain), Джеремі Вандерера (Jeremy Wanderer), Дженіфер Горнзбі (Jennifer Hornsby), Крістофера Гуквея (Christopher Hookway), Крісті Дотсон (Kristie Dotson), Ієна Джеймса Кіда (Ian James Kidd), Дженіфер Леки (Jennifer Lackey), Ішані Майтри (Ishani Maitra), Хосе Медіни (José Medina), Чарлза Мілза (Charles Mills), Гейл Полгауз-молодшої (Gaile Pohlhaus, Jr.), Га-ятрі Чакраворті Співак (Gayatri Chakravorty Spivak), Міранди Фрикер (Miranda Fricker) та багатьох інших.

Пояснити особливу увагу філософів до питання несправедливості в різноманітних контекстах, у тому числі в епістемологічному, можна в декілька способів. По-перше, варто зауважити, що автори й авторки свідомо починають теоретизування, відштовхуючись від понять із негативними конотаціями. Тобто про несправедливість йдеться частіше, ніж про справедливість, увага звертається не на ситуації знання, а на невігластво (ignorance) і незнання (unknowing), насильницькі обміни свідченнями (testimonial exchanges), а не успішні й адекватні комунікації, стають предметом аналізу тощо.¹ Стрижневими для досліджень стали саме досвіди маргіналізованих, підкорених і пригнічених соціальних груп. По-друге, включення соціального в контексти англomовної епістемології, яке безпосередньо призвело до перетину епістемологічної проблематики з питаннями політичної та моральної філософії, можна розглядати як частину більшого «практичного повороту». Становлення англomовних епістемологічних проєктів, як-от соціальної епістемології, відбувається під впливом філософії та

¹ Наприклад, Фрикер, слідуючи за Джудіт Шкляр (Judith Shklar), пише, що увага до справедливості замість несправедливості викривлює наше сприйняття та змушує вважати нормою першу, а не другу. На її ж думку, є такі області епістемічної активності, де «нормою» виявляється саме несправедливість, тому її розвідка присвячена «негативному простору» [6, с. VII–VIII].

соціології науки приблизно у 1980-х роках² (Елвін Голдман, Едвард Крейг, Стів Фулер тощо), так, як і поява феміністської епістемології (Донна Гарвей, Сандра Гардінг, Лорейн Коуд тощо).³ Зрештою типовим для багатьох із сучасних філософських дискурсів є віддзеркалення соціокультурних зрушень і прагнення активно впливати на них, аби побудувати кращі суспільства. У випадку епістемологічних досліджень — шляхом удосконалення наших епістемічних практик (epistemic practices).

На цьому тлі з'явився термін «епістемічна несправедливість» (epistemic injustice), запропонований Мірандою Фрикер. Епістемічною несправедливістю називають випадки, у яких дієвець (agent) зазнає кривди *qua* знавець (knower) [6]. Дослідження в цій галузі, як теоретичного, так і прикладного характеру, розвиваються на межах соціальних і феміністських епістемологій, політичної філософії, епістемології й етики чеснот, біоетики тощо. Розвідка Фрикер не була першою спробою описати явище: раніше вже існували поняття «епістемічне пригноблення» (epistemic oppression), «епістемічне насильство» (epistemic violence), «тлумлення» (silencing) тощо. Проте саме концепція Фрикер привернула увагу широкого загалу: тільки за останні 5 років вийшла друком понад тисяча наукових робіт, у яких згадується епістемічна несправедливість.⁴ Утім, єдиної теорії епістемічної несправедливості не з'явилось, — і, схоже, її неможливо створити, водночас уникнувши завдання епістемічної кривди (epistemic wrong).⁵ Натомість існує багато теорій, що певною мірою конкурують між

² Можна вважати, що соціальну епістемологію відносно незалежно один від одного у 1970-1990-х роках винайшли різні автори: Девід Блур, Елвін Голдман, Гелен Лонгіно, Стів Фулер, Фредерик Шміт. Утім, концепція соціальної епістемології була запропонована вже у статті Маргарет Іган і Джесі Шпри 1952 року. Про це див. *Fallis D. Social epistemology and information science. Annual Review of Information Science and Technology. Vol. 40. № 1. P. 475–519.*

³ Початок розквіту англомовної феміністської епістемології зручно пов'язувати з Третьою хвилею фемінізму, яка розпочалась у 1990-х роках, однак перші роботи феміністської епістемології з'являються принаймні на початку 1980-х років. Див. *Grasswick H. Feminist social epistemology. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2018 ed.)*, а також *Anderson E. Feminist epistemology and philosophy of science. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2020 ed.)*.

⁴ Дані було отримано 20.02.2023 за допомогою сервісу Constellate.org на основі бази даних Portico. У вибірку було включено статті англійською мовою, у яких зустрічається ключове словосполучення «epistemic injustice», з 2017 по 2022 рік.

⁵ Про це див. *Dotson K. A cautionary tale: On limiting epistemic oppression. Frontiers: A Journal of Women Studies. 2012. Vol. 33. № 1. P. 24–47.*, також *Pohlhaus G. Jr. Varieties of epistemic injustice. / The Routledge Handbook of Epistemic Injustice. London, New York: Routledge, 2017. P. 13–26.*

собою та описують і пояснюють схожі процеси (або їхні аспекти) за допомогою різних засадничих понять. Закономірно виникає потреба в порівнянні концепцій, подібних між собою.

Метою цієї розвідки є порівняння теорій превентивної свідченневої несправедливості Міранди Фрикер, придушення та заглушення свідчення Крісті Дотсон (Kristie Dotson) та антиципаторно-епістемічної⁶ несправедливості Джийон Лі (Ji Young Lee). Статтю побудовано так: у перших трьох розділах я коротко викладаю основні положення теорій Фрикер, Дотсон і Лі відповідно, четвертий розділ присвячую їх порівнянню, а п'ятий — викладу основних вимог до майбутньої повнішої теорії превентивно-антиципаторних несправедливостей, якщо така колись постане. Завершується стаття висновками. Розвідка стає внеском у поточну дискусію щодо різновидів епістемічної несправедливості й підходів до їх дослідження.

1. Превентивна свідченнева несправедливість (за Фрикер)

У роботі *Epistemic Injustice* 2007 року Фрикер визначає два основних різновиди епістемічної несправедливості: свідченневу (testimonial) та герменевтичну (hermeneutical). *Герменевтична несправедливість* — це несправедливість, за якої певна значна область соціального досвіду людини є недоступною для розуміння через структурне упередження щодо ідентичності у спільних герменевтичних ресурсах [6, с. 155]. *Свідченнева несправедливість* — це несправедливість, яка виникає тоді, коли упередження щодо ідентичності мовця змушує слухачку надавати занижений рівень довіри його словам [Там само, с. 28].

Герменевтичну несправедливість Фрикер ґрунтує у структурних явищах, а свідченневу — у транзактних ситуаціях, тобто у випадках взаємообміну свідченнями між дієвцями (таке розрізнення було запропоноване Елізабет Андерсон [1]). Лише побіжно авторка згадує можливість існування структурного різновиду свідченневої несправедливості. Фрикер називає такий різновид *превентивною свідченневою несправедливістю* (ПСН, pre-emptive testimonial injustice), що характеризується ситуацією, у якій члени маргіналізованих соціальних груп навіть не мають можливості дати свідчення:

⁶ Я подаю англ. *anticipatory* як «антиципаторний», а не «передбачуваний» чи «випереджувальний», слідуючи тут характерному психологізму підходу Лі до питання епістемічної несправедливості.

розповсюджен[а] форм[а] свідченневої несправедливості: ті соціальні групи, які страждають від упереджень щодо ідентичності (identity prejudice) і тому є вразливими до несправедливого дефіциту довіри, із цих же причин не будуть прохані поділитись своїми думками, судженнями та гадками [6, с. 130].

Тобто маргіналізовані групи, слова яких і так несправедливо оцінюють і відкидають як незначні, неправильні чи неважливі, страждають ще й від того, що в багатьох ситуаціях вони навіть не мають можливості надати своє свідчення.

Йдеться не про добровільну відмову знавця від взаємодії, а про ті випадки, коли думку знавця ніхто не питає, і за нього наперед було вирішено, що сказати йому нічого. Така несправедливість постає не *після* обміну свідченнями, а *випереджає його*, створюючи перешкоди для свідченневого обміну. На жаль, авторка глибше не розвиває свою думку, утім, пізніше Андерсон використовує цю ідею, щоб ствердити існування трьох різновидів структурної свідченневої несправедливості, лише перша з яких є превентивною [1]. Згодом Фрикер частково пристає на позицію Андерсон і вказує, що *всі* структурні свідченневі несправедливості повинні мати превентивний характер, оскільки в момент дійсної взаємодії вони одразу ж стають транзактно-структурними [7]. Ця коротка заувага дозволяє порушити нову проблему: якщо Фрикер і Андерсон мають рацію, тоді існує окремий клас випереджувальних несправедливостей, що систематично стають на заваді свідченневим обмінам.

Отож мене тут цікавить не стільки структурний вимір ПСН, а її форма: вона виникає *до* безпосереднього надання свідчення та *перешкоджає* йому. На думку Фрикер, ця несправедливість виникає тому, що свідченневному обміну перешкоджає упередження потенційної слухачки щодо потенційного мовця, коли «довіра до такої особистості щодо певного питання вже занижена через упередження достатньо для того, щоб її потенційне свідчення так ніколи й не було прохане» [6, с. 130]. Це пояснення не видається мені правдоподібним. Раніше [6, с. 16], коли Фрикер пише про структурні прояви влади ідентичності, вона наводить цікавий приклад: уявлення про ідентичність людини може або спонукати її до участі в голосуванні, або відраджувати. Так, уявімо, що певна соціальна група переконана: «Такі люди, як ми, є поза політикою», — тоді така соціальна ідентичність перешкоджає участі членів цієї групи в голосуванні. І навпаки, якщо певна соціальна група уявляє себе як групу людей з активною громадянською позицією, її представники більш охоче голосуватимуть. Це дуже схоже

на ПСН: людина змушена до мовчання і не голосує, тобто щось, а саме структурні прояви влади ідентичності, перешкоджає її свідченню про власний вибір. Однак Фрикер не розглядає цей випадок як прояв ПСН, тому що позірно такий вибір є добровільним: запит на свідчення виник, у дівчиці *була* можливість висловитись, але вона *обрала* не скористатись цією можливістю. На цьому поки що облишимо огляд теорії ПСН Фрикер.

2. Заглушення та придушення свідчення (за Дотсон)

Дотсон розглядає епістемічне насилля як застосування практик тлумлення (silencing). Вона визначає два різновиди свідченневого пригноблення (testimonial oppression): заглушення свідчення (testimonial quieting) та придушення свідчення (testimonial smothering). У першому випадку йдеться про те, що потенційна аудиторія не ідентифікує потенційного мовця як знавця. У другому сам знавець сприймає потенційну аудиторію як неохочу або нездатну зрозуміти зміст його свідчення, тому він обирає «усікання власного свідчення задля того, щоб впевнитись, що свідчення містить тільки той зміст, щодо якого відповідна аудиторія демонструє свідченневу компетентність» [4, с. 244].

Дотсон визначає 3 обставини, що супроводжують придушення свідчення: по-перше, зміст свідчення повинен бути небезпечним і ризиковим; по-друге, аудиторія мусить продемонструвати мовиці свідченневу некомпетентність щодо змісту свідчення; по-третє, свідченнева некомпетентність має бути або видаватись результатом злоякісного невігластва (pernicious ignorance).⁷ Таким чином, придушення свідчення — це вимушене самотлумлення або ж капітуляція потенційного мовця.

Дотсон пише, що, аби «розпочати успішний «діалог» чи свідченневий обмін із небезпечним (unsafe), таким, що потенційно може зашкодити, свідченневим змістом, мовці можуть мати додаткові вимоги, а аудиторія повинна відповідати цим вимогам» [4, с. 250]. Тобто свідченнева компетентність може бути лише частиною цих вимог.

Підхід Дотсон фундовано на ідеї *епістемічного насилля* (epistemic violence), *взаємності* (reciprocity) та понятті *злоякісного невігластва*.

⁷ Англ. *ignorance* часто використовується як нейтральний термін на позначення епістемічного стану, протилежного знанню, тобто не-знання. Однак останнім часом в соціальній епістемології з'явилась тенденція до підкреслення його негативних рис (e.g. willful ignorance, active ignorance, pernicious ignorance), а також створення довкола нього нормативної теорії (невдача дівця qua дослідника). Тому я дозволяю собі перекладати ignorance саме як «невігластво».

Гаятрі Співак використала поняття «епістемічне насилля» для того, щоб позначити практику тлумлення маргіналізованих груп [14]. Так, власне знання колонізованих груп делегітимізується, а його місце займають привілейовані епістемічні практики Заходу. Наприклад, знання корінних народів Америки було відкинуто колонізаторами, які натомість використовували антропологію для вивчення цих народів. Слова корінного мешканця про самого себе були б — подекуди й зараз є — відкинуті, натомість слова антрополога про цього корінного мешканця беруться до уваги. Так відбувається тому, що корінний житель належить до маргіналізованої соціальної групи, а антрополог — до привілейованої.

Для визначення ролі взаємності Дотсон спирається на Дженіфер Горнзбі, яка визначає взаємність як умову успішного лінгвістичного обміну, за наявності якої його учасники розуміють слова одне одного так, як вони мались на увазі мовцями [9]. У Дотсон йдеться про взаємозалежність мовця та слухачки: «Аби комунікувати, ми всі потребуємо аудиторії, охочої та здатної почути нас» [4, с. 238]. Надійне невігластво (*reliable ignorance*) — це епістемічний стан, у якому дівець повсякчасно хибить у своїх спробах віднайти істини певного типу. Злоякісне невігластво — це таке надійне невігластво, яке кривдить іншого дівця.

Усі три поняття, за Дотсон, виявляються пов'язаними: епістемічне насилля виникає тоді, коли аудиторія (навмисне чи ні) відмовляється від комунікативної взаємності в лінгвістичному обміні через злоякісне невігластво. Двома різновидами насилля, яке аудиторія чинить щодо мовця, є заглушення та придушення свідчення. Метою аналізу Дотсон є викриття практик тлумлення щодо маргіналізованих груп, і її поняттєвий апарат повністю відповідає її задачам. Однак Дотсон не пропонує тут ширшої теорії. Поняття епістемічного насилля (у поданому визначені) не охоплює ширших контекстів епістемічних несправедливостей.

Ще одним закидом може бути те, що Дотсон у своєму визначенні фактично допускає логічне коло: насилля (= вид кривди) виникає, коли аудиторія когось кривдить. У пізнішій роботі Дотсон доводиться переглянути запропоноване нею поняття, завдяки чому вона створює власну теорію епістемічного насилля як трирівневого епістемічного виключення (*epistemic exclusion*) [5]. Утім, її більш пізня теорія спрямована на аналіз і критику несправедливих епістемологічних систем як таких, а не на конкретні випадки превентивної несправедливості, тому не буде тут розглядатись.

3. Антиципаторно-епістемічна несправедливість (за Лі)

Лі виділяє в окремий клас такі види свідченневої несправедливості, яких дієвиця зазнає в результаті того, що вона передбачає (*anticipate*) труднощі, з якими їй доведеться зіткнутись, якщо вона наважиться скористатись можливістю для подання власного свідчення [11]. Для неї важливо відокремити поняття антиципаторно-епістемічної несправедливості (АЕН) від ПСН і придушення свідчення, однак про це йтиметься в наступному розділі. Наразі звернемося до її викладу основних положень щодо АЕН.

Лі визначає антиципаторну поведінку (спираючись на [2]) як таку, що залежить не тільки від минулого й теперішнього, а й від передбачень, очікувань або переконань щодо майбутнього. Особливістю антиципації виявляється те, що вона не тільки очікує певної події в майбутньому, а й впливає на зміну поведінки відповідно до очікуваного. Водночас негативна антиципація (тобто передчуття, яке є негативно забарвленим) здатна негативно впливати на отриманий унаслідок події досвід. Виходячи з цього, Лі визначає АЕН як страждання дієвця, викликані антиципованими труднощами, які постають щодо можливостей, пов'язаних із наданням свідчення. Я б одразу хотіла відкоригувати це визначення, оскільки Лі насправді зазначає страждання, викликані не передбачуваними *труднощами*, а самою антиципацією. Особливістю її підходу є те, що АЕН, за Лі, лише частково викликана соціально-епістемічним середовищем, другим її складником є «посилення дієвцем власної поведінки, яка пригнічує свідчення» [11, с. 570]. Аби уникнути закиду про те, що така поведінка є власним вибором дієвця і не пов'язана з переживанням несправедливості, Лі визначає підстави, на яких негативна антиципація є обґрунтованою. Такими підставами виявляється приналежність дієвця до маргіналізованих соціальних груп. Авторка визнає, що маргіналізовані дієвці також можуть помилятися щодо своїх очікувань, але навіть в такому випадку вони залишаються жертвами АЕН, тобто очікувані дієвцем труднощі можуть бути й реальними, і такими, що лише сприймаються як реальні. АЕН, на думку Лі, може виникнути не тільки перед, а й під час свідченневого обміну, а також функціонує на особистісному, міжособистісному та структурному рівнях. Остання характеристика, яку вона подає, — це прозорість і непрозорість АЕН. АЕН є прозорою, якщо дієвиця усвідомлює, якими будуть ймовірні результати, і у відповідь на антициповані труднощі, пов'язані зі свідченням, вона свідомо

підраховує плюси та мінуси його надання. У непрозорих випадках АЕН дієвиці не дають собі змоги висловитись, не усвідомлюючи причин такої антиципаторної поведінки.

Теорія Лі, на жаль, не є до кінця вибудованою. Наприклад, повернемось до прозорої та непрозорої антиципації. Причини та перебіг вибору стратегії у відповідь на негативну антиципацію можуть бути як очевидними, так і ні. Однак АЕН виникає як *наслідок* такого вибору, отож те, чи були причини очевидними, не важить для визначення характеру АЕН — головним тут є сам факт негативно-антиципаторної поведінки. Подекуди авторка суперечить сама собі, як-от, коли спочатку подає розміщення дієвиць у позиції епістемічної прекарності як наслідок їхньої антиципаторної поведінки, викликаной АЕН, а далі пише про те, що дієвиці знаходяться в цій позиції, «у цих нещасливих обставинах задовго до того, як зіткнулись із практикою або випадком пригнічення свідчення» [11, с. 572], і називає це результатом їхньої маргіналізації. На мою думку, така «епістемічно прекарна» ситуйованість може призводити до АЕН, а АЕН може впливати на неї надалі, зумовлюючи ситуації негативного зворотного зв'язку та замкненого кола. Однак АЕН не може нести відповідальність за умови, у яких знавиця *вже* знаходилась на момент зіткнення з АЕН. Проте, напевно, головна проблема, яка не дає продовжити працювати з цією теорією, — це невизначеність позиції Лі щодо того, чи йдеться про негативну антиципацію *лише* перед потенційним свідченневим обміном зокрема, чи перед «епістемічними труднощами» загалом.

4. Зіставлення теорій

Теорії Фрикер, Дотсон і Лі, які ми тут розглядаємо, прагнуть пояснити випадки несправедливості щодо дівця *qua* знавця, що *передують* свідченневому обміну та *перешкоджають* його здійсненню. Утім, з-поміж них виділяється позиція Лі, яка імпліцитно прагне бути чимось більшим за теорію особливої свідченневої несправедливості та включити види *інших* епістемічних несправедливостей. Різниця між трьома теоріями також проявляється в тому, що Фрикер і Дотсон, аналізуючи передумови виникнення комунікаційного бар'єра, вбачають несправедливість у тому, що *свідченневий обмін не здійснився* з тих чи тих причин. Лі визначає ці причини як антиципування та вважає несправедливістю сам процес *переживання негативно-антиципаторної поведінки*.

Проведений аналіз також дозволяє узагальнити два типи несправедливостей, що виникають у таких умовах. Існують два шляхи, якими комунікація (здатна постати в наступний момент як актуальність) може не відбутись: або відмова (через небажання, неспроможність тощо) від неї з боку аудиторії, або відмова (через небажання, неспроможність тощо) від неї з боку мовиці. Теорії АЕН і придушення свідчення розглядають випадки відмови від свідченневого обміну, що постають *з боку мовця*, а ПСН і заглушення свідчення — *з боку аудиторії* (сприймачів). Розглянуті теорії визначають причини цих відмов, відштовхуючись від різних фундаментальних понять.

ПСН фундується на ідеї *влади ідентичності* й намагається описувати те, як влада ідентичності впливає на соціальні епістемічні практики. Заглушення та придушення свідчення спираються на ідею *комунікативної взаємності* й описують результати її відсутності в термінах епістемічного насилля. В основі АЕН лежить *маргіналізація ідентичностей* як підстава для негативно-антиципаторної поведінки.

Одним зі збігів між теоріями є *невизначеність* у межах кожної з них щодо *виміру існування* тої чи тої несправедливості. Так, ми повертаємось до вже згаданої в першому розділі зауваги Фрикер, яка від початку вважала ПСН виключно структурним явищем, але згодом писала про подвійну транзактно-структурну природу превентивних свідченневих несправедливостей. Лі вказує, що АЕН може функціонувати на особистісному, міжособистісному та структурному рівнях [11], але не робить очевидною різницю між першим та останнім. Найбільш послідовною видається Дотсон, яка вважає обов'язковим для придушення свідчення існування аудиторії, що демонструє свідченневу некомпетентність, а отже, придушення свідчення виступає як транзактний феномен. Проте заглушення свідчення постає вже як суто структурне явище. З деякими застерегами можна говорити про те, що всі розглянуті теорії позиціюють визначені ними несправедливі явища як такі, що функціонують водночас на декількох рівнях.

Для Лі важливо було відокремити свою позицію від теорій Фрикер і Дотсон, тому вона експліцитно визначає наявні відмінності. Спочатку Лі проводить розмежування між АЕН і ПСН. По-перше, для ПСН необхідним є дефіцит довіри, викликаний упередженням щодо ідентичності, для АЕН — ні. По-друге, для випадків Фрикер «необхідно ідентифікувати пряме епістемічне пригноблення однієї маргіналізованої групи іншою групою» [11, с. 567], для АЕН же наявність негативних або антагоністичних стосунків між мовцем та аудиторією не є обов'язковою. Зауважу, мені здається, що Лі помиляється щодо

необхідності *прямого* епістемічного пригноблення у випадку ПСН. Фрикер підкреслює, що дівці повсякчас використовують стереотипи як евристики, й іноді ці стереотипи виявляються негативними упередженнями, які впливають на судження сприймачів. Такі упередження можуть бути свідомими й несвідомими, а їхнім джерелом є спільне соціальне виображування (*collective social imagination*). Спільним виображеним, за Фрикер, користуються представники *всіх* соціальних груп.⁸ Так, негативні упередження часто виявляються інтерналізованими, породжуючи явища на кшталт внутрішньої мізогінії. Відповідно можливі ситуації, коли, наприклад, жінка ігнорує існування думок інших жінок, бо знаходиться під впливом упередження. Це аж ніяк не стосується жодного прямого епістемічного пригноблення між різними групами. По-третє, у випадку АЕН не йдеться про наявність певної аудиторії, яка не звернулась до знавця за його свідченням. Щодо відмінностей АЕН від випадків придушення свідчення Лі визначає, що придушення свідчення постає в результаті антиципації, і що між цими теоріями можливе деяке перекривання. У пізнішій роботі Лі натомість стверджує, що придушення свідчення є окремим випадком АЕН [12]. Однак у першій статті вона знов проводить розрізнення між підходами лінією аудиторії: для придушення свідчення необхідна наявність некомпетентної аудиторії (пізніше під впливом Гарсія [8] Лі визнає, що Дотсон йдеться про некомпетентність, яку було просигналізовано (*signalled*) мовцями в певний спосіб [12]), для АЕН — ні. Лі підкреслює, що випадки АЕН можуть поставати не як прояви насилля: «Ми могли б назвати це трагедією, але це не було б рівнозначно епістемічному насильству» [11, с. 568], «індивіди, які страждають, можуть самі також чинити [...] несправедливість» [11, с. 569]. Бачимо, що в обох випадках найбільш переконливим аргументом виявляється саме різниця в баченні ролі сприймачів. Я пов'язую інакшу, порівняно з Фрикер та Дотсон, позицію Лі щодо аудиторії з бажанням Лі звернути увагу на внутрішні стани дівців. Утім, це змушує її робити крок назад у тому, що стосується ролі епістемічної несправедливості для критики суспільств і систем. Таким чином, підхід Лі дещо втрачає стрижень епістемічного спротиву.⁹

⁸ Із цим твердженням можна сперечатись. Так, Медіна закидає Фрикер те, що її позиція означає існування одних і тих самих герменевтичних ресурсів, доступних усім групам. На думку Медіни, це не так, а епістемічні практики осмислення (*meaning-making*) відіграють значну роль у спротиві маргіналізованих груп панівним епістемологічним системам [13].

⁹ Щодо епістемології спротиву див.: [13].

Попри відмінності, усі три розглянуті концепції виявляють високий рівень схожості, а межі між ними розмиті. Здається, що можна було б охопити усі ці випадки однією повною теорією, яка має відповідати ряду вимог. Це дає підстави для їх об'єднання в єдиний клас превентивно-антиципаторних несправедливостей. Далі я спробую помислити, які вимоги можна поставити перед повнішою теорією і як саме вона може виглядати.

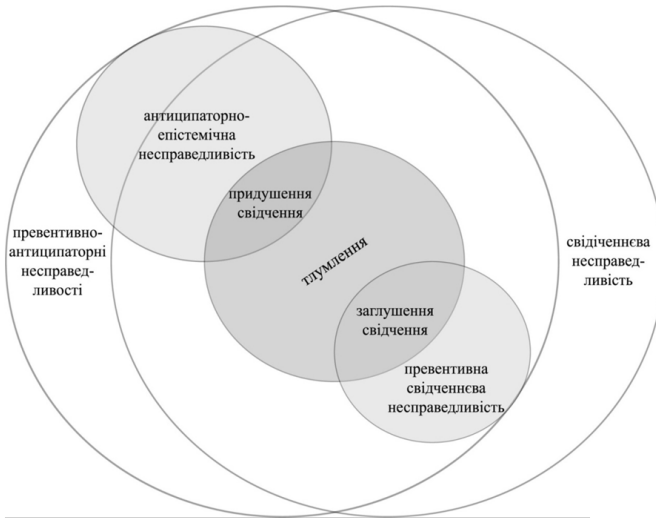

Рис. 1. Співвідношення основних теоретичних понять Фрікер, Дотсон і Лі

5. Визначення вимог до повнішої теорії

Для зручності я називатиму «повнішу теорію превентивно-антиципаторних несправедливостей» або «теорією превентивно-антиципаторної несправедливості», або просто «теорією». Перше запитання, яке я хочу поставити до такої теорії: довкола якого фундаментального поняття вона буде вибудована? Чи описуватиме та пояснюватиме несправедливості як такі, що виникають внаслідок особливостей функціонування влади ідентичності, комунікативної невзаємності чи маргіналізації певних соціальних ідентичностей?

Видається, що комунікативна невзаємність і маргіналізація ідентичностей не можуть бути використані як основа повнішої теорії. Так, наприклад, обидві вони не проходять «тест неонацистами».¹⁰

Випадок 1: основою епістемічної несправедливості є комунікативна невзаємність із боку сприймачів.

Уявімо Олесю. Вона стверджує, що є жертвою епістемічної несправедливості, підставою для якої є комунікативна невзаємність її потенційної аудиторії. Правда, що їй не дають висловитись, її не вважають надійною знавицею, вона часто обирає мовчати, а не давати свідчення. Дійсно, її потенційні аудиторії відмовляються від свідченневого взаємообміну. Тому що Олеся — неонацистка. Чи вважатимемо ми, що Олеся потерпає від епістемічної несправедливості? Наша теорія епістемічної несправедливості, в основі якої лежить ідея комунікативної невзаємності, стверджує, що так. Мені ж інтуїтивно здається, що ні, не вважатимемо.

Випадок 2: основою епістемічної несправедливості є маргіналізація певних ідентичностей.

Уявімо Славка. Він стверджує, що є жертвою епістемічної несправедливості, підставою для якої є маргінальність його соціальної ідентичності. Правда, що йому не дають висловитись, його не вважають надійним знавцем, він часто обирає мовчати, а не давати свідчення. Його ідентичність, дійсно, є маргінальною. Тому що Славко — неонацист. Чи вважатимемо ми, що Славко потерпає від епістемічної несправедливості? Наша теорія епістемічної несправедливості, в основі якої лежить ідея маргіналізації певних ідентичностей, стверджує, що так. Мені ж інтуїтивно здається, що ні, не вважатимемо.

Після розгляду цих кейсів стає очевидним, що обом теоріям дещо не вистачає. На мою думку, їм бракує якраз поняття влади ідентичності, яке пропонує Фрикер. Причому в повноцінній теорії Дотсон, — з якої ми позичили ідею комунікативної взаємності, однак опустили вимогу щодо злоякісного невігластва, аби уникнути логічного кола, — якраз ідея злоякісного невігластва забезпечує щось подібне. Саме особливі контекстуально-залежні випадки надійного невігластва (на якому, нагадаю, базується злоякісне невігластво), завдяки яким воно постає як шкідливе або ні, залежатимуть від поняття влади ідентичності («визначення надійного невігластва шкідливим потребує аналізу контексту [...] ця] вправа контекстно-залежна [...] і] також потребує аналізу стосунків влади й інших контекстуальних факторів»

¹⁰ У проектуванні цього тесту я надихалась прикладом Деvida Коді про неонацистів як герменевтично маргіналізовану соціальну групу [3].

[4, с. 239]). Саме від врахування контекстів функціонування влади ідентичності залежить спроможність обраних Дотсон і Лі підстав пояснити випадки епістемічної несправедливості. Отож, на мою думку, повніша теорія буде більш вдалою, якщо постулюватиме, що причини епістемічної несправедливості знаходяться у структурах влади ідентичності. Назвемо це *вимогою до обґрунтування*.

Нова теорія також повинна розв'язати питання про те, чи дія має бути повністю *скасована*, чи лише *деформована*. І Дотсон, і Лі згадують подібні випадки. У більшості випадків, що їх розглядає Дотсон, ідеться про повне скасування свідченневого обміну, але визначення придушення свідчення їх допускає (див. розділ 2). Прикметною є історія Уми Нараян (Uma Narayan), яку оповідає Дотсон: Нараян відмовляється вести *усний* «діалог» про вбивства індійських жінок за посаг з аудиторією в США, але продовжує *писати* про це. У випадку Нараян не змінився зміст свідчення, проте постала комфортніша (в обставинах, що склалися) для знавиці форма [4]. Для Лі ж антиципаторна поведінка виявляється подібною до самоцензури (див., наприклад Case 1 у [11]). Вона пише, що антиципаторна поведінка формує не тільки «рішення дівця скористатись можливостями *поділитись* свідченням, але також впливає на те, як вони конструюють його *зміст*» [11, с. 567]. Тобто повинна бути дана відповідь про те, якими є найменші можливі зміни в епістемічних діях, що свідчать про епістемічну несправедливість, а не, наприклад, про адаптацію промови для певної аудиторії.

Також очікується, що повніша теорія чітко визначить, чи епістемічна дія має не відбутись *взагалі*, чи повинна бути *перерваною* на певному етапі. У кейсі, який Дотсон запозичує в Ксандри Баєрз Гарвін, наприклад, наведено діалог, який було передчасно завершено через расову мікроагресію однієї з учасниць. Лі прямо вказує, що АЕН є «також і загрозою під час свідченневого обміну» [11, с. 572]. Припускаю, що остаточно теорія теж допускатиме випадки переривання епістемічної дії. Ця вимога разом із попередньою висувують очікування щодо *визначення обсягів і характеру змін епістемічної поведінки*.

Необхідно також визначити, чи очікується, що шукана теорія включатиме *лише* випадки свідченневої несправедливості чи торкатиметься *ширшого кола* епістемічних несправедливостей. Якщо друге, то теорія також повинна аргументувати, чи розглядатиме вона випадки, коли дівці відмовляються від неочевидно епістемічних дій задля уникнення очікуваних негативних епістемічних наслідків. Наприклад, коли дівчиця-лесбійка відмовляється взяти свою дівчину за руку (не

очевидно епістемічна дія, якій стає на заваді несправедливість), бо передбачає (антиципація), що в такому випадку її соціальна ідентичність стане відомою аудиторії (небажаний епістемічний наслідок). Я почну з відповіді на уточнювальне питання. Оскільки епістемічна несправедливість — це несправедливість, яка завдає індивіду шкоди саме як знавицю, то категорії епістемічної несправедливості не можуть описувати подібні випадки. Безперечно, дієвицю було скривджено, однак вона не виступала в цей момент в ролі знавиці. Проте цікаво, що, на думку гомофобів (потенційної аудиторії, щодо реакції якої виникає негативна антиципація дієвиці), наша дієвиця насправді виступає в ролі знавиці. Згадайте, які аргументи щодо публічного вираження почуттів гомосексуальними парами ви чули від гомофобів: «Та мені все одно, тільки хай не *тикають мені цим в обличчя*», «Я не проти, але не треба про це *кричати*», «Це особиста справа кожного, не треба про це всюди *заявляти*». Якщо в інтерпретації характеру вчинку, що не відбувся, покладатись не на того, хто його міг вчинити, а на потенційну аудиторію (сприймача-гомофоба), то виявиться, що була-б-дія (would-be action) насправді *мала б* епістемічний характер, що вона *була б* свідченням, ба навіть голосною заявою.¹¹ Це повертає нас до питання про визначення кола описуваних несправедливостей.

Або ж змінимо наш випадок. Погодимось, що читання книги з метою провадження дослідження — це епістемічна практика. Уявімо, що дієвиця живе в країні, де жінок за читання книг б'ють різками. Вона відмовляється від практики читання (епістемічна дія, якій стає на заваді несправедливість), бо передбачає (антиципація), що в такому випадку її можуть скривдити. У цій ситуації була-б-дія має епістемічний характер, однак *не є випадком свідченнявого обміну*, а антиципація дієвиці стосується позаепістемічних факторів. Здається, якраз такий випадок шукана теорія мусить описувати. Він є дуже подібним до випадку, який згадує Дотсон [4]: жертви домашнього насилля в кольорових спільнотах можуть не озвучувати свій досвід, оскільки передбачають, що це зашкодить спільноті загалом (створить образ кольорових людей як жорстоких, посилить расові стереотипи тощо). Різниця між цими випадками не тільки в тому, що лише в другому випадку була-б-дія має характер свідчення, а й в тому, що в ньому антиципуються небажані *епістемічні* наслідки. Схоже,

¹¹ До цього див., напр., застосування феноменології Мерло-Понті до розвідки епістемічної несправедливості щодо людей із деменцією у Spencer L. Epistemic injustice in late-stage dementia: A case for non-verbal testimonial injustice. *Social Epistemology*. 2023. Vol. 37. № 1. P. 62–79.

що майбутня теорія охоплюватиме не тільки випадки свідченневого обміну, а й інші епістемічні дії, а отже, муситиме пристати на чітку позицію щодо того, хто і на яких підставах має право визначати епістемічний характер тих чи тих дій, а також, які саме антициповані труднощі є легітимною підставою для визнання вияву превентивно-антиципаторної несправедливості. Назвемо цю вимогу *вимогою до дефініції епістемічної дії*. Водночас я тут висуваю і *вимогу до включення перспектив* як дієвиці, так і аудиторії. Я також очікувала б від повнішої теорії проведення розрізнення між скасуванням епістемічної дії з ініціативи мовців та з ініціативи сприймачів.

Майбутня теорія муситиме також чітко визначити, якої саме кривди зазнає дієвець і що саме є її безпосереднім *джерелом*: сама відсутність епістемічної дії, переживання досвіду негативно-антиципаторної поведінки, їх поєднання чи щось інше. Із цією вимогою пов'язана також вимога до *визначення вимірів*, у яких проявляється несправедливість (транзактний, структурний, можливо, особистісний). Імовірно, що йтиметься про функціонування несправедливості на декількох рівнях, яке теорія муситиме описати.

Нарешті, одна з головних вимог постає у *прагматичному вимірі*. Теорії епістемічної несправедливості характеризуються яскравим застосовним аспектом. Нова теорія *повинна* пояснювати випадки превентивно-антиципаторної несправедливості краще за теорії, що вже існують, та/або оприявнювати нові випадки епістемічної несправедливості.

Висновки

Завдяки зіставленню теорій превентивно-свідченневої несправедливості, заглушення та придушення свідчення та антиципаторно-епістемічної несправедливості я змогла позначити перспективи формулювання єдиної теорії, яка була б здатна охопити всі зазначені випадки. Я визначила шість вимог до повнішої теорії, яку умовно назвала теорією превентивно-антиципаторної несправедливості. Зокрема я сформулювала вимоги:

- 1) до її обґрунтування;
- 2) до визначення обсягів та характеру змін епістемічної поведінки;
- 3) до дефініції епістемічної дії;
- 4) до включення перспектив мовців і сприймачів;

- 5) визначення характеру, виміру та джерел кривди;
та
- 6) прагматичну вимогу.

Передбачено, що нова теорія, ймовірно, ґрунтуватиметься на понятті влади ідентичності, поширюватиметься не тільки на випадки свідченневого обміну, розрізнятиме оптики мовців та аудиторії і визнаватиме змішаний структурно-транзактний характер досліджуваної несправедливості. Також було запропоновано один із можливих інструментів для швидкої перевірки подібних теорій — «тест неонацистами».

References

1. *Anderson E.* Epistemic justice as a virtue of social institutions. *Social Epistemology*. 2012. Vol. 26. № 2. P. 163–173.
2. *Butz M.V., Sigaud O., Gerard P.* Anticipatory behaviour: Exploiting knowledge about the future to improve current behaviour. *Anticipatory Behaviour in Adaptive Learning Systems: Foundations, Theories, and Systems*. Berlin : Springer-Verlaag, 2003. P. 1–10.
3. *Coady D.* Epistemic injustice as distributive injustice. *The Routledge Handbook of Epistemic Injustice*. London, New York : Routledge, 2017. P. 61–68.
4. *Dotson K.* Tracking epistemic violence, tracking practices of silencing. *Hypatia*. 2011. Vol. 26. № 2. P. 236–257.
5. *Dotson K.* Conceptualizing epistemic oppression. *Social Epistemology*. 2014. Vol. 28. № 2. P. 115–138.
6. *Fricker M.* Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford : Oxford University Press, 2017.
7. *Fricker M.* Evolving concepts of epistemic injustice. *The Routledge Handbook of Epistemic Injustice*. London, New York : Routledge, 2017. P. 53–60.
8. *García E.B.* On anticipatory-epistemic injustice and the distinctness of epistemic-injustice phenomena. *Social Epistemology Review and Reply Collective*. 2021. Vol. 10. № 7. P. 48–57.

9. *Hornsby J.* Disempowered speech. *Philosophical Topics*. 1995. Vol. 23. № 2. P. 127–47.
10. *Laktionova A.V.* «Cogito ergo sum» and philosophy of action. *Sententiae*. 2015. Vol. 32. № 1. P. 88–99.
11. *Lee J.Y.* Anticipatory epistemic injustice. *Social Epistemology*. 2021. Vol. 35. № 6. P. 564–576.
12. *Lee J.Y.* On anticipatory epistemic injustice: Replies to Eric Bayruns García and Trystan S. Goetze. *Social Epistemology Review and Reply Collective*. 2021. Vol. 10. № 10. P. 39–42.
13. *Medina J.* The Epistemology of Resistance. Oxford : Oxford University Press, 2013.
14. *Spivak G.* Can the subaltern speak? *Die Philosophin*. 1998. Vol. 14. № 27. P. 42–58.

AWAITING FOR EPISTEMIC INJUSTICE: COMPARATIVE ANALYSIS OF THEORIES OF PREVENTIVE ANTICIPATORY INJUSTICES

Stefaniia Sidorova

Abstract. The article compares three specific concepts of epistemic injustices: Miranda Fricker's pre-emptive testimonial injustice, Kristy Dotson's testimonial smothering and testimonial quieting, and Ji Young Lee's anticipatory epistemic injustice.

The author demonstrates that Miranda Fricker's idea of pre-emptive testimonial injustice may be expanded and deepened, but is in itself insufficient to cover the entire spectrum of preventive injustices. Drawing on Kristy Dotson's theory of testimonial smothering and quieting, the author shows the successful operation of an alternative, narrow theory of preventive injustice, which, nevertheless, cannot be expanded without substantial modification. As an example of an extended theory aimed at these cases, the author evaluates Ji Young Lee's theory of anticipatory epistemic injustice and reveals its flaws.

Having analyzed the differences and similarities between Fricker, Dotson and Lee's approaches, the author argues for uniting described injustices under the umbrella concept of 'preventive-anticipatory injustice'. The main argument for this is their common feature, which is manifested in the aspect of temporality. Namely, each concept involves the idea of wrongdoings happening before the interaction between the agents, meaning that epistemic injustice of the described type precedes and prevents or at least modifies significantly the process of testimonial exchange. Thus, the combination of theories would allow for a framework for understanding preventive anticipatory injustice that considers the diverse range of contexts in which it can occur to be proposed in the future.

The author establishes six requirements that a fuller theory of preventive-anticipatory injustices must fulfil, should such a theory be developed in the future. The abstract also discusses potential directions for the future development of this theory. 'Neo-nazis heuristic' is introduced as a method for a quick evaluation of potential future theories.

Keywords: social epistemology, epistemic injustice, pre-emptive testimonial injustice, testimonial smothering, testimonial quieting, anticipatory epistemic injustice, preventive anticipatory injustice.

Надійшла до редакції 23 січня 2023 р.

Сідорова Стефанія Дмитрівна

Кафедра філософії та релігієзнавства

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

вул. Григорія Сковороди, 2

м. Київ

04070

Sidorova Stefaniia

Department of Philosophy and Religious Studies

National University of Kyiv Mohyla Academy

H. Skovorody St., 2

Kyiv

04070

<https://orcid.org/0000-0002-9663-3894>

stefany.vak@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7645>

ДО ЕКСПЛІКАЦІ ПОНЯТТЯ КВАНТОВОЇ ЗАПЛУТАНОСТІ

Олександр Тягло

Анотація. Генеза поняття квантової заплутаності досліджується в контексті суперечок навколо мисленого експерименту Ейнштейна-Подольського-Розена, а ширше — дискусії щодо повноти квантової механіки. З огляду на введені фон Нейманом і запозичені Шредінгером поняття суміші та статистичного оператора аргументовано, що поняття заплутаності у квантовій фізиці не є необхідним.

Поглиблений порівняльний аналіз теоретичних студій Шредінгера, фон Неймана і Ландау приводить до висновку про поступове додання уявлення складної квантової системи як квазімеханічного агрегату. Знаходить обґрунтування її об'єктивна цілісність. Тож цілісність притаманна не тільки квантовим явищам, а й квантовим системам самим собою. Повне роз'яснення мисленого ЕПР-експерименту вимагає врахування обох цих виявів квантової цілісності. Стверджується, що суттєвий результат довготривалого обговорення ЕПР-експерименту полягає у вичерпному визнанні цілісності квантової реальності.

Дослідження «зльоту і падіння» поняття квантової заплутаності, як і обґрунтування Бором поняття цілісного явища, підтверджують незвідність Універсуму до множини демокрітових атомів та їх незчисленних сполучень, агрегатів. Більше того, усе це збагачує картину Всесвіту як зрештою неподільної цілісності, що є революційною заміною досі популярного світогляду в душі Демокрита.

Аналіз сучасного використання поняття заплутаності виявляє, що, з одного боку, воно схоплює неподільність, цілісність складних квантових систем різного роду і у такий спосіб є інструментом раціонального холізму. Однак, з іншого боку, поняття заплутаності було викликане до життя ще в межах уявлення квантових систем як квазікласичних агрегатів. Це дотепер дається взнаки через неглибоке наочно-повсякденне його розуміння, через принципово обмежені спроби змодельовати чи помислити цілісні системи як множини окремих об'єктів, хоч і в заплутаних станах.

Ключові слова: квантова заплутаність, мислений експеримент Ейнштейна-Подольського-Розена, цілісність квантового явища, цілісність квантової системи самої собі, цілісність Універсуму, раціональний холізм.

I

У 2022 році Нобелівська премія з фізики була присуджена Алену Аспе, Джошу Ф.Клаузеру й Антону Цайлінгеру за експерименти із заплутаними фотонами, встановлення порушення нерівностей Белла та новаторство у квантовій інформатиці. У прес-релізі Шведської королівської академії наук вказано, що кожен із відзначених фізиків виконав новаторські експерименти із заплутаними квантовими станами, коли дві частинки, навіть будучи відділеними, поводять себе як «одна одиниця» (a single unit).¹ А у обґрунтуванні свого вибору Академія, з-поміж іншого, зазначила таке.

Батьки-фундатори квантової механіки добре розуміли революційний потенціал її висновків для фізики і філософії, хоча трималися щодо цього дуже різних, інколи навіть прямо суперечних поглядів. Довівши, що квантова механіка доходить передбачень, які не можуть бути відтворені жодною мислимою теорією, ґрунтованою на локальних прихованих змінних, Джон Белл перетворив філософію на емпіричну науку, назавжди трансформувавши це поле досліджень.

Та вказана трансформація не позбавлена суперечності. Справді, для більшості науковців-практиків переконливі емпіричні докази атомної фізики й оптики виявились підтвердженням значної прогностичної сили квантової механіки. Тож для них експерименти Клаузера і Аспе не стали сюрпризом. Інші ж вбачають у них фундаментальні відкриття, що стосуються фізичної реальності й остаточно верифікують квантову механіку в режимі, дуже далекому од класичних законів та міркувань.²

Уже побіжний аналіз дозволяє зрозуміти, що у фокусі описуваної ситуації знаходяться нерівності, виведені Джоном С.Беллом у 60-х роках ХХ століття, а також експериментальне підтвердження їх порушення. У поясненні цього порушення посилаються на заплутаність станів мікрооб'єктів, зокрема фотонів. Окрім того, заплутаність надає підстави для інновацій у квантовій інформатиці та у її прикладному застосуванні.³

¹ *Press Release.* The Nobel Prize in Physics 2022. URL: <https://www.nobelprize.org/uploads/2022/10/press-physicsprize2022-2.pdf>

² *Scientific Background on the Nobel Prize in Physics 2022.* URL: <https://www.nobelprize.org/uploads/2022/10/advanced-physicsprize2022-3.pdf>

³ Ще у 2010 році Аспе, Клаузер і Цайлінгер були відмічені престижною премією Вольфа за фундаментальний концептуальний і експериментальний внесок в основи квантової фізики, зокрема за серію дедалі складніших перевірок нерівностей Белла чи розширених версій цих нерівностей із використанням заплутаних квантових станів (*Wolf Prize in Physics. Wikipedia. The Free Encyclopedia.* 2023. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Wolf_Prize_in_Physics#cite_note-gongs_away-

Але глибше дослідження породжує принципове питання: чи є ключове поняття *квантової заплутаності* і похідні від нього цілком й остаточно зрозумілими? У звичному для людини світі заплутаність легко унаочнюється, наприклад, як безладно змотані нитки і схоплюється вже на рівні повсякденних міркувань. Та чи доречно просто переносити це на системи, утворені з фотонів або електронів, що нібито і «відділені», проте поводять себе як «одна одиниця», тобто неподільне ціле? А коли не все тут просто і ясно, то з чим вчені люди мають справу насправді?

Експлікація поняття квантової заплутаності видається однією з необхідних умов розкриття революційного потенціалу квантової механіки для фізики та філософії, яке й сьогодні не довершене, хоча триває вже майже століття, для якісного осучаснення картини Всесвіту чи розвитку техніко-технологічного підґрунтя інформаційного суспільства. Спроба наблизитись до розв'язання цих взаємопов'язаних задач представлена в моїй розвідці.

II

У квантовій фізиці історія поняття заплутаності та низки похідних від нього починається зі статті Ервіна Шредингера «Обговорення ймовірнісних відношень між відділеними системами», опублікованої 28 жовтня 1935 року.⁴ Це нововведення з'явилося під прямим впливом публікації Альберта Ейнштейна, Бориса Подольського та Натана Розена (ЕПР) «Чи можна вважати квантово-механічний опис реальності повним?» від 15 травня 1935 року.⁵ Тому ґрунтовна експлікація поняття заплутаності та відповідного терміна передбачає аналіз контексту їх уведення, найближчим чином створюваного вказаною статтею ЕПР, а також критичною реакцією на неї Нільса Бора, перша спроба якої була опублікована 15 жовтня того ж року.⁶

2). Тож, по-перше, значущість одержаних ними результатів апробована вже десятиліттями. По-друге, тут привертає увагу визнання не тільки нових конкретних знань, інструментів чи методів експериментування, а й, можливо насамперед, фундаментального концептуального внеску в основи квантової фізики, зрештою — у новітню картину світу загалом.

⁴ *Schrödinger E.* Discussion of probability relations between separated systems. *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society.* 1935. 31 (4). С. 555–563.

⁵ *Einstein A., Podolsky B., Rosen N.* Can quantum-mechanical description of physical reality be considered complete? *Phys. Rev.* 1935. 47. С. 777–780.

⁶ *Bohr N.* Can quantum-mechanical description of physical reality be considered

Ейнштейн, Шредінгер та інші видатні фізики, які безпосередньо та суттєво доклалися до створення квантової механіки, мали сумнів у її повноті, на чому наполягали прихильники копенгагенської інтерпретації, яких очолював Бор. Згадана публікація ЕПР і критика її Бором представляють один із визначальних моментів довготривалої дискусії з цього приводу.

Безпосередньо суперечка точилась навколо запропонованого ЕПР мисленого експерименту, коли «є дві системи I і II , яким ми даємо взаємодіяти від моменту часу $t = 0$ до $t = T$, після чого між обома частинами вже не відбувається більше жодної взаємодії».⁷ Оскільки вказані системи впливали одна на одну, вони утворили складну систему $I+II$, стан і перебіг еволюції якої відомі. З огляду на це, вимірюючи за своїм вибором одну зі складових систем, дослідник має змогу знаходити стан й іншої складової «без будь-якого її збурення». Через такі довільні непрямі вимірювання, на думку ЕПР, відкривається можливість передбачити достовірні значення будь-яких фізичних величин другої системи, навіть представлених некомутуючими операторами, наприклад, імпульсу та координати. Оскільки вони піддаються такому передбаченню, остільки реально існують. Але квантова механіка цієї ситуації не описує, що й означає її неповноту. «Хоч ми і показали, що хвильова функція не дає повного опису фізичної реальності, ми залишаємо відкритим питання стосовно того, існує такий опис або ні. Ми вважаємо, однак, що така теорія можлива», — загалом недвозначно, хоча почасти в модальності лише можливого підбили підсумок своєї аргументації ЕПР.⁸

Публікації ЕПР присвячений величезний корпус літератури з фізики, історії фізики, філософії фізики тощо. Тут обґрунтовано утвердилась думка, що одним із необхідних засновків міркувань ЕПР був критерій реальності.⁹ Саме його без затримки та вагань піддав критиці Бор: у статті 1935 року він стверджував наступне.

З нашої теперішньої точки зору ми бачимо, що формулювання вже згаданого критерія фізичної реальності, запропонованого Ейнштейн-

complete? *Phys. Rev.* 1935. 48. С. 696–702.

⁷ *Einstein A., Podolsky B., Rosen N. Op. cit. С. 779.*

⁸ *Ibid. С. 780.*

⁹ ЕПР трималися по суті класичного критерію реальності: «Якщо ми можемо без жодного збурення системи передбачити з достовірністю (тобто з ймовірністю, що дорівнює одиниці) значення якоїсь фізичної величини, то існує елемент фізичної реальності, що відповідає цій фізичній величині» (*Ibid. С. 777*). Див. також: *Jammer M. The Philosophy of Quantum Mechanics. The Interpretations of Quantum Mechanics in Historical Perspective. New York: Wiley and Sons, 1974. С. 184–185.*

ном, Подольським і Розеном, містить неоднозначність у виразі «без жодного збурення системи». Зрозуміло, у випадку, подібному до розглянутого зараз, не йдеться, що протягом останнього критичного етапу вимірювання досліджувана система піддається якомусь механічному збуренню. Але і на цьому етапі по суті мова йде *про вплив на самі умови, які визначають можливі типи передбачення майбутньої поведінки системи*. Оскільки ці умови становлять суттєвий елемент опису усякого явища, до якого можна застосувати термін «фізична реальність», то ми бачимо, що аргументація згаданих авторів не виправдовує їх висновку про суттєву неповноту квантово-механічного опису.¹⁰

У статті «Дискусії з Ейнштейном з епістемологічних проблем у атомній фізиці», опублікованій у 1949 році, теоретик із Копенгагена так оцінив свою початкову критичну реакцію.

Перечитуючи тепер ці рядки, я глибоко усвідомлюю незадовільність і незграбність вираження моїх думок та почуттів й відчуваю, що ці вади викладу мали сильно ускладнити розуміння ходу моїх міркувань. Моя аргументація мала на меті виявити неоднозначність, притаманну усякій спробі приписати певні фізичні атрибути об'єктам, маючи справу з явищами, в яких не можна точно відмежувати поведінку самих об'єктів од їх взаємодії з вимірювальними приладами (no sharp distinction can be made between the behaviour of the objects themselves and their interaction with the measuring instruments).¹¹

Ще приблизно через десятиліття у статті «Квантова фізика і філософія. Причинність і доповняльність» Бор резюмував підставу та сутність своїх поглядів так.

Нова епоха у фізичних науках була започаткована відкриттям Планком *елементарного кванта дії*. Це виявило невід'ємну рису *цілісності (wholeness)* атомних процесів, що набагато перевершує давню ідею обмеженої подільності матерії [...]. Якщо з точки зору класичної фізики взаємодією між об'єктом і вимірювальним приладом можна знехтувати або, за потребою, компенсувати її, то у квантовій фізиці ця взаємодія становить невіддільну частину явища (an inseparable part of the phenomenon). Тож однозначний опис справжнього квантового явища повинен, в принципі, включати усі відповідні характеристики експериментальної установки.¹²

¹⁰ Bohr N. Op. cit. С. 700.

¹¹ Bohr N. Discussion with Einstein on epistemological problems in atomic physics. *Albert Einstein: Philosopher-Scientist* / ed. by Paul A. Schilpp. Evanston: The Library of Living Philosophers, 1949. С. 233.

¹² Bohr N. Quantum physics and philosophy. Causality and complementarity. *Essays 1958-62 on Quantum Physics and Human Knowledge*. John Wiley and Sons: London, New York. 1963. С. 2, 4.

Аналіз еволюції поглядів Бора дозволяє зрозуміти наступне. Елементами квантово-фізичної реальності, яким можна приписати достовірні значення фізичних величин, наприклад, просторових координат або імпульсу, виявляються не об'єкти, що існують самі по собі, а відповідні складові неподільних, цілісних — з урахуванням використуваної в кожному випадку особливої експериментальної установки — *явищ*. Перехід від вимірювання однієї фізичної величини до вимірювання іншої вимагає, в загальному випадку, істотної зміни установки та породжує інше, суттєво відмінне явище. Тому знайдені значення фізичних величин належатимуть не одному і тому самому об'єкту, а хоч і спорідненим через однакові вихідні об'єкти, але відмінним одна від одної складовим різних явищ. Ця суттєва обставина не була врахована у ґрунтованих на особливому критерії реальності міркуваннях ЕПР, що дозволило представити за несумісні й тому одночасно квантовою механікою не передбачувані результати вимірювань нібито одного і того самого об'єкта насправді сумісні результати вимірювань складових різних явищ. Коротко кажучи, сформульований ЕПР критерій реальності має обмежену область дії: він справедливий у класичній фізиці, але не у квантовій. Тому ґрунтований на ньому висновок про неповноту саме квантово-механічного опису не має достатньої підстави.

В основу критики Бором аргументації ЕПР щодо неповноти квантово-механічного опису було покладене поняття *цілісного* явища. Це нововведення претендувало на суттєве доповнення картини квантово-фізичної реальності, світу загалом. Разом з тим, було б неприпустимим перебільшенням стверджувати, що його сприйняли одразу і всі. Так, уже на початку 1954 року Вольфганг Паулі в листі до Макса Борна повідомив: Ейнштейн вважає за характерне для квантової механіки і суттєве утруднення ту обставину, що стан певної системи визначається тільки через умови експерименту, які його характеризують. І додав суттєву ремарку: «Нічого більше про це Ейнштейн знати не хоче».¹³

Вочевидь, один з батьків-фундаторів квантової механіки до кінця свого життя сприймав поняття цілісного явища та пов'язану з ним зміну уявлень про квантову реальність лише як «утруднення», яке підлягає усуненню подальшим поступом фізики. Так чи так незмінний класичний реалізм Ейнштейна впливав на теоретичні розвідки

¹³ Див.: *The Born-Einstein Letters*. Correspondence between Albert Einstein and Max and Hedwig Born from 1916 to 1955 with Commentaries by Max Born. 1971. London: Macmillan. С. 219.

Шредінгера. А з часом його перевірка виявилась одним зі стимулів виведення нерівностей Белла.¹⁴

III

Шредінгер не належав до кола однодумців Бора, натомість влітку 1935 року він листувався з Ейнштейном щодо статті ЕПР.¹⁵ Явно не без впливу цього листування з'явилась розвідка «Обговорення ймовірнісних відношень між відділеними системами».

Коли дві системи, стани яких ми знаємо завдяки їх представленням, вступають у тимчасову фізичну взаємодію через відомі сили, а потім знову відділяються, далі вони не можуть бути описані у той самий спосіб, як і раніше, тобто через приписування кожній з них власного представлення. Я б назвав це не *единою*, а радше *характерною* особливістю квантової механіки, яка примушує повністю відійти від класичного способу мислення. Через вказану взаємодію два представлення (або ψ -функції) заплуталися (have become entangled). Аби їх розплутати ми повинні експериментально одержати подальшу інформацію попри те, що знали усе, що сталося настільки, наскільки це будь-хто може знати. Для кожної окремо взятої системи усі попередні дані можуть бути повністю втрачені, залишаючи нам привілей обмежити експерименти тільки однією із цих двох систем. Після встановлення через спостереження одного нового представлення, друге може бути виведене миттєво. Надалі усю цю процедуру називатимемо *розплутуванням* (disentanglement).¹⁶

Наведений фрагмент демонструє, як Шредінгер уявив послідовні ситуації з двома визначеними вихідними системами. Спочатку *I* і *II* існують окремо і незалежно одна від одної, їх стани відомі й описуються хвильовими функціями ψ_1 та ψ_2 . Потім вони вступають у тимчасову силову взаємодію і утворюють складну систему *I + II*. Внаслідок цього їх ψ -функції не просто змінюються або стають невідомими, а втрачається сама можливість опису через хвильові функції — навіть після того, як нібито відбувся саморозпад складної системи

¹⁴ Див., напр.: Bell J.S. Bertlmann's socks and the nature of reality. *Bell on the Foundations of Quantum Mechanics*. Singapore: World Scientific, 2001. С. 130–133, 143–144.

¹⁵ На характер цього листування і позиції Шредінгера загалом ясно вказує вже перше речення його першого листа від 7 червня: «Я дуже радий, що у роботі, яка щойно з'явилась у Phys. Rev., ви відкрито взяли догматичну квантову механіку за горлянку, про що ми почасти вже багато дискутували у Берліні» (цит. за: Howard, Don. Einstein on locality and separability. *Studies in History and Philosophy of Science*. 1985. 16. С. 175).

¹⁶ Schrödinger E. Op. cit. С. 555.

$I + II$ на ті самі I та II і вони знову відділилися. Таке аж ніяк не відповідає класичним уявленням, тому Шредінгер цілком виправдано визнав ситуацію характерною саме для квантової механіки, назвавши її заплутуванням.¹⁷

Зворотна заплутуванню процедура розплутування вимагає додаткового прямого вимірювання однієї з систем, що не тільки дає її нову хвильову функцію, а й миттєво визначає хвильову функцію іншої. У такому зв'язку Шредінгер, безпосередньо посилаючись на статтю ЕПР, констатував наступне.

Нещодавно увагу було привернуто до явного, але бентежного факту: навіть коли ми обмежуємо вимірювання розплутування *однією* системою, представлення, одержане для *іншої* системи, аж ніяк не є незалежним від особливого добору спостережуваних величин, котрі ми обираємо *цілком* довільно. Це викликає ще більший дискомфорт, оскільки таким чином теорія має дозволити, щоб система скеровувалася чи пілотувалася у стан того чи іншого типу за волінням експериментатора всупереч тому, що доступу до неї він не має.¹⁸

Вгледівши тут парадокс, теоретик розвинув далі його опис засобами математичного апарату квантової механіки. При цьому він знову залучив термін «заплутаність».

Позначимо через x і y усі координати, відповідно, першої і другої системи, а через $\Psi(x, y)$ нормалізоване представлення стану утвореної системи тоді, коли після певної взаємодії перша і друга системи знову відділились. Заплутаність конституюється тим, що Ψ не є добутком функції x та функції y (What constitutes the entanglement is that Ψ is not a product of a function of x and a function of y).¹⁹

У цьому фрагменті заплутаність визначається тим, що хвильова функція складної квантової системи не піддається факторизації з огляду на окремі функції аргументів x або y . Цим вона суттєво відрізняється від хвильової функції множини незалежних вихідних компонентів з функціями $\psi_1(x)$ і $\psi_2(y)$, що має вигляд $\Psi_0(x, y) = \psi_1(x) \times \psi_2(y)$.

¹⁷ Існує й інший спосіб вираження цієї своєрідної ситуації: найкраще відоме знання *цілого* не включає з необхідністю найкращого можливого знання усіх його *частин* попри те, що вони можуть бути повністю відділені й тому справді «найкраще пізнані», тобто такими, що кожна з них матиме своє власне представлення, додатково описав ситуацію Шредінгер (*Ibid.*).

¹⁸ Schrödinger E. Op. cit. С. 555–556.

¹⁹ Schrödinger E. Op. cit. С. 556.

Можна бачити, що за статтею Шредінгера 1935 року термін «заплутаність» і відповідне поняття безпосередньо пов'язується з двома особливостями математичного опису квантової реальності: по-перше, складовим квантової системи чи продуктам її саморозпаду не можна приписати жодних хвильових функцій і, по-друге, хвильова функція складної системи не піддається факторизації з огляду на функції координат її складових.

IV

Дослідження складних квантових систем примусило Шредінгера не тільки відійти від класичного способу мислення, а й суттєво поповнити понятійний апарат, відповідну термінологію. Так для теоретичного схоплення відзначених особливостей квантової реальності були залучені звичні слова повсякденних міркувань і спілкування — «заплутування» і «розплутування», «заплутаність» тощо, але з повною зміною їх смислу. Та чи є ці термінологічні і, відповідно, понятійні нововведення безумовно необхідними й остаточними?

Шукаючи відповідь на поставлене питання, доречно згадати, що лише у порівняно простих системах, насамперед класично-механічних, їх елементи зазвичай тотожні вихідним компонентам чи компонентам розпаду. Інакше кажучи, входячи до складу механізму, вихідні компоненти не зазнають якісних змін; так само, виходячи із механічної системи, її елементи фактично зберігають свою ідентичність. Загалом це роз'яснив, наприклад, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель.

Як єдність різних об'єкт є *щось складене*, якийсь агрегат, де вплив на інше залишається зовнішнім відношенням: це — *формальний механізм*, вказав уславлений діалектик. І діалектично додав, що, перебуваючи в такому відношенні й будучи залежними, об'єкти залишаються однаково незалежними (in this relation and dependence the objects remain equally independent).²⁰ Таке уявлення про механізм, або агрегат, становило, вочевидь, суттєвий елемент парадигми фізики Ньютона, класичні приклади його втілення — механічний годинник чи Сонячна система. Та, якщо зануритись в історію філософсько-наукової думки глибше, це уявлення агрегату виявляється одним із модерних

²⁰ Hegel G.W.F. The Encyclopaedia Logic, with the Zusätze: Part I of the Encyclopaedia of Philosophical Sciences with the Zusätze: A new translation with introduction and notes by T. F. Geraets, W. A. Suchting, H. S. Harris. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc. 1991. С. 274.

продуктів давнього атомістичного світогляду. Дійсно, ще Демокрит вчив так.

Началами Всесвіту були атоми і порожнеча [...] Атоми нескінченні за розміром і кількістю, їх колові рухи у Всесвіті не мали кінця. Так вони породили усі існуючі сполуки: вогонь, воду, повітря, землю; тож усе це сполучення якихось атомів; вони не піддаються зовнішнім впливам та незмінні через свою твердість.²¹

Із часів Френсіса Бекона й Ісаака Ньютона уявлення не тільки стихій, а й об'єктів фізичної реальності як множин певних незмінних складових, з'єднаних у різноманітні комбінації зовнішніми, так би мовити, «мотузками і силами», набуло значення суттєвої складової панівної парадигми, часто-густо навіть явно не проголошеної.

Уже з другої половини XVIII століття фізична наука зіптовхнулася із природними явищами, пояснення яких у межах ньютонівської парадигми викликало принципові проблеми (електрика, магнетизм тощо). Проте вона залишалась домінуючою, а з нею — і мислена модель механічного агрегату. Гегель досить проникливо піддав критиці абсолютизацію цієї ситуації в сучасному йому природознавстві.

У будь-якому разі слід визнати вельми суттєвим і навіть головним недоліком новітнього дослідження природи те, що навіть там, де йдеться про зовсім інші й вищі категорії, ніж категорії просто механізму (*mere mechanism*), воно усе ще вперто їх тримається. Вчиняючи так, воно вступає в суперечність з тим, що відкривається неупередженому чуттю (*unprejudiced intuition*), та створює собі перепони на шляху адекватного пізнання природи.²²

Розкритикований видатним діалектиком потяг до залучення моделей і понять «просто механізму» за межами їх придатності зберігся протягом усього XIX століття. Він дотепер підживлюється не тільки застосуванням як початкових робочих засобів деяких фізичних досліджень, а й своєю наочністю, сумірністю повсякденному буттю та природній мові людської істоти.²³

²¹ *Diogenes Laërtius. The Lives and Opinions of Eminent Philosophers / translated by C. D. Yonge. The Project Gutenberg EBook #57342. 2018. С. 395. URL: https://www.gutenberg.org/files/57342/57342-h/57342-h.htm#Page_390*

²² *Hegel G. W. F. Op. cit. С. 275.*

²³ За відомим свідченням Ейнштейна, фізики XIX століття вбачали у класичній механіці непорушну підставу для всієї фізики і навіть усього природознавства, вони невтомно намагалися ґрунтувати на механіці й максвелівську теорію електромагнетизму, що повільно торувала собі шлях. Додам, що вже у другому десятилітті XX століття у становленні квантової механіки важливу роль відіграла

Вищими за механізми, агрегати є живі органічні утворення, ширше — цілісні системи різної природи. «Окремі члени організму є тим, чим вони є лише через їх єдність та у відношенні до цієї єдності», — вчив Гегель. І наочно пояснював, що за наведеним ще Аристотелем прикладом, рука, коли її відтягти од людського тіла, залишається рукою лише за назвою, а не дійсно.²⁴

З огляду на роз'яснення Гегеля можна зрозуміти, що Шредінгер спочатку уявив складну квантову систему в мисленому ЕПР-експерименті саме як квазікласичний агрегат. Цей агрегат утворюється із двох самих по собі визначених компонентів; він існує завдяки взаємодії «через відомі сили» цієї множини якісно незмінних складових; він мусив би після закінчення цієї взаємодії сам собою розпастися на множину тих самих компонентів у певних станах. Але в реальності щось іде суттєво не так: на це вказує насамперед втрата можливості описувати складові квантового утворення і, за думкою Шредінгера, продукти його саморозпаду через хвильові функції, тобто як справді незалежні й самі по собі визначені, самодостатні системи. Усвідомивши цю обставину, австрійський теоретик зробив спробу якось пояснити суттєве відхилення опису квантового утворення від усталеного в парадигмі класичної фізики уявлення про агрегат, однак із залученням понять, пов'язаних з агрегатом: сама по собі визначена система, певний стан системи, множина систем і, відповідно, їх станів, а вже до цього він додав чужорідне заплутування станів чи їх представлень. Таке пояснення не є послідовним.²⁵ Важко позбутися відчуття потреби в дійсно послідовному, внутрішньо несуперечливому уявленні чи описі складної квантової системи.

по суті класична планетарна модель атома Ернеста Резерфорда. Дотепер фізики не облишили пошуків кінцевих елементарних частинок, якихось новітніх аналогів демокрітових атомів, у різні способи структуровані множини яких дають усе у світі, складають Універсум.

²⁴ *Hegel G.W.F.* Op. cit. С. 291.

²⁵ Тут видається слушною аналогія з уявленням атомної системи, розвинутим Бором на основі планетарної моделі Резерфорда: в атомі наявна множина електронів, які якісно нічим не відрізняються від вільних частинок, і вони за законами класичної фізики за певними орбітами рухаються навколо ядра, але — тут додається чужорідна класиці умова — під час такого руху електрони не випромінюють, їх енергія залишається незмінною (див., напр.: *Jammer M.* The Conceptual Development of Quantum Mechanics. New York: McGraw-Hill, Inc. 1966. С. 75–77, 86).

V

Принципово важливу інформацію для з'ясування послідовного опису складних квантових утворень, глибшого розуміння поняття квантової заплутаності і, зрештою, повнішого осмислення контексту його уведення — обговорення мисленого ЕПР-експерименту — надає стаття «Ймовірнісні відношення між відділеними системами», опублікована Шредінгером 26 жовтня 1936 року. Спочатку це може здатися сюрпризом, але термін «заплутаність» і похідні від нього у цій публікації жодного разу не були використані. Як таке могло статися?

Паралельно вилученню терміна «заплутаність», австрійський теоретик залучив два для нього нових — «суміш» і «статистичний оператор».²⁶

Добре відомий приклад сумішей виникає тоді, коли якась система складається з двох відділених частин. Якщо хвильова функція усієї цієї системи відома, будь-яка її частина перебуває у ситуації суміші, з якої *визначені* конституенти виділяються через *визначену* програму вимірювання, здійснювану з *іншою* частиною (If the wave function of the whole system is known, either part is in the situation of a mixture, which is decomposed into *definite* constituents by a *definite* measuring programme to be carried out on the *other* part). Усі мислимі декомпозиції [...] першої системи цілком реалізуються через усі можливі програми вимірювання, котрі можуть бути виконані з другою.²⁷

Легко бачити, по-перше, що у статті 1936 року ключовий пункт мисленого ЕПР-експерименту — «бентежний факт» миттєвого впливу довільного вимірювання частини складної системи на визначення ситуації з іншою відділеною частиною — жодним чином не заперечується. По-друге, для відображення саме *частин* системи Шредінгер і залучив поняття *суміші*; конкретна суміш описується відповідним математичним інструментом — статистичним оператором. У такий спосіб теоретик фактично зафіксував якісну відмінність частин квантової системи від вихідних її компонентів-частинок або від

²⁶ Шредінгер вказав, що «цінне поняття суміші» й відповідний засіб її опису — статистичний оператор — він запозичив із книги Йоганна фон Неймана «Математичні основи квантової механіки», опублікованої у 1932 році (*Schrödinger E. Probability relations between separated systems. Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society.* 1936. 32 (3). С. 446.). Сьогодні визнається, що математичний інструмент, споріднений тому, який фон Нейман і Шредінгер називали статистичним оператором, ще у 1927 році на кілька місяців раніше за фон Неймана для опису зв'язаних систем застосував Лев Давидович Ландау (*Jammer M. Op. cit.* С. 368).

²⁷ *Schrödinger E. Op. cit.* С. 452.

складових класичного агрегату, які зберігають ідентичність частинок; підтвердив квантово-механічні засоби мислення й опису цих частин. Попередня спроба зведення квантової системи до, знову згадуючи Гегеля, агрегату тут почасти долається.²⁸ По-третє, перетворення вихідних компонентів на складові частини утвореної з них системи, для відображення чого у статті 1935 року Шредінгер увів поняття заплутування ψ -функцій, за публікацією вже наступного року слід розуміти як перехід зі станів з певними ψ -функціями у «ситуації суміші», характеризовані статистичними операторами. Тож нововведення Шредінгера 1935 року — поняття заплутування, заплутаності тощо — з огляду на запропоновані раніше фон Нейманом поняття суміші і статистичного оператора виявились по суті зайвими. Досить швидко ці інновації вичерпали роль тимчасово корисних інструментів пізнання і тому мали б залишитися хіба що в анналах історії фізики: саме цим і можна пояснити їх відсутність у публікації їх автора вже у 1936 році.

VI

Та, можливо, знайдений висновок щодо непотрібності поняття заплутаності в описі квантово-фізичної реальності занадто поспішний? Щось суттєве в мисленому ЕПР-експерименті, у складних квантових системах загалом, що схоплюється поняттям заплутаності, поняття суміші схопити не в змозі? Аби відповісти на це важливе запитання, розширю поле дослідження. Спочатку звернусь до результатів фон Неймана, на які посилався Шредінгер.

Уведення поняття суміші фон Нейман обґрунтував принципово статистичним характером опису квантової реальності, виділивши два різні його джерела. Хоча вже в індивідуальному стані з хвильовою функцією φ існує тільки певна статистика, статистичний характер може загостритися ще й через те, наголосив він, що невідомо, який

²⁸ Шредінгер веде мову вже не про «системи», що відділилися одна від одної і мали б повернутися до вільного стану, а про «відділені частини» складної системи: тож уявлення про складну квантову систему як таку, що зводиться до певного агрегату долається не до кінця. Такого роду поглядів тримався не тільки Шредінгер, а й Ейнштейн чи почасти навіть Бор, деякі сучасні теоретики. Це підкреслив, наприклад, знаний фізик і математик минулого століття Олександр Данилович Александров, зауваживши наступне: неможливість факторизації хвильової функції складного утворення відображає той факт, що його складові не віддільні, вони зв'язані в єдину систему. Одна відділена, або відокремлена, частинка — уже не те, що є в системі. У єдиній системі вплив на одну її складову природно діє й на іншу.

саме стан має місце насправді — наприклад, коли у описі слід врахувати множину можливих станів $\varphi_1, \varphi_2 \dots$ з ймовірностями $\omega_1, \omega_2 \dots$ відповідно. Статистичний оператор цілком характеризує статистичні властивості цієї особливої множини, або суміші станів.²⁹ Не заглиблюючись у ретельні фізико-математичні студії фон Неймана, обмежусь констатацією того, що введене в такому зв'язку поняття суміші та інструмент її опису — статистичний оператор — теоретик використав і в дослідженні складних систем.

Розглянувши квантову систему, складену з вихідних компонентів I і II , фон Нейман дійшов такого висновку.

Коли система I знаходиться у стані $\varphi(q)$, а система II — у стані $\zeta(r)$, то $I + II$ знаходиться у стані $\Phi(q, r) = \varphi(q)\zeta(r)$. Натомість, коли $I + II$ знаходиться у стані $\Phi(q, r)$, який не має форми добутку $\varphi(q)\zeta(r)$, то I і II будуть сумішами, а Φ встановлюватиме взаємно однозначну відповідність визначених у I і II величин.³⁰

Тут теоретик зафіксував існування двох різних квантових реалій: окремої незалежної системи, стан якої описується тією чи тією хвильовою функцією, і чогось якісно іншого — суміші, якій хвильова функція аж ніяк не може бути приписана. В цьому випадку суміш, характеризувана певним статистичним оператором, виявляється частиною складної системи. А хвильова функція $\Phi(q, r)$ цієї системи в загальному випадку не є добутком співмножників, залежних тільки від q або r , тобто не факторизується. Тож фон Нейман за кілька років до Шредінгера фактично передбачив ті його знахідки, які у 1935 році викликали до життя поняття запутаності та похідні від нього. Окрім того, його результати підготували і відмову від нововведень австрійського теоретика: у поняттях запутування — розпутування, запутаності тощо в описі складних квантових систем у фон Неймана жодної потреби не виникало. Нарешті, він фактично передбачив взаємно однозначну відповідність даних довільних вимірювань складових I і II у випадках на кшталт мисленого ЕПР-експерименту. У цій ретроспекції основна роль публікацій 1935 року спочатку Ейнштейна і його молодших співробітників, а потім і Шредінгера радше полягала в парадоксально артикульованому перевідкритті вже в основному знайдених результатів, у стимулюванні процесу осмислення їх принципових засад та у приверненні уваги до загадкових властивостей квантової

²⁹ Von Neumann J. *Mathematical Foundations of Quantum Mechanics: New Edition* / translated from the German by Robert T. Beyer. Princeton: Princeton University Press. 2018. С. 193–194, 293–295.

³⁰ Von Neumann J. *Op. cit.* С. 283–284.

реальності не тільки поодиноких знавців математичних основ квантової механіки, а й ширших кіл фізиків чи філософів, вченої спільноти загалом.

У статті 1936 року Шредінгер безпосередньо спирався на результати фон Неймана, а нововведення опублікованої майже за десятиліття до цього роботи юного Ландау «Проблема затухання у хвильовій механіці» було, мабуть, йому невідоме. Однак врахування доробку одного зі знаних теоретиків ХХ століття дозволяє глибше осягнути особливості складних квантових систем, їх послідовного опису.

Уже в першому абзаці першого параграфу «Зв'язані системи у хвильовій механіці» дев'ятнадцятирічний фізик-теоретик відзначив наступне.

Стан системи у хвильовій механіці не може бути визначений однозначно; у ньому завжди приходиться мати справу з сукупністю ймовірностей (статистичне тлумачення). Коли ж система взаємодіє з якоюсь іншою системою, то невизначеність у її поведінці подвоюється.³¹

Тож Ландау одразу та свідомо звернув увагу на суттєву відмінність окремої незалежної системи від системи, зв'язаної з іншою якоюсь силовою взаємодією. Саме перетворення на складову більшого квантового новоутворення «подвоює» невизначеність буття цієї квантової реалії, статистичний характер її опису. Для схоплення цієї обставини Ландау увів певні «величини α_{nm} », визначивши їх лише математично, не запропонувавши якогось особливого терміна. Але цього вже достатньо, аби складну квантову систему не ототожнювати з квазікласичним агрегатом.

Водночас не можна не зауважити, що термін «система» Ландау застосовував без належного поділу, подвійно — для опису і вихідного компонента, і частини квантового утворення. А вирази «зв'язані системи», «система взаємодіє з якоюсь іншою системою» легко узгоджуються з уявленням про складне утворення як множину окремих складових, зв'язаних силовою взаємодією. Усе це нагадує термінологію статті Шредінгера 1936 року чи навіть роз'яснення Гегеля щодо «просто механізму», або агрегату.

Відзначена термінологічна чи понятійна неузгодженість статті Ландау 1927 року не завадила одержанню фізико-математичних результатів. Її можна почасти зрозуміти як продукт становлення квантової механіки, що не позбавлений суперечностей переходу від

³¹ Landau L. Das Dämpfungsproblem in der Wellenmechanik. *Z. Physik.* 1927. 45. С. 430.

старої до нової фізичної парадигми: «нове вино ще вливалось у старі міхи» через відсутність відповідних нових, які потрібно було виробити чи впорядкувати.

Кілька десятиліть потому в курсі теоретичної фізики, створеному Ландау і його учнями, поряд із хвильовою функцією систематично використовується ще один інструмент опису квантових систем — *матриця густини* (матриця щільності).

Зі станом, що не допускає опису з допомогою хвильової функції, зіштовхуємося тоді, коли розглядаємо систему, яка є частиною якоїсь більшої замкнутої системи, вже цілком ясно вказали Ландау і Ліфшиц.³² Стан цієї частини не має хвильової функції, але може бути описаний матрицею густини. Його називають *змішаним* на відміну від *чистого стану* з тією чи тією хвильовою функцією. Можна зрозуміти, що поняття змішаного стану і матриці густини споріднені членам пари суміш — статистичний оператор, яку використовували фон Нейман та Шредінгер.³³

Матриця густини не містить у собі координат q , які не відносяться до даної системи, хоча, ясна річ, по суті залежить від стану замкнутої системи у цілому [...] Опис з допомогою матриці густини є найбільш загальною формою квантовомеханічного опису систем. А опис з допомогою хвильової функції виявляється окремим випадком.³⁴

У такий спосіб на рівні широко апробованої навчальної книги — атрибута усталення квантово-фізичної парадигми — набуло ясності

³² Landau L.D., Lifshitz E.M. Quantum Mechanics. Non-relativistic Theory. Third edition revised and enlarged. *Course of Theoretical Physics*. Oxford: Pergamon Press. 1981. Vol. 3. С. 38.

³³ У сучасних термінах зазвичай кажуть, що фон Нейман увів матрицю густини з метою розвинути квантову статистичну механіку та квантову теорію вимірювання. Натомість Ландау був вмотивований неможливістю опису складової системи за допомогою вектору стану, тобто хвильової функції (див., напр: *Density Matrix*. *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. 2023. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Density_matrix). Тож мотивація уведення цих споріднених пар була різна, а області їх визначення чи застосування не тотожними. У третьому томі курсу теоретичної фізики «Квантова механіка. Нерелятивістська теорія», написаному Ландау за участі Євгена Михайловича Ліфшиця, є виноска: «Величини α_{nm} формують матрицю густини у енергетичному представленні. Опис стану системи за допомогою такої матриці був уведений незалежно Л. Ландау і Ф. Блохом у 1927 році» (Landau L.D., Lifshitz E.M. Op. cit. С. 41). Впадає в око, що тут згаданий не фон Нейман, а американський фізик швейцарського походження Фелікс Блох, який увів матрицю густини (density matrix) незалежно від Ландау і фон Неймана, але тільки у 1946 році. Ця неузгодженість відтворюється в низці видань.

³⁴ Landau L.D., Lifshitz E.M. Op. cit. С. 39.

визнання якісної відмінності окремої незалежної системи, яка виступає вихідним компонентом квантового утворення, від його частини, зафіксовані належні інструменти мислення й опису цих суттєво різних реалій. Окрім того, артикульована залежність матриці густини частини складної системи від хвильової функції цієї системи загалом, а, отже, і відображувана в такий спосіб суттєва залежність існування частини від цілого, до складу якого вона входить, від інших частин. Завдяки цьому, по-перше, уявлення складної квантової системи як квазімеханічного агрегату в дусі статті Шредингера 1935 року остаточно подолане по суті; разом з ним подолана і потреба в поняттях заплутаності, заплутування — розплутування тощо. По-друге, відзначений доробок, а ширше — порівняльний аналіз результатів теоретичних студій Шредингера, фон Неймана і Ландау — приводить не тільки до розуміння незвідності складної квантової системи до агрегату, а ще і до визнання її *об'єктивної цілісності*. Тож цілісність притаманна не тільки квантовим явищам, на чому наголошував Бор, а й квантовим системам самим по собі, поза вимірюванням. З огляду на це, по-третє, повне роз'яснення мисленого ЕПР-експерименту вимагає врахування обох виявів квантової цілісності. Або, можна сказати, суттєвий результат майже дев'яностолітнього обговорення цього мисленого експерименту полягає у вичерпному визнанні цілісності квантової реальності.

VII

Як ставитися до поширених сьогодні випадків використання поняття заплутаності чи похідних від нього в науковій і науково-популярній активності, включно з рішенням Шведської королівської академії наук про присудження Нобелівської премії з фізики, деякими університетськими підручниками або повідомленнями в засобах масової інформації?

Ми звикли думати, що інформація про об'єкт — скажімо, склянка наполовину повна — так чи інакше міститься в об'єкті. Заплутаність означає, що це неправильно. Заплутані об'єкти не мають незалежного існування з певними властивостями. Натомість вони існують лише у зв'язку з іншими об'єктами.³⁵

Так професор фізики Даніель Кабат із Леман коледжу в Нью-Йорку нещодавно пояснив допитливим читачам «Нью-Йорк Таймс»

³⁵ Цит. за: *Overybye D.* Black holes may hide a mind-bending secret about our universe. *The New York Times*. October 10, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/10/10/science/black-holes-cosmology-hologram.html>.

поняття квантової заплутаності. Згадуючи хоча би наведені раніше міркування Гегеля, легко зрозуміти, що через поняття заплутаності тут схоплюються не множини незалежних реалій з іманентними їм властивостями і не самодостатні елементи класичних агрегатів, а невіддільні частини цілісних систем.

Квантова заплутаність — явище, що виникає, коли група частинок генерується, взаємодіє або співіснує у спільному просторі так, що квантовий стан кожної частинки групи не може бути описаний незалежно від стану інших, у тому числі й коли частинки відділені великою відстанню.³⁶

А так Вікіпедія вчить, що термін «квантова заплутаність» стосується створених у різні способи «груп частинок» із наголосом на суттєвій для їх опису взаємній залежності, зокрема й тоді, коли вони «відділені великою відстанню». Та чи не маємо ми тут спробу уявлення квантових систем як квазікласичних агрегатів у дусі статті Шредінгера 1935 року, що *ad hoc* тягне за собою потребу залучити посилання на заплутаність?

Навіть наведені приклади використання поняття заплутаності чи похідних від нього дозволяють констатувати суперечливу ситуацію. З одного боку, сьогодні розглядувані поняття зазвичай схоплюють не загадкову «особливість квантової механіки, котра примушує відійти від класичного способу мислення», як у статті Шредінгера 1935 року, а вже доволі надійно з'ясовану причину цієї особливості — справді чужу класиці неподільність, цілісність складних квантових систем різного роду, представляючи, таким чином, раціональний холізм.³⁷ У цьому конструктивному сенсі посилання на квантову заплутаність слід тільки вітати. Однак, з іншого боку, не варто забувати, що фон Нейман чи Ландау і гадки не мали про заплутування — розплутування і т. п., натомість використовували в описі складних квантових систем поняття суміші або змішаного стану, статистичного оператора або матриці густини. Інакше кажучи, у понятійному апараті фізичної науки поняття заплутаності й похідні від нього не є необхідними. До того ж вони були викликані до життя ще в межах уявлення квантових систем як квазікласичних агрегатів. Така обтяжуюча спадковість дотепер

³⁶ *Quantum Entanglement. Wikipedia. The Free Encyclopedia. 2023. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Quantum_entanglement.*

³⁷ Див., напр.: *Tyaglo A.V. Rational Holism — a Cultural Innovation? XIX World Congress of Philosophy, 22–28 August 1993, Moscow. Materials to “Round Table”. Philosophy of Natural Science: A Source of Culture Innovations. Kharkov: Kharkov State University. С. 10–13.*

дається взнаки через наочно-повсякденне сприйняття поняття квантової заплутаності, через принципово обмежені спроби змоделювати чи помислити цілісні системи як множини окремих об'єктів, хоч і у якось заплутаних станах. Із цим, точно кажучи, погоджуватися не слід: це актуалізує висловлене Гегелем більше двох століть тому застереження щодо залучення понять і моделей «просто механізму» за межами їх придатності.

VIII

Основні висновки виконаної розвідки полягають у наступному.

До опису фізичної реальності поняття заплутаності й низку похідних від нього ввів Шредінгер у статті 1935 року, присвяченій мисленому ЕПР-експерименту, сформульованому в загальному контексті дискусії щодо повноти квантової механіки. За вихідною статтею Шредінгера термін «заплутаність» і відповідне поняття безпосередньо пов'язувалися з двома характерними особливостями математичного опису квантової реальності: по-перше, складовим квантової системи не можна приписати жодних хвильових функцій і, по-друге, хвильова функція складної системи не піддається факторизації.

Поняття заплутаності викликане до життя необхідністю якось пояснити суттєве відхилення опису квантового утворення від усталеного в парадигмі класичної фізики уявлення про агрегат, однак із залученням сукупності понять, пов'язаних з агрегатом: сама по собі визначена система, певний стан системи, множина систем і, відповідно, їх станів, а вже до цього додається чужорідне заплутування станів чи їх представлень. Вказана сукупність врешті-решт сходиться до моделі Універсуму за Демокритом — як безкінечної множини окремих незмінних атомів, різні сполучення яких породжують усе розмаїття світу.

Уже в опублікованій у 1936 році статті «Ймовірнісні відношення між відділеними системами» Шредінгер жодного разу не використав термін «заплутаність» і похідні від нього. Паралельно вилученню терміна «заплутаність», австрійський теоретик залучив два для нього нових — «суміш» і «статистичний оператор», прямо запозичивши їх у фон Неймана. Використовуючи ці терміни (і поняття), фон Нейман за кілька років до Шредінгера фактично передбачив ті його знахідки, які у 1935 році викликали до життя поняття заплутаності і т.ін. Окрім того, його результати підготували і відмову від нововведень австрійського теоретика: у поняттях заплутування — розплутування,

заплутаності тощо в описі складних квантових систем у фон Неймана жодної потреби не виникало. Тож у понятійному апараті фізичної науки вони не є необхідними.

Порівняльний аналіз результатів теоретичних студій Шредінгера, фон Неймана і Ландау зрештою веде, по-перше, до подолання уявлення складної квантової системи як квазімеханічного агрегату в дусі статті Шредінгера 1935 року. По-друге, переконливе обґрунтування знаходить не тільки незвідність складної квантової системи до агрегату, а й її об'єктивна цілісність. Тож цілісність притаманна не тільки квантовим явищам, на чому наголошував Бор, а й квантовим системам самим по собі, поза вимірюванням. З огляду на це, по-третє, повне роз'яснення мисленого ЕПР-експерименту вимагає врахування обох виявів квантової цілісності. Або, можна сказати, суттєвий результат майже дев'яностолітнього обговорення цього мисленого експерименту полягає у вичерпному визнанні цілісності квантової реальності.

Дослідження «зльоту і падіння» поняття квантової заплутаності, як і обґрунтування Бором поняття цілісного явища, підтверджують незвідність Універсуму до множини окремих демокрітових атомів та їх комбінацій, агрегатів, створюваних за допомогою «мотузок і сил». Окрім того, усе це конкретно збагачує картину Всесвіту як цілісності, що виглядає революційною заміною й сьогодні популярного світогляду в дусі Демокрита.

Аналіз сучасного використання поняття заплутаності чи похідних від нього виявляє суперечливу ситуацію. З одного боку, сьогодні розглядувані поняття зазвичай схоплюють не загадкову «особливість квантової механіки, котра примушує повністю відійти від класичного способу мислення», як у 1935 році, а вже доволі надійно з'ясовану причину цієї особливості — справді чужу класиці неподільність, цілісність складних квантових систем різного роду, представляючи у такий спосіб раціональний холізм. У цьому конструктивному сенсі посилення на квантову заплутаність слід тільки вітати. Однак, з іншого боку, поняття заплутаності й похідні від нього були викликані до життя ще в межах уявлення квантових систем як квазікласичних агрегатів, що дотепер дається взнаки через неглибоке наочно-повсякденне їх сприйняття, через принципово обмежені спроби змоделювати чи помислити цілісні системи як множини окремих об'єктів, хоч і у якомось заплутаних станах. Із цим, точно кажучи, погоджуватися не слід: це актуалізує висловлене Гегелем застереження щодо залучення понять і моделей «просто механізму» за межами їх придатності.

References

1. *Bell J.S.* Bertlmann's socks and the nature of reality. *Bell on the Foundations of Quantum Mechanics*. Singapore: World Scientific. 2001. P. 126–147.
2. *Bohr N.* Can quantum-mechanical description of physical reality be considered complete? *Phys. Rev.* 1935. 48. P. 696–702.
3. *Bohr N.* Discussion with Einstein on epistemological problems in atomic physics. *Albert Einstein: Philosopher-Scientist*. Evanston: The Library of Living Philosophers. 1949. P. 200–241.
4. *Bohr N.* Quantum physics and philosophy. *Essays 1958–1962 on Atomic Physics and Human Knowledge*. New York, London: Interscience Publishers, 1963. P. 1–7.
5. *Density Matrix*. *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. 2023. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Density_matrix.
6. *Diogenes Laërtius*. The lives and opinions of eminent Philosophers. The Project Gutenberg EBook. 2018. #57342. URL: https://www.gutenberg.org/files/57342/57342-h/57342-h.htm#Page_390.
7. *Einstein A., Podolsky B., Rosen N.* Can quantum-mechanical description of physical reality be considered complete? *Phys. Rev.* 1935. 47. P. 777–780.
8. *Hegel G.W.F.* The Encyclopaedia Logic, with the Zusätze: Part I of the Encyclopaedia of Philosophical Sciences with the Zusätze. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc. 1991.
9. *Howard Don.* Einstein on locality and separability. *Studies in History and Philosophy of Science*. 1985. 16. P. 171–201.
10. *Jammer M.* The Conceptual Development of Quantum Mechanics. New York: McGraw-Hill, Inc. 1966.
11. *Jammer M.* The Philosophy of Quantum Mechanics. The Interpretations of Quantum Mechanics in Historical Perspective. New York: Wiley and Sons. 1974.
12. *Landau L.* Das Dämpfungsproblem in der Wellenmechanik. *Z. Physik*. 1927. 45. P. 430–441.
13. *Landau L.D., Lifshitz E.M.* Quantum Mechanics. Non-relativistic Theory. *Course of Theoretical Physics*. Oxford: Pergamon Press. 1981. Vol. 3.

14. *Overbye D.* Black holes may hide a mind-bending secret about our universe. *The New York Times*. October 10, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/10/10/science/black-holes-cosmology-hologram.html>.
15. *Press Release.* The Nobel Prize in Physics 2022. URL: <https://www.nobelprize.org/uploads/2022/10/press-physicsprize2022-2.pdf>
16. *Quantum Entanglement.* *Wikipedia. The Free Encyclopedia.* 2023. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Quantum_entanglement.
17. *Schrödinger E.* Discussion of probability relations between separated systems. *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*. 1935. 31 (4). P. 555–563.
18. *Schrödinger E.* Probability relations between separated systems. *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*. 1936. 32 (3). P. 446–452.
19. *Scientific Background on the Nobel Prize in Physics.* 2022. URL: <https://www.nobelprize.org/uploads/2022/10/advanced-physicsprize2022-3.pdf>.
20. *The Born-Einstein Letters.* Correspondence between Albert Einstein and Max and Hedwig Born from 1916 to 1955 with commentaries by Max Born. London : Macmillan. 1971.
21. *Tyaglo A.V.* Rational holism — a cultural innovation? *XIX World Congress of Philosophy, 22-28 August 1993. Materials to “Round Table”.* *Philosophy of Natural Science: A Source of Culture Innovations.* Kharkov : Kharkov State University. 1993. P. 10–13.
22. *Von Neumann John.* *Mathematical Foundations of Quantum Mechanics: New Edition.* Princeton : Princeton University Press. 2018.
23. *Wolf Prize in Physics.* *Wikipedia. The Free Encyclopedia.* 2023. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Wolf_Prize_in_Physics#cite_note-gongs_away-2.

ON EXPLICATION OF CONCEPT OF QUANTUM ENTANGLEMENT

Oleksandr Tiaglo

Abstract. Genesis of concept of quantum entanglement is explored in context of the controversy regarding the Einstein-Podolsky-Rosen thought experiment and, more broadly, the debate about completeness of quantum mechanics. Taking into account the concepts of mixture and statistical operator, which were introduced by von Neumann and borrowed by Schrödinger, it is argued that the concept of entanglement is not necessary in quantum physics.

The in-depth comparative analysis of some Schrödinger's, von Neumann's, and Landau's theoretical works concludes that presentation of a complex quantum system as a quasi-mechanical aggregate was gradually being overcome. Its objective wholeness was being substantiated. Therefore, wholeness is inherent not only to quantum phenomena, but also to quantum systems themselves. Complete explanation of the Einstein-Podolsky-Rosen thought experiment requires consideration of both these appearances of the quantum wholeness. Therefore, an essential result of the long-term discussion of the EPR thought experiment is the exhaustive recognition of wholeness of quantum reality.

Study of «the rise and fall» of the quantum entanglement concept, as well as Bohr's substantiation of the concept of wholeness of phenomenon, confirm irreducibility of the Universe to a set of Democritus atoms and their combinations, aggregates. Moreover, all these enrich picture of the Universe as an undivided wholeness, which is revolutionary replacement for the still popular worldview in the spirit of Democritus.

Analysis of contemporary use of the concept of entanglement finds out that, on the one hand, it grasps undividedness, wholeness of complex quantum systems of various kinds and, thus, is an instrument of rational holism. However, on the other hand, the concept of entanglement was called into life within the framework of imagining quantum systems as quasi-classical aggregates. Until now, this results in a shallow everyday-descriptive understanding of it, in principally limited attempts to model or think holistic systems as a set of separate objects, albeit in any entangled states.

Keywords: quantum entanglement, Einstein-Podolsky-Rosen thought experiment, wholeness of quantum phenomenon, wholeness of quantum system itself, wholeness of the Universe, rational holism.

Тягло Олександр Володимирович

Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27
м. Харків
61080

Tiaglo Oleksandr

Department of Social Sciences and Humanities
Kharkiv National University of Internal Affairs
Lev Landau Ave., 27
Kharkiv
61080

<https://orcid.org/0000-0003-0721-1153>

olexti@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7687>

ЦІННОСТІ, ОЦІНКИ Й ЕМОЦІЇ В ОБҐРУНТУВАННІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

Володимир Навроцький

Анотація. Прийняття рішень є одним із головних структурних компонентів соціальної взаємодії. Коли висувається вимога обґрунтувати відповідне рішення, звичайною відповіддю на цю вимогу є побудова аргументів. Вони встановлюють переваги між альтернативними діями. Така аргументація спирається на переваги між цінностями. Переваги між цінностями, зі свого боку, встановлюються їхнім оцінюванням, приписуванням ступенів важливості цінностей для прийняття рішень. У такий спосіб оцінені цінності входять у процес обґрунтування прийняття рішень. Успішність обґрунтування прийнятого рішення значною мірою залежить від передавання оціненої цінності особі, якій адресоване таке обґрунтування.

Коли прийняття рішень є емоційним, цінності отримують ступені важливості через емоційне оцінювання. І сприйняття обґрунтування прийнятого рішення також може бути емоційним. Емоційна реакція на нього є оцінною реакцією. Вона і показує, чи є передавання цінності успішним, чи прийнята цінність і, зрештою, приймається чи ні запропоноване обґрунтування рішення.

Питання полягає в тому, як виникають емоційні оцінки, що визначають переваги між цінностями. Запропоновано вважати емоційну оцінку результатом інтуїтивного виводу — емоційної оцінної індукції. Здійснення виводу є наслідком сприйняття вираження емоції, реакцією на емоційне вираження оцінного ставлення до цінності.

Емоційні інтуїтивні виводи є правдоподібними висновками. Їхні висновки потенційно скасовуються. Зазвичай причинами скасування висновку аргументу, що підтримує рішення, є суперечливість чи неповнота інформації. До цих причин додається динаміка емоційних станів.

Передані й прийняті цінності призводять до виникнення колективної інтенційності — однієї з базових умов соціальної взаємодії. Окрім того, вона виникає через низку виводів, якими певною мірою «керують» емоції.

Ключові слова: емоції, інтуїтивні виводи, оцінки, прийняття рішень, цінності.

Вступ

Зазвичай виконанню дій передують прийняття рішень. Усвідомлене прийняття відповідного рішення передбачає його обґрунтування. Ним може бути й обґрунтування власного рішення, і наведення аргументів з метою переконати іншу людину прийняти нав'язане їй рішення або їх наведення для того, щоб допомогти іншій людині прийняти власне рішення.

Як приймаються рішення та як їх слід приймати, розглядає інтегративна наукова дисципліна — теорія прийняття рішень. Свій внесок у дослідження цих питань робить і аналітична філософія. Для цього базовими обираються цінності та цілі [13], [12] або цінності й оцінки [7], або цінності й емоції [5].

Обґрунтування прийняття рішення, монологічне чи діалогічне, здійснюється в умовах потенційної взаємодії аргументів. Вибір альтернативної дії є результатом їхнього змагання. Ця обставина враховується в багатьох аргументаційних моделях [2], [6], [8], [4]. Аргументаційний підхід до аналізу прийняття рішень можна розвинути далі, конкретизуючи зв'язок між прийняттям рішень і цінностями, оцінками й емоціями.

Відповідно до цього завдання в першому розділі статті стисло охарактеризована роль цінностей та оцінок в обґрунтуванні висновків аргументів, що висуваються на підтримку прийняття рішень. У другому розділі показана роль емоцій у такому обґрунтуванні, зокрема, вплив емоцій на передавання цінностей. У третьому розділі з'ясовуються особливості емоційного інтуїтивного виводу.

1. Вплив цінностей на прийняття рішень

В усіх аналітичних підходах, зазначених вище, дії, які передбачається виконати, мають узгоджуватись із цінностями, на яких ґрунтуються переваги. Під час побудови аргументаційних моделей акцент робиться на тому, що переваги стосовно альтернатив обґрунтовуються за допомогою аргументів [12, с. 5]. Проблема полягає в тому, щоб показати, яким є «механізм» впливу цінності на прийняття висновку аргументу, що висувається для обґрунтування прийняття рішення.

З кінця 90-х років ХХ ст. і до нашого часу базовою аргументаційною моделлю, що застосовується для встановлення переваг між аргументам, виступає аргументаційна семантика Фан Мінь Дунга.

Ключовим компонентом цієї семантики є аргументаційна структура, яка складається із множини аргументів і відношення атаки на ній [3]. Для того, щоб врахувати вплив цінностей на побудову аргументів, що висуваються на підтримку прийняття рішень, вказану структуру доповнюють 1) непорожньою множиною цінностей, 2) функцією, що відображає аргументи на цінності і 3) відношенням переваги на цінностях [2, с. 435]. Отже, зрештою, переваги стосовно альтернативних дій корелюють з перевагами стосовно цінностей.

Але за цього підходу цінності розглядаються як щось таке, що вже надано дієвцю. Такими є, наприклад, правові, моральні чи соціальні цінності, як-от: добробут, рівність, чесність, визначеність права, свобода слова, приватність [8, с. 2212]. Їх називають ще абстрактними цінностями. У конкретних ситуаціях абстрактні цінності інтерпретуються та отримують певне значення [13, с. 82-83]. Коли маємо конфлікт таких цінностей і треба надати перевагу одній із них, їх треба зважити, а для цього — оцінити, наприклад, приписати їм певний ступінь важливості для прийняття рішення стосовно альтернативних дій. Переваги між цінностями встановлюються через порівняння значень, отриманих цінностями оцінювання.

Абстрактними цінностями можуть бути також властивості об'єктів [7]. Наприклад, «швидкий» і «безпечний» є такими цінностями стосовно якогось автомобіля. У статті [4], наприклад, вони спочатку конкретизуються приписуванням якісних ступенів. Наприклад, властивості «високо безпечний» і «низько швидкісний» конкретизують, відповідно, цінності «безпечний» і «швидкий». Потім вказаним властивостям приписуються кількісні ступені — ваги. Вага якоїсь однієї конкретизованої цінності встановлюється відносно інших конкретизованих цінностей і становить її відносну важливість для прийняття рішення. Приписуванням ступенів відбувається ранжування цінностей. Вибір альтернативної дії — придбання того чи іншого автомобіля — здійснюється відносно зважених конкретизацій обраних цінностей.

Цей приклад демонструє, у який спосіб цінності залучені до аргументації стосовно прийняття рішень. Успішність обґрунтування рішення визначається обґрунтованістю висновку аргументу, що його підтримує. Висновок формулює альтернативу, якій надається перевага. У ньому вказується дія, яка сприяє реалізації цінності [13, с. 81]. Тому завдання обґрунтування прийняття рішення зводиться, власне, до встановлення того, як отримується обґрунтування висновку аргументу, висунутого на підтримку рішення, які умови мають бути задоволені, щоб дія, виражена у висновку, сприяла реалізації цінності.

Обґрунтованість висновку визначається передаванням йому обґрунтованості засновків аргументу за допомоги правил виводу.¹ Засновки аргументу являють собою оцінені цінності. Ступені цінності вказують на те, що засновки мають певну силу. Правила виводу аргументів, призначених для обґрунтування прийняття рішень, також мають певну силу [12, с. 18]. Вони отримують її через підтримку, наприклад, через посилання на закон [11].² У такий спосіб обґрунтовується сама можливість застосування правил виводу.

Але обґрунтованість висновку аргументу, що підтримує рішення, залежить також і від сили правил, застосованих в інших аргументах. Унаслідок взаємодії аргументів висновок вихідного аргументу може стати або повністю ураженим, або ступінь його обґрунтування зменшується [7, с. 12]. Прийняття висновку аргументу стає наслідком його обґрунтованості.³

У такий спосіб стисло описана процедура обґрунтування прийняття рішень, що спирається на цінності. У межах підходу, за якого цінностям приписуються ступені, отримуємо лише попередню відповідь на запитання, яким є «механізм» надання переваги одним цінностям над іншими, бо нерозв'язаною залишається проблема встановлення того, як виникають оцінки цінностей.

2. Вплив емоцій на прийняття рішень: емоційні оцінки

Прийняття рішення часто є емоційними. У таких випадках до засобів визначення особливостей процедури обґрунтування прийняття рішень природно додавати посилання на емоції. Звісно, емоції функціонують у персональний спосіб. Проте обґрунтування рішення іншій людині відбувається в певному соціальному контексті, у якому емоції виконують багато різних функцій. Вони, наприклад, надають інформацію про відносини людини з іншими людьми, про ставлення

¹ За такого підходу береться до уваги внутрішня структура аргументів. Вони тепер не розглядаються як щось ціле, як це зроблено, наприклад, у статті [2], де цінності напряму приписуються аргументам. А визначати переваги між аргументами, базуючись на перевагах стосовно засновків і правил виводу, було запропоновано, наприклад, у статті [6, с. 2342].

² Серед чинників упорядкування правил виводу сучасні автори називають імовірнісну силу, передування в часі, принципи правового передування, наприклад, дата впровадження закону чи рівень його авторитетності [6, с. 2342], [4, с. 763].

³ Ступінь обґрунтованості висновку аргументу обраховується, наприклад, за допомоги числення ймовірності [7, с. 31].

людини до речей, станів і подій; вони впливають на вибір цінностей і формування цілей [1, с. 184, 59–60]. Емоційні реакції людини є оцінними реакціями [1, с. 67]. Через емоційне оцінювання цінності отримують ступені і в такому вигляді входять у процес обґрунтування прийняття рішень. Симпатії та антипатії стосовно цінностей часто виражаються саме через емоційні оцінки.

Вираженням емоції оцінка цінності і, отже, сама цінність, передається іншій людині [5, с. 297]. Емоційна реакція цієї людини показує, що передавання цінності успішно відбулось, що оцінка, а отже, і сама цінність, прийнята чи не прийнята, і, зрештою, прийняте чи не прийняте обґрунтування рішення.

Приклад емоційного оцінювання можна знайти в листі-відповіді Григорія Сковороди на запитання його учня Михайла Ковалинського, чому Сковорода посміхнувся, коли вони виходили з храму: «сміх — рідний брат радості [...] Тому, коли ти питаєш, чого я сміюся, ти ніби питаєш, чого я радію [...] тому, що я побачив твої радісні *очі*, я, радісний, вітав того, хто радіє, радістю» [9, с. 1073–1074].

Очі учня виражають радість і викликають емоційну реакцію у Сковороди. Сковорода відреагував вираженням емоції на вираження емоції. Радісні очі учня — цінність для Сковороди. Інформацію про це він передав учневі вираженням своєї емоції посмішкою. Радість учня була в емоційний спосіб оцінена Сковородою, а потім він передав учневі і свою власну радість. Цінністю в цьому прикладі виступила сама емоція — радість.⁴

3. Емоційний вивід

У наведеному фрагменті листа Сковороди привертає увагу пояснювальний вивід: «тому, що я побачив твої радісні *очі*, я, радісний, вітав того, хто радіє, радістю». Але рішення вітати свого учня ймовірніше передувало інтуїтивний — індуктивний, перцептивний, оцінний, емоційний — вивід Сковороди, що для його учня радість Сковороди також може бути цінністю. Здійснення цього виводу було наслідком сприйняття вираження емоції: радісні очі учня «запустили» цей інтуїтивний вивід. Він став реакцією на емоційне вираження оцінного ставлення до цінності.

⁴ Це той випадок, коли в емоційний спосіб оцінюються також самі емоційні переживання. Так, розглядаючи фрагмент листа Григорія Сковороди, можна бачити, що радість оцінює радість, а, наприклад, у книзі [1, с. 23] сором оцінює гнів.

Цей вивід є емоційним, бо Сковорода перебуває у відповідному емоційному стані. Емоційне обмірковування Сковороди передувало його посмішці.⁵ Цей приклад, власне, демонструє, як емоції впливають на прийняття рішень і свідчить на користь гіпотези, що «емоція є системою обчислення цінностей для вибору дій» [5, с. 296].

Деякі автори говорять лише про вплив емоцій на виводи, але не характеризують самі виводи як емоційні [10, с. 1008].⁶ А бажання інших дослідників змоделювати емоційне інтуїтивне міркування було визвано, власне, тим, що існуючі інференційні моделі прийняття рішень не відображають реальний «швидкий» процес прийняття рішень [5, с. 296, 297].

Помітною особливістю інтуїтивних виводів є те, що вони є правдоподібними виводами. Їхні висновки потенційно скасовуються. Спочатку, можливо, через захват, може виникнути симпатія до однієї цінності, а потім, унаслідок деякої іншої наступної емоції, наприклад, через страх, як більш важлива буде прийнята інша цінність. Так, висока швидкість автомобіля дуже подобається індивіду, але більшу вагу для нього, зрештою, отримує безпека. Тут ми робимо акцент на тому, що причиною потенційного скасування висновку аргументу, висунутого на підтримку вибору відповідної альтернативної дії, є не суперечливість чи неповнота інформації стосовно прийняття рішення, а динаміка емоційних станів. Ще одним прикладом такої залежності є ситуація, коли індивід прийняв рішення у стані гніву, а після того, як заспокоївся, йому стало соромно і він переглянув своє рішення. Інший приклад динаміки емоційних станів надає ситуація, коли гнів був подоланий страхом [1, с. 32], а сам страх виник не внаслідок отримання нової інформації. Отже, у ситуаціях прийняття рішень поряд із неповнотою інформації про середовище ми маємо ще один чинник невизначеності умов їх прийняття — динаміку емоційних станів.

Посилаючись на те, що прийняття рішення врешті-решт зроблене у стані афекту, легше визнати його помилковим, відмовитись від наданого обґрунтування і, можливо, уникнути санкцій стосовно прийнятого рішення, якщо такі могли б застосуватись як реакція на нього.

Тепер відповідь на питання про роль цінностей в обґрунтуван-

⁵ Термін «емоційне обмірковування» (emotional deliberation) вживається, наприклад, у книзі [1, с. 52].

⁶ Думка про те, що емоції включені в інференційні відносини, усе більше поширюється в сучасній літературі. Прямий вплив емоцій на вивід демонструють так звані епістемічні емоції: «Якщо б я не мав почуття переконаності стосовно висновку, я б не виводив його» [10, с. 1010].

ні прийняття рішення і в його прийнятті іншою людиною можемо резюмувати наступним чином. Ефективним засобом переконати іншу людину прийняти обґрунтування вашого рішення або допомогти їй прийняти власне рішення є передавання їй в емоційний спосіб цінності, яка виконує роль підґрунтя рішення. Після того, як така цінність прийнята (можливо, через інтуїтивний вивід), інша людина, ґрунтуючись також на особистих переконаннях стосовно зовнішнього світу, виходячи із власних планів, може робити висновки щодо своєї подальшої діяльності. З'ясування «механізму» передавання цінностей є підставою для розуміння того, наприклад, як формується колективна інтенційність як один із чинників соціальної взаємодії: вона виникає через низку виводів, якими значною мірою «керують» емоції.

Висновки

Аргументаційний підхід до аналізу прийняття рішень ґрунтується на визнанні особливої ролі, яку у прийнятті рішень відіграють інференційні процеси. У з'ясуванні того, як обґрунтовуються та приймаються висновки аргументів, що висуваються для встановлення переваг стосовно альтернативних дій, провідною для нас була теза, що інформацію про цінності й переваги між ними надають оцінки, які приписують цінностям певні ступені. Намір з'ясувати те, як цінності отримують ступені, був вмотивований бажанням відповісти на запитання, як обґрунтовують прийняття рішень у ситуаціях невизначеності.

Коли індивіди мають певне емоційне ставлення до цінностей, переваги між цінностями визначаються емоційними оцінками. Посиланням на емоційні оцінки пояснюється і «механізм» передавання цінності іншій людині. Ми припустили, що в наведеному прикладі підґрунтям емоційної відповіді на емоцію, яка передала цінність, був інтуїтивний вивід. Через свій емоційний характер він є правдоподібним, бо здійснюється в ситуації, яка не визначена повністю.

До характеристики практичної когніції, яка уможливило прийняття рішень, і описана як вивід, а саме як оцінна індукція у книзі [7, с. 21, 34], ми додали атрибут «емоційна» та зробили припущення, що емоційна оцінка (реакція) виникає як результат емоційного інтуїтивного правдоподібного виводу — емоційної оцінної індукції.

Нашою метою було поглиблення розуміння процесів прийняття рішень. Результативність запропонованого підходу полягає, на нашу думку, у тому, що залучення емоційних оцінок до пояснення цих

процесів сприяє більш «чіткому розмежуванню між автоматичними процесами, що поставляють вхідні дані для раціонального пізнання, та інференційними процесами, які підлягають раціональній оцінці» [7, с. 49–50].

References

1. *Barbalet J.M.* Emotion, social theory, and social structure: A macrosociological approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
2. *Bench-Capon T.J.M.* Persuasion in practical argument using value-based argumentation frameworks. *J. Logic Computat.* 2003. Vol. 13. №3. P. 429–448.
3. *Dung P.M.* On the acceptability of arguments and its fundamental role in nonmonotonic reasoning, logic programming and n-person games. *Artificial Intelligence.* 1995. Vol. 77. P. 321–357.
4. *Gordon T.F.* Defining argument weighing functions. *Journal of Applied Logics – IfCoLog Journal of Logics and their Applications.* 2018. Vol. 5. №3. P. 747–773.
5. *Miyata M., Omori T.* Modeling emotion and inference as a value calculation system. *Procedia Computer Science* 123. 2018. P. 295–301.
6. *Modgil S., Prakken H.* Abstract rule-Based argumentation. *IFCoLog Journal of Logics and their Applications.* 2017. Vol. 4, №8. P. 2319–2406.
7. *Pollock J.L.* Thinking about Acting. Logical Foundations for Rational Decision Making. New York: Oxford University Press, 2006.
8. *Prakken H.* Historical overview of formal argumentation. *IFCoLog Journal of Logics and their Applications.* Vol. 4, №8. September 2017. P. 2183–2262.
9. *Skovoroda Hryhorii.* Povna akademichna zbirka tvoriv / za red. prof. Leonida Ushkalova. Kharkiv-Edmonton-Toronto: Maidan; Vydavnytstvo Kanadskoho Instytutu Ukrainskykh Studii, 2011.

10. *de Sousa R.* Logic and biology: Emotional inference and emotions in reasoning. *Reasoning: Studies of Human Inference and Its Foundations*. New York: Cambridge University Press, 2008. P. 1002–1015.
11. *Toulmin S.* The Uses of Argument. London, New York: Cambridge University Press, 1964
12. *van der Weide T.L.* Arguing to motivate decisions. *SIKS Dissertation Series*. № 2011-33. Printed by Wóhrmann Print Service, 2011
13. *van der Weide T.L.*, Dignum F., Meyer J.-J. Ch., Prakken H., and Vreeswijk G.A.W. Practical reasoning using values: Giving meaning to values, *Argumentation in Multi-Agent Systems: 6th International Workshop, ArgMAS 2009*. Budapest, Hungary. May 12, 2009. Revised Selected and Invited Papers 6, 2010. P. 79–93.

VALUES, EVALUATIONS, AND EMOTIONS IN THE JUSTIFICATION OF DECISION-MAKING

Volodymyr Navrotskyi

Abstract. Decision-making is one of the main structural components of social interaction. When asked to justify a decision in question, the usual response is to construct arguments. They establish preferences between alternative actions. Such arguments rely on preferences between values. Preferences between values, in turn, are established by evaluating them, and assigning them the degrees of importance for decision-making. In this way, the evaluated values are included in the decision-making justification process. The success of the justification of the decision depends, to a large extent, on the transmitting of the evaluated value to the person to whom such justification is addressed.

When decision-making is emotional, values gain degrees of importance through emotional evaluation. And the perception of the justification of the decision can also be emotional. An emotional reaction to it is an evaluative reaction. It shows whether the transmitting of value is successful, whether the value is accepted and, in the result, whether the proposed justification for the decision is accepted or not.

The question is how arise the emotional evaluations that determine preferences between values. It is proposed to consider emotional evaluation as the result of an intuitive inference — emotional evaluation induction. Making an inference is a consequence of perceiving an expression of emotion, a reaction to an emotional expression of an evaluative attitude to value.

Emotional inferences are plausible inferences. Their conclusions are potentially cancellable. Usually, the reasons for cancelling the conclusion of an argument supporting a decision are inconsistency or incompleteness of information. The dynamics of emotional states is added to these reasons.

Transmitted and accepted values lead to the emergence of collective intentionality which, apart from everything else, arises due to a series of inferences, which, to some extent, are «guided» by emotions.

Keywords: emotions, intuitive inferences, evaluations, decision-making, values.

Надійшла до редакції 01 вересня 2023 р.

Навроцький Володимир Вячеславович

Відділ логіки та методології науки

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

вул. Трьохсвятительська, 4

м. Київ

01001

Navrotskyi Volodymyr

Department of Logic and Methodology of Science

H. S. Skovoroda Institute of Philosophy NAS of Ukraine

Triohsviatitelska St., 4

Kyiv

01001

<https://orcid.org/0000-0003-0023-3501>

navrotsk@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7686>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОГРАМА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ

Галина Балута

Анотація. Дослідження мови у горизонті інтердискурсивності зберігає запит на відповідну методологію, яка включає класичні методологічні настанови, розглянуті під іншим парадигматичним кутом зору. Зразком такого підходу є феноменологічна парадигма, її концепти та методологічні кореляції. Використання феноменологічної методології демонструє можливість описати сутнісні виміри мови, зокрема дослідити проблему значення та смислу. Метою статті є спроба продемонструвати методологічну плідність феноменологічного підходу у царині мови, розглянути його структуру, категорії, перспективи. Для реалізації поставленої мети досліджено методологічний фундамент, який включає загально-теоретичні, філософські, лінгвістичні, психолінгвістичні методи. Феноменологічний метод використано як базовий метод, що полягає у «феноменологічній редукції» — виокремленні сутностей семантичної тріади «знаку-значення-смыслу»; тексту, контексту, дискурсу. У статті використано методологічні проекти класичної феноменології, представлені вченням Е. Гуссерля, М. Гайдеггера та відповідно соціальної феноменології Н. Лумана, Ю. Хабермаса, М. Фуко. Так погдумачена мова подана не як сукупність знаків, а як дискурсивна практика, що систематично формує об'єкти. Висловлюється припущення, що смисл — «феномен» категоризації значення, що сполучує суб'єктивний ментальний і комунікативний інтерсуб'єктивний горизонти; онтологічний принцип, споріднений з системами мислення і мови, що реалізує герменевтичну, медіальну, синтагматичну функції; дискурс — незавершений семіозис, що вибудовується на інтерсуб'єктивних засадах і характеризується частковою когерентністю значень, оскільки є складеним з дискурсивної множини дискурсів відмінних типів. Можна вважати, що дискурс, його актуальні компоненти, реалізують функцію конструювання значення. При цьому смисл функціонує у контексті, заданий дискурсом як специфічною мовно-соціальною структурою. Можна трактувати смисл як семантичне поле, сукупність можливих значень, детермінованих спорідненим дискурсом.

Ключові слова: феноменологія, соціальна феноменологія, мова, мислення, комунікація, знак, значення, смисл, текст, контекст, дискурс.

Як доводить практика, сучасна лінгвістика не є відокремленим дискурсом, а заявляє про себе у міждисциплінарному діалозі лінгвістичної філософії — «критики мови» (Л. Вітгенштейн). Розуміння раціональності крізь призму мовного аналізу демонструє довготривалу еволюцію; «лінгвістичний поворот» проклав шлях до відкриття раціональності нового типу, відмінної від логіко-математичної. Суто логічні, емпіричні експлікації повсякденної мови неправомірно звужують поле дослідження: мова як феномен у своїй суті є набагато складнішою, на відміну від стійкого, однак спрощеного трактування мови як знаково-символічної системи, інструменту соціального інформаційного обміну.

Нові відкриття у лінгвістичних науках постали як результат взаємопроникнення лінгвістики, філософських, психологічних наук. Неминучість такого взаємопроникнення передбачили Е. Бенвеніст, Е. Сепір, Н. Хомський та ін. Наприклад Е. Бенвеніст поруч з вимогою досліджувати мову у лінгвістичних категоріях, обґрунтовував ідею співпраці лінгвістики та гуманітарних наук. На співпраці лінгвістів з представниками гуманітарних і соціальних наук наголошував також Е. Сепір, міркуючи про здатність мови до символізації соціального досвіду. Символізація пов'язує мову і культуру як спільне семіотичне середовище, репрезентує дійсність за допомогою знаку, обумовлює смисловий горизонт інтерпретації у комунікації. Отже формується нова модель раціональності, що виходить з дослідження символічно опосередкованої комунікативної практики — дискурсу, що дозволяє проаналізувати мовні, антропологічні і соціальні феномени крізь призму лінгвістичної методології.

Концепт мови як антропогенетичного коду і водночас складно-організованої системи кореляцій знаку, значення та смислу, що розвивається у соціальному просторі-часі і водночас детерміновані ним, демонструючи певні ефекти та закономірності за рахунок трансформації мовних інваріантів, розглядається у якості актуальної ідеї. У полі досліджень мовна поведінка, свідомі та неусвідомлені фактори комунікативних агентів, що впливають на формування правил інтерпретації. Дослідження мови у фокусі мовних практик продукує багато можливостей, що претендують на опис та пояснення структур свідомості, феноменів «колективного розуму», об'єктивованих дискурсом як соціальним результатом комунікативних практик.

Складність у визначенні сутності мови відмічена багатьма дослідниками. Наприклад серед проблем такого плану: кардинальна проблема мовних антиномій, описана В. фон Гумбольдтом, Ф. де Сосюрором, іншими представниками структуралістської традиції, а також — про-

блема замкнутості мови як цілого (Е. Бенвеніст), «мовного оточення» самого спостерігача-дослідника, неможливості вийти за межі мови у якості її носія. Очевидно тому відкриття Е. Сепіра та Б. Уорфа викликали такий резонанс, дозволивши зафіксувати смислову відмінність, «семантичний та логічний розрив» між «герметичними мовами» і продукованими ними картинами реальності, на відміну від комунікативної «відкритості» мов спорідненого типу.

Отже, дослідження мови буде неповним, якщо розглядати функціонування мови, обмежуючись окремим аспектом, мова може бути дослідженою з позиції більш широких форматів їх поєднання, з включенням у дискусію оригінальних надбань мовознавчої та сучасної філософської думки. Зберігає актуальність методологічний пошук, орієнтований на пошук сутнісних інваріантів мовного феномену, зумовлений розумінням мови як реальності, що інтегрує суб'єктивний і об'єктивний, а також формальний та процесуальний горизонти буття шляхом залучення широкого спектра методів, зокрема, екстраполяції, аналогії, моделювання тощо. Сучасні підходи диктують потребу у розумінні функціоналу мови, який дозволив би поєднати соціокультурні явища з явищами психіки і свідомості людини, причому не тільки у якості статичних елементів з однозначно заданими зв'язками, а як дискурсивних конструктивних процесів, відтворюваних у мовній діяльності, соціальному довіклі.

Результатом потужного розвитку лінгвістичної філософської науки у ХХ–ХХІ ст. та її предметних розділів виявилось формування нових уявлень, ключових категорій і понять, що позначили низку явищ, властивих мовній природі, відшукання вдалих методологічних рішень. Прикладом таких рішень були «феноменологічні» аргументи З. Фрейда, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, Л. Вітгенштейна, Е. Бенвеніста, Дж. Остіна, М. Фуко та ін, розробка ними теоретико-методологічного фундаменту, що відкриває можливість опису сутнісних проявів мовної організації.

Е. Лаклау та Е. Муфф, досліджуючи дискурсивний простір репрезентацій, констатують, що будь-які зміни в онтичному змісті дослідницького поля неминуче приводить до створення нової онтологічної парадигми [12]. Ними актуалізовано впливові інтелектуальні традиції у формуванні уявлень про мову та її утворень, зокрема, дискурсу: феноменологічну, аналітичну, структуралістську. Зауважимо, що у дослідницькій практиці визначені підходи не можуть бути відокремленими, взаємовиключними, що продиктовано природою мислення та мови. Також важливим ресурсом є здобутки прагматики — теорія

мовних актів та комунікації у її подальшому розвитку.

Інтелектуальний доробок В. фон Гумбольдта, Ф. де Сосюра, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, Г. Фреге, Л. Вітгенштейна, Е. Сепіра, Б. Уорфа, Е. Бенвеніста, Н. Хомського, Дж. Остіна, М. Фуко сформував теоретико-методологічний фундамент нетривіального розуміння мови як системи кореляцій мови та соціокультурного досвіду: особливого буттєвого середовища, «дому буття», «форми життя», форматворчого дискурсу та ін. З часом було відкрито нові грані «мовної проблеми», оригінальні ідеї лінгвістичних досліджень, репрезентовані працями Р. Барта, Г. Грайса, С. Пінкера, Дж. Лакоффа, Т. ван Дейка, Ф. Реканаті та ін.

Вітчизняні дослідження в галузі феноменології, філософії мови представлені працями В. Кебуладзе, Г. Балуті, А. Синиці, Ф. Бацевича, Т. Лютого, в галузі психолінгвістичних досліджень — Л. Калмикової, Л. Ковбасюк, М. Навальної, М. Ліли, Н. Романової, Л. Звонської, О. Голубовської та ін. Напрями останніх психолінгвістичних досліджень репрезентує доробок С. Гріс (S. Gries), Л. Талмі (L. Talmi), А. Ребер (A. Reber), Е. Фернандес (E. Fernández), С. Кернс (S. Cairns) та ін.

Лінгвістичний поворот започаткував як онтологічні трансформації, так і різновекторні, однак споріднені тенденції дослідження мовних явищ, що підвело до розуміння неповноти описуваного явища у його цілісності та сутнісних атрибутах. Таким чином, зберігає актуальність тенденція, яка досліджує функціонування мови у її зовнішніх і внутрішніх зв'язках, генеративних і партикулярних проявах, перш за все, як феномену розуміння — осмислення — особливої форми присутності суб'єкта і суспільства, відокремленості об'єкта у його смисловій визначеності, на відміну, від стійкого семіотично-інструментального розуміння мови як знакової системи.

Отже, дослідження мови у горизонті інтердискурсивності зберігає запит на адекватну методологію, яка включає класичні методологічні настанови, розглянуті під іншим парадигматичним кутом зору. Зразком такого підходу є феноменологічна парадигма. Значною мірою феноменологічна парадигма та її інструментарій охоплюють проблему свідомості, проте все частіше використання феноменологічної методології демонструє можливість пролити світло на сутнісні виміри мови, зокрема дослідити проблему значення та смислу. Зауважимо, що одним із вдалих зразків-прототипів використання феноменологічної лінгвістичної програми є психоаналіз З. Фрейда: спроба визначити механізми породження неврозу шляхом переходу від однієї логіки

до іншої, методом фіксації високочастотних інваріантів «приватного» мовлення. Феноменологічна методологічна програма обґрунтувала ілюзію реальності, спотворену «природною настановою», дозволила опанувати культурне розмаїття шляхом проникнення у інші мови, зіставити, порівняти різні реальності, тобто «вийти за межі власної мови» і подивитися на неї з іншої перспективи.

Мета і методологія. Метою статті є спроба продемонструвати методологічну плідність феноменологічного підходу у царині мови, розглянути його структуру, категорії, перспективи. Для реалізації поставленої мети досліджено методологічний фундамент, який включає загально-теоретичні, філософські, лінгвістичні, психолінгвістичні методи. Філософська методологія репрезентована системним, структурним, феноменологічним, рефлексивно-описовим, герменевтичним, лудологічним методами, методами синхронії і діахронії. Феноменологічний метод використано як базовий метод, що полягає у «феноменологічній редукції» — по-перше, відстороненні від одиничних фактів і виокремленні сутностей семантичної тріади «знаку-значення-смыслу»; тексту, контексту, дискурсу як тріад репрезентації структури мовного коду, мовного досвіду суб'єкта як вербальної присутності та мовленнєвих впливів в інтерсуб'єктивному горизонті.

Проблема формування феноменолого-лінгвістичної парадигми. Інтелектуальний внесок Ф. де Сосюра, Л. Блумфілда, Г. Гійома, Е. Сепіра, Б. Уорфа, Е. Бенвеніста, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, Н. Хомського, Г. Фреге, Л. Вітгенштейна, Дж. Остіна, Дж. Серла, Ю. Хабермаса, А. Шутца, М. Фуко, Н. Лумана та ін. сформував теоретико-методологічний фундамент лінгвістичної феноменологічної програми. Феноменологічне розуміння мови розглядає її комунікативний процес і водночас як семіотичну систему, інструмент конституювання інтерсуб'єктивності, комунікативного простору як особливого світу, що поєднує інші мови світи (мовні етоси) у горизонті розуміння. Керуючись гаслом «знову до речей» феноменологічна настанова, з одного боку, виходила з необхідності теоретичної редукції мови, а з іншого, стало очевидним, що мова є фоною та інструментальною реальністю «значення і смыслу», без яких неможлива ментальна конституція речі, її різні перспективи і проєкції.

Феноменологічно мова може бути зрозуміла таким чином: по-перше, як логічна форма і водночас потенційна множинність логік; як фактор, що конститує «життєвий світ» — комунікативну реальність, її «видимість» як правдоподібну очевидність; інструмент комунікативної відкритості, досвід осмислення; горизонт життєвого світу, що

дозволяє діяти в соціокультурному середовищі «мовної гри» завдяки розумінню мови, її правил. Зрозумілий таким чином «життєвий світ» у руслі ідей Е. Гуссерля, Л. Вітгенштейна, Ю. Габермаса може бути описаний у формі репрезентації мови як семантичної комбінаторики, що є релевантною картині реальності, системі правил ментального конструювання. Іншими словами, ступінь розуміння на основі правил інтерпретації залежить від генетичної спорідненості семантичної системи (знаку — значення — смислу) з дискурсом, його семіотичною основою, стійкими та актуальними значущостями. Також зберігає актуальність парадигма дослідження дискурсу, інваріантів, зміщених у поле дискурсу, актуалізована Е. Бенвеністом, Ю. Габермасом, М. Фуко та ін.

Спробою трактовки інваріантів мовної форми були «Логічні дослідження», Е. Гуссерля, предметом яких є свідомість. Філософ писав про те, що твір має форму окремих есе і не може розглядатися як завершений виклад наукових результатів, по-друге, визначив застосований ним підхід як «шлях, далекий від панівних логічних тенденцій», що першим спадає на думку через назву [10]. Чи можемо ми на даний момент часу міркувати про феноменологію мови як сформований напрямок досліджень за аналогією з «феноменологічною соціологією» А. Шутца? Якою постає мовна реальність у лінгвістичній феноменології? Зазначене питання є проблемним, оскільки опанування феноменологічного проекту Гуссерля у його лінгвістичній адаптації по суті є відкритим, незавершеним.

Наведемо приклад, до якого часто вдаються дослідники: емпіричні мови для Гуссерля розглядалися як варіанти сутнісної «ейдетичної» мови — апіорної граматики. Як відмічає М. Мерло-Понті:

«У четвертому розділі “Логічних досліджень” Гуссерль висуває ідею універсальної граматики й ейдетики мови, яка, якщо мова повинна бути мовою, фіксувала необхідні їй для цього форми значення і дозволяла з вичерпною повнотою і ясністю осмислювати емпіричні мови як “заплутану реалізацію сутнісної мови”» [5, с. 235].

Отже йдеться про формальну «ейдетичну» «мову» як субстанційну систему інваріантів-правил, що задають смислову послідовність, саму її можливість, описану «раннім» Л. Вітгенштейном.

«М. Поз (Феноменологія та лінгвістика, 1939) визначає феноменологію мови не як спробу замінити існуючі мови в межах ейдетики всіх можливих мов, тобто об'єктивізувати їх перед універсальною і позачасовою свідомістю, а як повернення суб'єкта до мого контакту з мовою, якою я розмовляю», — пише М. Мерло-Понті у праці «Знаки»

[11, с. 84]. Йдеться про синхронію мови, мовне існування людини у момент часу. Досвід мовлення набуває фундаментального значення. Мислитель демонструє відмінності між мовою-знанням і мовною компетентністю — способом володіння мовою: «Феноменологія додає до знання мови досвід мови в нас, тоді як педагогіка додає до знання математичних концепцій досвід того, чим вони стають в умах тих, хто їх вивчає» [11, с. 85]. Висновок Мерло-Понті є таким: «Як тільки ми виділимо поряд з об'єктивною наукою про мову феноменологію мови, ми запустимо діалектику, за допомогою якої дві дисципліни вступають у спілкування» [11, с. 85].

Е. Гуссерль розглядає мову як інструмент пізнання, вторинний за сіб вираження смислу, на відміну від утворень свідомості: значення, смислу, інтенційності. Значення, хоча і є деякою предметністю, але не має характеру відображення, його сутність полягає у певній інтенції; таким чином все, що підпадає під значення, може стати предметним, тобто інтенційним об'єктом [10]. Досліджуючи архітектоніку смислу та механізми його встановлення філософ виходить з необхідності споглядання предмета, яке слугуватиме змістовим наповненням смислової єдності. «Досвід сприйняття предмета у природній настанові постачає дані відчуття, або гюлетичні дані, на підставі яких розум в акті ейдетичного бачення вбачає сутність сприйнятого предмета. Ноетичні акти, що надають смисл, відносять сприйняті змісти до того інтенційного предмета, який спочатку існував у свідомості у вигляді “порожньої загальності предмета як такого”, як зазначає Гуссерль у “Картезіанських розмислах”, а потім формуються у вигляді повної ноєми, отримуючи дедалі нові предикати й модальні характеристики. Не набувши такого споглядального наповнення, мислимі значення понять цілком по кантівськи є позбавленими смислової визначеності й точності» [2, с. 29]. Отже, згідно з Гуссерлем, смисл задає форму сприйняття.

В чому криється недостатність феноменологічної програми Е. Гуссерля? Значення можна трактувати як «факт» ідеальної референції — смисловий прототип, узгоджений з предметом, що утримує його можливі периферійні похідні, задані мовленням, контекстом, дискурсом. Таким чином, класичний феноменологічний аналіз виходить з розуміння мови як потенційної мисленої форми, на відміну від актуального функціонування — просторово-часового соціального континуума мовлення, заданого мовними інваріантами, зокрема смислом. Отже смисл подано як ноетичну структуру, інтерсуб'єктивну лінгвістичну компетентність. Вихід за межі смислової матриці уне-

можливіше організації синтагматичної сполучуваності, синтаксичної послідовності. (Н. Луман репрезентує смисл як спосіб проникнення у відносно замкнені комунікативні системи).

Наприклад, візьмемо до уваги методологічну настанову М. Гайдеггера, який вважав сумнівною ідею створення строгої науки. Строга наука елімінує неперервність життя, зв'язність його атрибутів. У якості фундаменту феноменологічної практики постулюється феномен життя як першої і останньої реальності, що детермінує мислення і мовлення. Виокремлюються характеристики життя як «буття-у-світі»: самодостатність, спрямованість, реальність. Життя не може бути відокремлене від нашого світу, включеного у світ інших людей. Отже світ-Я оточує спільний світ («життєвий світ»), а мовлення його горизонт. Методологія М. Гайдеггера будується на принципі, який є таким: науки є продуктом смислового континуума «життєвого світу» і саме це дозволяє пізнати світ, його об'єкти як досяжні, що постають як багатомірні феномени у життєвому світі мовних практик. Ідеал логічно «чистої науки» опинився у «полоні» мови.

Звідси така ідея: пізнання має багатомірний спектр, може бути орієнтованим на різні типи досвіду, зокрема, на «досвід існування у його фактичній значущості», тобто мовний досвід. У роботі «Буття і час» мовлення визначено як екзистенційно-онтологічний фундамент мови, що актуалізує процесуально-смиловий аспект дослідження. Філософ пише, що традиційно розглядають усталені функції мови: розуміння, інтерпретацію, висловлювання, але значна частина функцій вислизає з поля зору. Спроби осягнення сутності мови спрямовані на виявлення певної мовної доміанти, як наприклад, відображення, символ, повідомлення, сповідь, переживання, життєвий опис, що також є обмеженими. Опис мови акцентує на синкретичному схопленні різних фрагментів. Постає завдання: «опрацювання онтологічно-екзистенційного цілого структури мовлення на ґрунті аналітики присутності» [9]. Філософ актуалізує інтегративну (синкретичну), та структурно-феноменологічну (граматичної і смислової комбінаторики) функції мови. У варіанті М. Гайдеггера мову подано як безпосередній інструмент смислового конструювання, при цьому значення та смисл збережено як феноменологічні інваріанти. Трансформація трансценденталізму Гуссерля у напрямі гайдеггерівської «онтології мови» була результатом припущення мовної опосередкованості «інтенційності» — «мислення-у-мові». Йдеться про смисловий репертуар мови, що задає множинність перспектив (ноезис). У аналітичній філософії категорію смислу досліджує Г. Фреге, розглядаючи смисл

як спосіб фіксації відмінностей значення знаків (суджень), «визначене значення» [8]. Постає важковирішуване питання: як заданий смисл — до речей, у свідомості (мові), у самих речах (дискурсі)?

Як відзначає А. Синиця: «Феноменологи недооцінюють зв'язок мови і свідомості. Кожен феномен має так чи інакше лінгвістичне забарвлення. Якщо структурі мови в пізнавальному процесі буде віддано належну роль поруч зі структурою свідомості, то звичайно феноменологія зможе використовувати результати досліджень аналітичної філософії для аргументації й коректування власної позиції. Зі свого боку філософи-аналітики, досліджуючи смисли мовних виразів, недостатньо уваги звертали на суб'єктивність процесів пізнання, на саме здійснення мовленнєвого досвіду, на переживання смислів тощо» [5, с. 238]. Наведені приклади демонструють методологічну значущість категорії смислу, перспективу діалогу феноменологічного та аналітичного підходів у його осмисленні з метою зняття «неспівмірностей», притаманних в силу парадигматичної специфіки зазначених підходів.

Зразком такої єдності феноменологічної та аналітичної настанов можуть розглядатися ідеї Л. Вітгенштейна, Дж. Остіна, Дж. Серла та ін., які одними з перших зафіксували процесуальну та структурно комбінаторну природу мови, зосередивши увагу на тому, що ми спілкуємося з а допомогою мовних актів. Розуміння мови Л. Вітгенштейном як ігрової форми, демонстрація ним гнучкості мови, її внутрішніх генетичних зв'язків на підставі «аргументу» правил, сімейної спорідненості мовних утворень наптовхує на думку про особливого типу смислову (комунікативну) спорідненість мови та дійсності.

«Чиста» об'єктивність феноменологічних інваріантів мислиться як формальний зразок, що задає критерії істинності, стійке «ядро» системи значень або семантична нормативність, що є варіативною у залежності від контексту в ході дискурсивних практик. Використання значення завжди обумовлене як індивідуальним досвідом мовця, так і соціокультурними конфігураціями. Ігровий принцип, використаний Л. Вітгенштейном, лягає у основу лінгвістичної феноменології. Також метод, запропонований Дж. Остіном можна описати в руслі лінгвістичної феноменології, оскільки його цікавлять не гранично абстрактні філософські категорії, а звичайні дистинкції (розрізнення між словами природної мови, що допомагає нам краще зрозуміти феномени, на позначення яких вони вживаються) [5, с. 213].

Отже феноменологічно досліджена мова може бути описана, поперше, як субстанційна форма, по-друге, як комунікативний горизонт, структура життєвого світу, що уможливорює комунікативну дію, базис

соціальних практик на основі спільного мовного коду комунікативних агентів. Як пише Ю. Хабермас: «Комунікативна дія відбувається в живій та *нормативно забезпеченій* мовній грі» [7, с. 85]. На думку, Ю. Хабермаса, для учасників комунікації життєвий світ розкривається як «супровідний горизонт», в якому відкриваються шари «імпліцитного» знання — «хабітуалізоване вміння», звичне соціальне відношення або жорстке переконання. Таким чином, у життєвому горизонті мови відображуються «приховані» соціокультурні особливості самої реальності у її буденності.

Отже, поки що не існує окресленої, завершеної версії лінгвістичної феноменології, у її концептуальній визначеності, оскільки феноменологія є філософським припущенням, теоретичним досвідом, розгалуженим на різні варіанти, здебільшого відірваних від мовної практики. Як ми вважаємо, феноменологічні стратегії у спробі опанування мови поєднують «феноменологічні» підходи: класичний, репрезентований методологією Г. Фреге, Е. Гуссерля, раннього Л. Вітгенштейна та соціально-орієнтований (дискурсивний) підхід на засадах аргументацій М. Гайдеггера, Л. Вітгенштейна, А. Шутца, Ю. Хабермаса, а також М. Фуко. Відповідно інваріанти значення та смислу представлені як включені у широкий формат дискурсивного поля, його правил-інваріантів. При цьому з одного боку, самі по собі властивості інваріантів як «факту» існують в системі мови, а з іншого, обумовлені дискурсом. Таким чином, поняття значення та смислу виходять за межі суто субстанціалістських констатацій. Як пише М. Фуко в дусі постмодерністських радикальних елімінацій: «об'єкт не чекає на якийсь високостях ладу, що вивільнить його й дозволить йому втілитися у видимому й балакучу об'єктивність; він не має існування, що передує йому самому, утримуваний якимось перешкодами на межі світла. Він існує в позитивних умовах складного вузла взаємозалежностей» [6, с. 72].

Інваріант смислу у полі дискурсу. Парадигма соціальної феноменології (феноменологічної соціології) представлена інтелектуальною спадщиною М. Вебера, Е. Гуссерля, Дж. Міда, М. Шелера, А. Шутца, П. Бергера, Т. Лукмана, Ю. Хабермаса, Г. Гарфінкеля, А. Сікурела, Н. Лумана, Е. Гіденса та ін. Фундаментальною проблемою соціальної феноменології є проблема соціальної реальності, її об'єктивних засад. Суспільство — біосоціальна реальність, однак на відміну від біологічного середовища, соціальна середовище є інтерсуб'єктивним середовищем смислу, що уможливорює осмислену взаємодію комунікативних агентів.

На думку, А.Шутца, соціальна дія, в якій конститується суб'єктивний сенс, є первинним елементом соціальної реальності [3, с. 86]. Життєсвіт соціального досвіду функціонує як смисловий горизонт комунікативних практик. «Якщо розглядати мовлення не просто як озвучену мову, а як об'єктивацію ідеальних мовних структур у матеріальних формах, то можна розширити поняття мови, повертаючи їй універсальність, але не як природній мові повсякденного життя, що розпадається на окремі національні мови, а як певному первинному елементу конституювання в усіх царинах реальності, — відзначає В. Кебуладзе. — Якщо розуміти мову в такий спосіб, то вона вже не підпорядкована лише формам повсякденного досвіду і дає змогу конституювати сенси в будь-яких царинах реальності» [3, с. 94]. Таким чином, у комунікації мова конститує соціальний базис я у якості первинної соціальної структури.

М. Вебер трактує смисл прагматично: як механізм конституювання соціальної дії, смисл корелює з соціальною дією, визначає її специфіку у якості мети. Н. Луман відмежовує соціальну та свідому систему, демонструючи як аутопоетична замкненість породжує відкритість [13]. На думку Н. Лумана, суспільство є системою, що конститується розрізненням себе від навколишнього світу, функціонуючи як замкнена система, таким чином, комунікація — єдина достовірна соціальна операція. Соціальний результат не може бути передбачуваним, оскільки ситуативно формується у актуальному смислотворенні. Філософ розглядає смисл у системному вимірі як процесуальний механізм, соціальний код, який реалізує функцію розуміння, функціонуючи у відмінних контекстах «нескінченної відкритості світу» і забезпечує безперервну послідовність комунікативного зв'язку, здійснює функцію відмежування шляхом «редукції комплексності»: селективного відбору оптимальної інформації, що забезпечує системну укоріненість, відповідає її внутрішній логіці [13].

З приводу смислу Н. Луман міркує так: психічні і соціальні системи розвивалися разом. У будь-який час одна система є необхідним середовищем для іншої. Спільна еволюція привела до сенсу як спільного досягнення, використаного як психічними, так і соціальними системами. «Обидва типи систем упорядковані відповідно до нього і для обох він є обов'язковим як неодмінна, незаперечна форма їхньої складності та самовідносності. Ми називаємо це еволюційне досягнення сенсом», — пише Н. Луман [13, с. 60]. Дискурсивність як смислова компетентність є сутнісним атрибутом людської соціальної природи. Виходячи з вищезазначеного актуалізуємо кореляцію смислу

та дискурсу. Дослідження дискурсу у соціальному феноменологічному вимірі є спробою описати «мовну гру» — з'ясувати її елементи і правила, що задають динаміку соціального тексту, зокрема смисл. Як функціонує смисл у полі дискурсу? Яким чином корелюють знак-значення-смисл та дискурс? Дискурс — поняття, включене у науковий обіг Е. Бенвеністом у якості прагматично орієнтованого тексту. Поняття дискурсу у вигляді, поданому Бенвеністом (функціонування мови у безпосередньому спілкуванні), мало довготривалу історію від його класичного розуміння як понятійного мислення, що репрезентує ціле (у картезіанстві) до розуміння дискурсу як складної комунікативної події (Ю. Хабермас, М. Фуко, Т. ван Дейк, П. Бурдьє та ін). Дослідники постулюють дискурс як метод дослідження особливу структуру і метод дослідження соціальної дійсності. Зокрема Т. ван Дейк констатує, що теоретична основа дослідження дискурсу є мультидисциплінарною.

На відміну від комунікації, як забезпечує комунікативну послідовність інформації першого порядку, дискурс (лат. *discursus* — «той що перебуває у постійному русі») трансформує смисл, за рахунок неочевидних факторів, «соціального тексту», які його видозмінюють, впливаючи на стан соціальної реальності. Отже потрапляючи у поле дискурсу, система значень трансформується під тиском актуальних дискурсивних значущостей. Елементи дискурсу продукують загальні структури смислу («владний дискурс»), на відміну, від індивідуальної смислової гетерогенності. Про що пише Т. ван Дейк, здійснюючи аналіз когнітивних та соціальних функцій ідеологій: по-перше, вони організують і обґрунтовують соціальні уявлення, які поділяють члени (ідеологічних) груп, по-друге, вони є основою дискурсів та інших соціальних практик членів соціальних груп, по-третє дозволяють членам організовувати та координувати спільні дії та взаємодії з урахування цілей групи в цілому. Нарешті вони функціонують як частина соціального інтерфейсу [14].

Століття починалося з ілюзії безпосередності, неопосередкованого дискурсом доступу до речей — референта, феномена, і відповідно знаку. Ілюзія безпосередності на певному етапі зникла і виникла необхідність заміни цієї ілюзії на ту чи іншу форму дискурсивної медіації. Саме це трапилось в аналітичній філософії з роботами пізнього Вітгенштейна, в феноменології з екзистенціальною аналітикою М. Гайдеггера і у структуралізмі з постструктуралістською критикою знаку» [12]. Ю. Хабермас трактує дискурс як раціональний логічно-етичний конструкт, у якому логіка визначає етику, «стягує» «життєвий» світ до логічної сингулярності. «Аргументований спосіб, завдяки якому

можна дійти згоди, Габермас називає дискурсом. Саме він і забезпечує ненасильницький примус до бездоганного аргументу. Останній вирізняється формальними властивостями дискурсу та слугує критерієм раціональної згоди. Отже, якщо у межах комунікативної дії зі змінами поводяться некритично, то дискурс ускладнює претензії на значення. Відтак як можна висувати, дискурс допускає лишень логічно мовні висловлювання» [4, с. 349]. Зазначена точка зору є спрощеною, ідеалізованою.

Звернімось до думки М. Фуко, який припускає, що мова, текст є функцією вираження, «оприлюднення», існує глибинний рівень мови у якості осередку конституювання ідентичності [6]. Єдність дискурсивних фрагментів не дана безпосередньо, а є результатом складної герменевтичної практики, висловлене інтегрує вторинні невербальні параметри смислу. «Очевидно виражена мова є в кінцевому підсумку репресивною присутність того, чого вона не говорить, і це неказане й буде тією порожнею, яка підриває зсередини все, що говориться» [6, с. 39]. Бути осмисленим — постати як актуальне, зрозуміле, виокремлене, репрезентативне, визначене як таке, що претендує референцію, значення, незатьмарене дискурсом. Якраз М. Фуко трактує смисл у аспекті дискурсивних подій, відкриває явище смислової дифузії. Для нього висловлювання є тим, що робить судження, мовні акти значущими. «В цьому смислі самі висловлювання не є судженнями, висловами чи мовними актами. Вони створюють систему правил, визначаючи, що є важливим, а правила є передумовою для того, щоб судження, вислови чи мовні акти мали значення. Висловлювання є завжди “подією”, що існує в системі з іншими висловлюваннями, провокується ними і породжує нові висловлювання» [1, с. 203]. Отже висловлювання існують в контексті дискурсу, задані його правилами. Так потлумачена мова подана не як сукупність знаків, а як дискурсивна практика, що систематично формує об’єкти. М. Фуко розглядає нерепрезентативний характер пізнання та мови, яка перетворилася з інструменту вираження знання на засіб його формування. При цьому смисл (текст) як такий функціонує у контексті, заданий соціальним текстом.

Підсумок. У підсумку можна трактувати смисл як універсальну компетентність категоризації значення у його різних модусах, феномен, що сполучує суб’єктивний та інтерсуб’єктивний горизонти; онтологічний принцип, споріднений з системами мислення і мови, що реалізує медіальну, синтагматичну (аналітичну та синтетичну) функції. Також можна припустити, що дискурс, його актуальні компоненти, реалізують функцію смислового конструювання, відтвореного

у соціальних результатах. Отже дискурс — незавершений семіозис, що вибудовується на інтерсуб'єктивних засадах і характеризується частковою когерентністю соціальної прагматики, соціального синтаксису та семантики, оскільки є складеним з множини дискурсів відмінних типів. При цьому смисл (текст) функціонує у контекстах, заданих дискурсом як сукупність можливих значень, детермінованих спорідненим дискурсом.

Література

1. *Гачко О.* Археологія знання: до проблеми становлення філософсько-історичних поглядів М.Фуко. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 4, No. 2. С. 200–207.
2. *Іванова-Георгієвська Н.* Седиментація смислів у культурі та відповідальність пам'яті. *Філософська думка*. 2009. № 1. С. 27–42.
3. *Кебуладзе В.* Феноменологічна психологія і феноменологічна соціологія. Київ, 2001.
4. *Лютый Т.* Розумність нерозумного. Київ: Парапан, 2007.
5. *Синиця А.* Аналітична філософія. Львів: ЛДУФК, 2013.
6. *Фуко М.* Археологія знання. Київ: Видавництво Соломії Павличко. Основи, 2003.
7. *Хабермас Ю.* Комунікативна дія і дискурс / Ситниченко Л. *Першоджерела комунікативної філософії*. Київ: Либідь, 1996. С. 84–90.
8. *Frege G.* Über Sinn und Bedeutung Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. NF. 1892. Bd. 100. S. 25–50.
9. *Heidegger M.* Sein und Zeit. Koch, Tübingen: Gutmann & Co, 2002.
10. *Husserl E.* Logical Investigations. Vol.1. London, New York: Routledge, 2001.
11. *Merltau-Ponty M.* Signes. Paris: Les Éditions Gallimard, 1960.

12. *Laclau E. Mouff C. Hehemony and Socialist Strategy. Towards a Radical.* London, New York : Verso, 2001. P. 217.
13. *Luhmann N. Social systems.* Stanford : Stanford university press, 1995. P. 635.
14. *Van Dijk Teun A. Ideology and discourse analysis. Ideology Symposium.* Oxford, September 2004.

References

1. *Hachko O. Arkheolohiia znannia: do problemy stanovlennia filofsko-istorychnykh pohliadiv M. Fuko. Filosofiia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury.* 2012. Vyp. 4, No. 2. S. 200–207.
2. *Ivanova-Heorhiievska N. Sedymtatsiia smysliv u kulturi ta vidpovidalnist pamiaty. Filosofska dumka.* 2009. № 1. S. 27–42.
3. *Kebuladze V. Fenomenolohichna psykholohiia i fenomenolohichna sotsiolohiia.* Kyiv, 2001.
4. *Liutyi T. Rozumnist nerozumnoho.* Kyiv : Parapan, 2007.
5. *Synytisia A. Analitychna filosofiia.* Lviv : LDUFK, 2013.
6. *Fuko M. Arkheolohiia znannia.* Kyiv : Vydavnytstvo Solomii Pavlychko. Osnovy, 2003.
7. *Khabermas Yu. Komunikatyvna diia i dyskurs / Sytnychenko L. Pershodzherela komunikatyvnoi filosofii.* Kyiv : Lybid, 1996. S. 84–90.
8. *Frege G. Über Sinn und Bedeutung Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. NF. Bd. 100, 1892, S. 25–50.*
9. *Heidegger M. Sein und Zeit.* Koch, Tübingen : Gutmann & Co, 2002.
10. *Husserl E. Logical Investigations. Vol. 1.* London, New York : Routledge, 2001.
11. *Merltau-Ponty M. Signes.* Paris : Les Éditions Gallimard, 1960.
12. *Laclau E. Mouff C. Hehemony and Socialist Strategy. Towards a Radical.* London. New York : Verso, 2001. P. 217.

13. *Luhmann N.* Social systems. Stanford : Stanford university press, 1995. P. 635.
14. *Van Dijk Teun A.* Ideology and Discourse Analysis. *Ideology Symposium*. Oxford, September 2004.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROGRAM IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF LINGUISTIC PHENOMENOLOGY

Baluta Halyna

Abstract. The study of language in the horizon of interdiscursiveness preserves the request for an adequate methodology, which includes classical methodological guidelines, considered from a different paradigmatic point of view. An example of such an approach is the phenomenological paradigm, its concepts, and methodological correlations. The use of phenomenological methodology demonstrates the possibility to shed light on the essential dimensions of language, in particular to investigate the problem of meaning. The purpose of the article is an attempt to demonstrate the methodological fruitfulness of the phenomenological approach in the field of language, to consider its structure, categories, and perspectives. To realize the set goal, the methodological foundation, which includes general theoretical, philosophical, linguistic, and psycholinguistic methods, has been researched. The phenomenological method was used as a basic method, which consists in “phenomenological reduction” — the separation of the essences of the semantic triad “sign-meaning-meaning”; text, context, discourse. The article uses methodological projects of classical phenomenology, represented by the teachings of E. Husserl, M. Heidegger, and, accordingly, social phenomenology of N. Luhmann, Y. Habermas, and M. Foucault. In this way, understandable language is presented not as a set of signs, but as a discursive practice that systematically forms objects. The assumption is justified, that meaning — the “phenomenon” of categorization of meaning, a phenomenon connecting subjective mental and communicative intersubjective horizons; an ontological principle related to the systems of thinking and language, which implements hermeneutic, medial, syntagmatic (understanding) functions; discourse is an incomplete semiosis, which is built on intersubjective bases and is characterized by the partial coherence values, as it is composed of a discursive set of discourses of different types. It can be assumed that the discourse, its relevant components, implement the function of meaning construction. At the same time, the meaning (text) functions in the context given by the discourse as a specific linguistic and social structure. It is possible to interpret meaning as a semantic field, a set of possible meanings determined by a related discourse.

Keywords: phenomenology, social phenomenology, language, thought, communication, sign, meaning, text, context, discourse.

Надійшла до редакції 12 травня 2023 р.

Балута Галина Анатоліївна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Baluta Halyna

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0002-4772-9240>

moment71164@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7692>

ISSN 2076–7382 (print)

ISSN 2522–4786 (online)

Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць. Вип. 24 / Гол. ред.
Я. В. Шрамко. Кривий Ріг: Криворізький державний педагогічний
університет, 2023. 277 с.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДУХОВНОСТІ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 24

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації*

КВ № 224107–13947 ПР від 22.07.2019 р.

Адреса редакції та видавця:

Видавничий центр

Криворізького державного педагогічного університету

50086 Кривий Ріг, просп. Гагаріна, 54.

Тел.: +38 (056) 470-13-34 +38 (056) 470-13-38.

E-mail: kdpu@kdpu.edu.ua

k_philosophy@kdpu.edu.ua akprod6@gmail.com

<https://journal.kdpu.edu.ua/apd>